

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
KARADENİZ KAFKASYA BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE BİR ÖRNEK:
SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

Hazırlayan
Çise BALTACI

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Yüksek Lisans Tezi

Ocak-2019
KAYSERİ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
KARADENİZ KAFKASYA BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE BİR ÖRNEK:
SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Çise BALTACI

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Birimi Tarafından
SYL-2017-7639 Kodlu Proje İle Desteklenmiştir.

Ocak-2019
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı Soyadı

İmza:

X X X X X

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Osmanlı Devleti’nin Dini Hoşgörüsüne Bir Örnek: Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi” adlı yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Çise BALTACI

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

İmza

İmza

Avrasya Araştırmaları Anabilimdalı Başkanı

Dr. Öğretim Üyesi Erhan YOSKA

Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ danışmanlığında Çise BALTACI tarafından hazırlanan **“Osmanlı Devleti’nin Dini Hoşgörüsüne Bir Örnek: Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

..28/01/..2019

JÜRİ:

Danışman: Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Erhan YOSKA

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Haşim ERDOĞAN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim kurlunun 11.02.2019 tarih ve ...08..... Sayılı kararı ile onaylanmıştır.

11/02/2019

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Surp Krikor Ermeni Kilisesi (1091) Kayseri’de gerçek ismi Surev Barteve namına inşa edilmiştir. Kilise Anadolu coğrafyası içerisinde aktif ve cemaati olan bir kilise durumundaydı. Kilisede senede üç kere ayin yapılmaktaydı. Bu ayinlere İstanbul başta olmak üzere Kayseri ve civar illerde katılım sağlanmaktaydı. Ayinde öncelikle İncil’den dualar ve parçalar okunmaktaydı. Daha sonra ise ayine katılan cemaat papazın elinden şarablı ekmek almaktaydı. Böylelikle ayin son bulmaktaydı.

Surp Krikor Ermeni Kilisesi ile alakalı bu çalışmada Ermeni Kilisesi’nin tarihi, dini durumu, ibadet ve uygulamalarına yer verilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermenilerin sosyo-ekonomik durumları, nüfusu ve aile yapısınada değinilmiştir.

Bu tez kısa bir giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. I. Bölümde; 19 yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeniler üzerinde durulmuştur. II. Bölümde; Ermeni Kilisesi incelenmiştir. III. Bölümde ise Surp Krikor Ermeni Kilisesine yer verilmiştir. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Son olarakda tez konusunun belirlenmesinden tezin son aşamasına gelene kadar bana yol gösteren yoğun iş temposu arasında çok değerli vakitlerini ayırarak bana destek ve yardımlarını esirgemeyen akademik kariyerime başladığım günden beri tecrübeleriyle bana ışık tutan tez danışmanı saygıdeğer hocam Doç.Dr. Yahya BAĞÇECİ’ye teşekkür ederim.

Tezimin başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen tezimi okuyup gereken düzeltmeleri yapmamda yardımcı olan değerli Koray BALTACI ve Fatma BALTACI’ya, Fatma TEZCAN ve Cengiz TEZCAN’a akademik kariyerime devam etmemde ve en zor günlerimde yanımda olan saygıdeğer babam Metin BALTACI ve biricik annem Sebiha BALTACI’ya teşekkür ederim.

Çise BALTACI

Kayseri, Ocak 2019

Osmanlı Devleti'nin Dini Hoşgörüsüne Bir Örnek:

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

Çise BALTACI

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2019

Danışman: Doç.Dr. Yahya BAĞÇECİ

KISA ÖZET

Kayseri'de bulunan Surp Krikor Kilisesi'nin demografik yapısının incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada ayrıca Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusunun sosyo-ekonomik durumları ve aile yapısıda incelenmiştir.

Giriş bölümünde Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-i müslimlerin eğitim öğretim hayatları, idari yaşantıları ve ibadetleri hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde; 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermeniler ana başlığı altında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Nüfusu, Ermeni Göçü, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri gibi konular incelenmiştir. İkinci Bölümde; Ermeni Kilisesi ana başlığı altında Ermeni Kilisesinin Doğuşu, Kilise Hiyerarşisi, Ermeniler İçin Kilisenin Önemi gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ana başlığı altında Surp Krikor'un Hayatı, Faaliyetleri, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesinin Kuruluşu ve Sarkis Gümüşyan Okulu gibi konular analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümde ise kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Araştırma, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi hakkında yapılan çalışmalara önemli katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler; Osmanlı Devleti, Ermenistan, Hristiyanlık, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

An Example of the Religious Tolerance of the Ottoman State: Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church

Çise BALTACI

Erciyes University, Sosyal Sciences Institute MA Thesis

January, 2019

Supervisor: Associate Professor Yahya BAĞÇECİ

ABSTRACT

The socio-economic status of the Armenians living in the Ottoman Empire, the ceremonies in the church of Surp Jack in Kayseri and the history of the church work in this area where the church's demographic structure has been designed. At the entrance, a short evaluation was made about the education, administration and worship of the homosexual Muslims living in the Ottoman Empire. First class; The subjects such as the population of the Armenians living in the Ottoman Empire, the Armenian immigration, and the freedom of education in the Ottoman Empire were examined in the 19th century. In the second part; Under the headline of the Armenian Church, he deals with topics such as the Birth of the Armenian Church, the Hierarchy of Churches, and the Importance of the Church of the Armenians. The third region; Surp Kriko Lusavoriç Armenian Church under the main title of Surp Kriko's Life, Activities, Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church Foundation and Sarkis Gümüşyan School has been tried to be analyzed in areas such as.

The finalization of the study was a short evaluation. Researches about Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church.

Key words: Ottoman Empire, Armenian, Christianity, Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church

İÇİNDEKİLER

OSMANLI’NIN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE GÜZEL BİR ÖRNEK: SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISA ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

19.YÜZYIL’DA OSMANLI DEVLET’İNDE YAŞAYAN ERMENİLER

1.1. Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermeniler.....	5
1.2. Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin Nüfusu.....	6
1.3. Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Sosyo- Ekonomik Durumları.....	9
1.3.1. Eğitim Öğretim	9
1.3.2. Tarım, Sanayi, Madencilik.....	10
1.3.3. İç Ticarete Ermeniler.....	10
1.3.4. Dış Ticarete Ermeniler	11
1.4. Kayseri’de Yaşayan Ermenilerin Nüfusu.....	11
1.5. Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin Göçü.....	16
1.6. Aile Yapısı.....	17

2. BÖLÜM

ERMENİ KİLİSESİ

2.1. Ermeni Kilisesinin Doğuşu.....	18
2.2. Ermeni Kilisesinin Kuruluşu ve Hristiyanlık Hiyerarşisindeki Yeri.....	19
2.3. Kilise.....	20
2.4. Kilise Hiyerarşisi.....	22

2.5. Ermeni Kilisesinin Yapısı.....	23
2.6. Ermeni İçin Kilisenin Önemi	27
2.7. Ermeni Milli Kimliğinin İnşasında, Oluşumunda ve Korunmasında Kilisenin Rolü	28
2.8. Ermeni Kilisesini Diğer Kiliselerden Ayıran Özellikler	30

3.BÖLÜM

SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

3.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Hayatı.....	32
3.1.1.Surp Krikor Lusavoriç'in Faaliyetleri.....	35
3.1.2.Surp Krikor Lusavoriç'in Eğitim-Öğretim Faaliyetleri.....	35
3.2. Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi.....	36
3.2.1.Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesinin Kitabesi.....	43
3.3. Sarkis Gümüşyan Okulu'nun Tarihçesi.....	45
3.4. Ermeni Kilisesinde Günlük, Haftalık, Aylık ve Senelik İbadetler.....	47
3.4.1. İbadetler.....	47
3.4.2. Günlük İbadetler.....	48
3.4.3. Haftalık İbadetler.....	48
3.4.4. Senelik İbadetler.....	49
3.4.4.1.Noel.....	49
3.4.4.2.Epifani.....	50
3.4.4.3.Paskalya.....	51
3.4.4.4. Pentekost.....	51
3.4.4.5.Transfiguration.....	51
3.4.4.6. Meryem Ana Günü.....	51
3.4.4.7.Haç Yortusu.....	51
3.4.4.8. Haç.....	52
3.4.4.9. Oruç.....	52
3.4.4.10. Bayramlar.....	53
3.4.4.11.İsa İle İlgili Bayramlar.....	54
3.4.4.12. Perhiz ve Oruç.....	55
3.4.4.13. Mabedler, Görevliler ve Kıyafetler.....	56

3.5. Ayinler Sakramentler: Kilise Sırları.....	58
3.5.1 Vaftiz.....	58
3.5.2. Konfirmasyon.....	60
3.5.3. Evharistiya.....	61
3.5.4. Günah Çıkarma.....	63
3.5.5. Evlilik.....	64
3.5.6. Ruhban Takdisi.....	65
3.6. Ermeni Kilisesinde 7 Sakrament.....	67
3.6.1.Sakramentin Tarihi.....	67
3.6.2. Vaftiz.....	68
3.6.3. Konfirmasyon.....	70
3.6.4. Günah Çıkarma.....	72
3.6.4.1. Günah Çıkarmanın Sebepleri.....	73
3.6.4.2. Günah Çıkarmanın Belirli Zamanları.....	73
3.6.5.Evharistiya.....	74
3.6.6. Evlilik.....	75
3.6.6.1. Evlilik ve Ritüelinin Anlamı.....	75
3.6.6.2. Evliliğe Hazırlık ve Evliliğin Şartları.....	76
3.6.6.3. Evlilik Töreni.....	78
3.6.6.4. Nişan Töreni.....	78
3.6.6.5. Giysilerin Kutsanması.....	79
3.6.6.6.Evlilik Ritüeli.....	80
3.6.6.7. Yüzüklerin Kutsanması ve El Verme.....	81
3.6.6.8. Sözün Kutsanması.....	81
3.6.6.9.Evliliğin Kutsanması.....	82
3.6.6.10. Tacın Kaldırılması.....	83
3.6.6.11. Boşanma.....	84
3.6.6.12. Zina.....	85
3.6.6.13. İkinci Evlilik ve Ritüeli.....	85
3.6.7. Ruhban Takdisi.....	86
3.6.8. Hasta Yağı.....	87
3.6.8.1. Ermeni Kilisesinde Hasta Yağı.....	87
3.6.8.2. Uygulama Olarak Hasta Yağı.....	88

3.6.8.3. Ev İçin Dua.....	89
3.7. Ermeni Kilisesinde Sivil Cenaze Merasimleri ve Sivil Cenaze Ritüeli	89
3.7.1.Cenaze Ayinlerinde Önemli Anlar	92
3.7.2. Ölünün Teşhiri.....	92
3.7.3. Cesetlerin Korunması.....	92
3.8. Ermeni Kilisesi İçindeki Anma ve Kutlamalar.....	93
3.8.1. Hristiyan Dini Yılıının Teşekkülünde Pazar'ın Rolü.....	93
3.8.2. Kilise Takvimi İçerisinde Yer Alan İsa'yla İlgili Kutlamalar.....	93
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA.....	98
EKLER.....	112
ÖZGEÇMİŞ.....	140

KISALTMALAR

B.O.A.,	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
M.Ö.,	Milattan Önce
M.S.,	Milattan Sonra
C.,	Cilt
S.,	Sayı
s.,	Sayfa

ŞEKİL LİSTESİ

- ŞEKİL.A.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Temsili Resmi
- ŞEKİL.A.2. Surp Kriko Lusavoriç'in Dışardan Görünüşü
- ŞEKİL.A.3. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin konumu
- ŞEKİL.A.4. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin planı
- ŞEKİL.A.5. Surp Krikor Lusavoriç'in Plan Şeması
- ŞEKİL.A.6. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Bulunan Ermenice Tablet
- ŞEKİL.A.7. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Kapı Üzerinde Bulunan Ermenice Tablet
- ŞEKİL.A.8. Surp Kriko Lusavoriç Kilisesinde Bulunan Sarkis Gümüşyan Okulunun Bir Odası
- ŞEKİL.A.9. Surp Kriko Lusavoriç Kilisesi Avlusunda Bulunan Kuyu
- ŞEKİL.A.10. Surp Kriko Lusavoriç Kilisesi nin Arkasından Görünüşü
- ŞEKİL.A.11. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçersinde Bulunan Sarkis Gümüşyan Okulunun Bir Odası
- ŞEKİL.A.12. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Arkasından Koro Yapılan Alana Çıkmak İçin Kullanılan Merdiven
- ŞEKİL.A.13. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Koro Yapılan Alan
- ŞEKİL.A.14. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Avlusunda Bulunan Çeşme
- ŞEKİL.A.15. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçerisinden Görüntü
- ŞEKİL.A.16. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçerisinde ki İşlemeli Kapı
- ŞEKİL.A.17. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Pencere ve Tavanın Görüntüsü
- ŞEKİL.A.18. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinden Görüntü
- ŞEKİL.A.19. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinden Yandan Görünüşü
- ŞEKİL.A.20. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinde Bulunan Vaftiz Havuzu
- ŞEKİL.A.21. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinde Bulunan Vaftiz Havuzunun Görünüşü

ŞEKİL.A.22. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde 10 Mart 2018 Tarihinde Yapılan Ayinden Bir Kare

ŞEKİL.A.23. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde 10 Mart 2018 Tarihinde Yapılan Ayinden Bir Kare

ŞEKİL.A.24. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Bahçesinde Bulunan Mezarlık

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
KARADENİZ KAFKASYA BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE BİR ÖRNEK:
SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

Hazırlayan
Çise BALTACI

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Yüksek Lisans Tezi

Ocak-2019
KAYSERİ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
KARADENİZ KAFKASYA BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE BİR ÖRNEK:
SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Çise BALTACI

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Birimi Tarafından
SYL-2017-7639 Kodlu Proje İle Desteklenmiştir.

Ocak-2019
KAYSERİ

İmza:

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Osmanlı Devleti’nin Dini Hoşgörüsüne Bir Örnek: Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi” adlı yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Çise BALTACI

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

İmza

İmza

Avrasya Araştırmaları Anabilimdalı Başkanı

Dr. Öğretim Üyesi Erhan YOSKA

Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ danışmanlığında Çise BALTACI tarafından hazırlanan **“Osmanlı Devleti’nin Dini Hoşgörüsüne Bir Örnek: Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ:

Danışman: Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Erhan YOSKA

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Haşim ERDOĞAN

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim kurlunun tarih ve Sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Surp Krikor Ermeni Kilisesi (1091) Kayseri’de gerçek ismi Surev Barteve namına inşa edilmiştir. Kilise Anadolu coğrafyası içerisinde aktif ve cemaati olan bir kilise durumundaydı. Kilisede senede üç kere ayin yapılmaktaydı. Bu ayinlere İstanbul başta olmak üzere Kayseri ve civar illerde katılım sağlanmaktaydı. Ayinde öncelikle İncil’den dualar ve parçalar okunmaktaydı. Daha sonra ise ayine katılan cemaat papazın elinden şarablı ekmek almaktaydı. Böylelikle ayin son bulmaktaydı.

Surp Krikor Ermeni Kilisesi ile alakalı bu çalışmada Ermeni Kilisesi’nin tarihi, dini durumu, ibadet ve uygulamalarına yer verilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermenilerin sosyo-ekonomik durumları, nüfusu ve aile yapısında değinilmiştir.

Bu tez kısa bir giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. I. Bölümde; 19 yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeniler üzerinde durulmuştur. II. Bölümde; Ermeni Kilisesi incelenmiştir. III. Bölümde ise Surp Krikor Ermeni Kilisesine yer verilmiştir. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Son olarakda tez konusunun belirlenmesinden tezin son aşamasına gelene kadar bana yol gösteren yoğun iş temposu arasında çok değerli vakitlerini ayırarak bana destek ve yardımlarını esirgemeyen akademik kariyerime başladığım günden beri tecrübeleriyle bana ışık tutan tez danışmanı saygıdeğer hocam Doç.Dr. Yahya BAĞÇECİ’ye teşekkür ederim.

Tezimin başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen tezimi okuyup gereken düzeltmeleri yapmamda yardımcı olan değerli Koray BALTACI ve Fatma BALTACI’ya, Fatma TEZCAN ve Cengiz TEZCAN’a akademik kariyerime devam etmemde ve en zor günlerimde yanımda olan saygıdeğer babam Metin BALTACI ve biricik annem Sebiha BALTACI’ya teşekkür ederim.

Çise BALTACI

Kayseri, Ocak 2019

OSMANLI DEVLETİ’NİN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE BİR ÖRNEK: SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

Çise BALTACI

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2019

Danışman: Doç.Dr. Yahya BAĞÇECİ

KISA ÖZET

Kayseri’de bulunan Surp Krikor Kilisesi’nin demografik yapısının incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada ayrıca Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeni nüfusunun sosyo-ekonomik durumları ve aile yapısında incelenmiştir.

Giriş bölümünde Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayr-i müslimlerin eğitim öğretim hayatları, idari yaşantıları ve ibadetleri hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde; 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermeniler ana başlığı altında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Nüfusu, Ermeni Göçü, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri gibi konular incelenmiştir. İkinci Bölümde; Ermeni Kilisesi ana başlığı altında Ermeni Kilisesinin Doğuşu, Kilise Hiyerarşisi, Ermeniler İçin Kilisenin Önemi gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ana başlığı altında Surp Krikor’un Hayatı, Faaliyetleri, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesinin Kuruluşu ve Sarkis Gümüşyan Okulu gibi konular analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

Araştırma, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi hakkında yapılan çalışmalara önemli katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermenistan, Hristiyanlık, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

**AN EXAMPLE OF THE RELIGIOUS TOLERANCE OF THE
OTTOMAN STATE: SURP KRIKOR LUSAVORIÇ ARMENIAN CHURCH**

Çise BALTACI

Erciyes University, Sosyal Sciences Institute MA Thesis

January, 2019

Supervisor: Associate Professor Yahya BAĞÇECİ

ABSTRACT

The socio-economic status of the Armenians living in the Ottoman Empire, the ceremonies in the church of Surp Jack in Kayseri and the history of the church work in this area where the church's demographic structure has been designed. At the entrance, a short evaluation was made about the education, administration and worship of the homosexual Muslims living in the Ottoman Empire. First class; The subjects such as the population of the Armenians living in the Ottoman Empire, the Armenian immigration, and the freedom of education in the Ottoman Empire were examined in the 19th century. In the second part; Under the headline of the Armenian Church, he deals with topics such as the Birth of the Armenian Church, the Hierarchy of Churches, and the Importance of the Church of the Armenians. The third region; Surp Kriko Lusavoriç Armenian Church under the main title of Surp Kriko's Life, Activities, Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church Foundation and Sarkis Gümüşyan School has been tried to be analyzed in areas such as.

The finalization of the study was a short evaluation. Researches about Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church.

Key words: Ottoman Empire, Armenian, Christianity, Surp Krikor Lusavoriç Armenian Church

İÇİNDEKİLER

OSMANLI'NIN DİNİ HOŞGÖRÜSÜNE GÜZEL BİR ÖRNEK: SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISA ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

19.YÜZYIL'DA OSMANLI DEVLET'İNDE YAŞAYAN ERMENİLER

1.1. Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermeniler.....	4
1.2. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Nüfusu.....	5
1.3. Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Sosyo- Ekonomik Durumları.....	8
1.3.1. Eğitim Öğretim	8
1.3.2. Tarım, Sanayi, Madencilik.....	9
1.3.3. İç Ticarete Ermeniler.....	9
1.3.4. Dış Ticarete Ermeniler	10
1.4. Kayseri'de Yaşayan Ermenilerin Nüfusu.....	10
1.5. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Göçü.....	15
1.6. Aile Yapısı.....	16

2. BÖLÜM

ERMENİ KİLİSESİ

2.1. Ermeni Kilisesinin Doğuşu.....	17
2.2. Ermeni Kilisesinin Kuruluşu ve Hristiyanlık Hiyerarşisindeki Yeri.....	18
2.3.Kilise.....	19
2.4.Kilise Hiyerarşisi.....	21

2.5. Ermeni Kilisesinin Yapısı.....	22
2.6. Ermeni İçin Kilisenin Önemi	26
2.7. Ermeni Milli Kimliğinin İnşasında, Oluşumunda ve Korunmasında Kilisenin Rolü	27
2.8. Ermeni Kilisesini Diğer Kiliselerden Ayıran Özellikler	29

3.BÖLÜM

SURP KRİKOR LUSAVORİÇ ERMENİ KİLİSESİ

3.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Hayatı.....	31
3.1.1.Surp Krikor Lusavoriç'in Faaliyetleri.....	34
3.1.2.Surp Krikor Lusavoriç'in Eğitim-Öğretim Faaliyetleri.....	34
3.2. Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi.....	35
3.2.1.Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesinin Kitabesi.....	42
3.3. Sarkis Gümüşyan Okulu'nun Tarihçesi.....	44
3.4. Ermeni Kilisesinde Günlük, Haftalık, Aylık ve Senelik İbadetler.....	46
3.4.1. İbadetler.....	46
3.4.2. Günlük İbadetler.....	47
3.4.3. Haftalık İbadetler.....	47
3.4.4. Senelik İbadetler.....	48
3.4.4.1.Noel.....	48
3.4.4.2.Epifani.....	49
3.4.4.3.Paskalya.....	50
3.4.4.4. Pentekost.....	50
3.4.4.5.Transfiguration.....	50
3.4.4.6. Meryem Ana Günü.....	50
3.4.4.7.Haç Yortusu.....	50
3.4.4.8. Haç.....	51
3.4.4.9. Oruç.....	51
3.4.4.10. Bayramlar.....	52
3.4.4.11.İsa İle İlgili Bayramlar.....	53
3.4.4.12. Perhiz ve Oruç.....	54
3.4.4.13. Mabadler, Görevliler ve Kıyafetler.....	55

3.5. Ayinler Sakramentler: Kilise Sırları.....	57
3.5.1 Vaftiz.....	57
3.5.2. Konfirmasyon.....	59
3.5.3. Evharistiya.....	60
3.5.4. Günah Çıkarma.....	62
3.5.5. Evlilik.....	63
3.5.6. Ruhban Takdisi.....	64
3.6. Ermeni Kilisesinde 7 Sakrament.....	66
3.6.1.Sakramentin Tarihi.....	66
3.6.2. Vaftiz.....	67
3.6.3. Konfirmasyon.....	69
3.6.4. Günah Çıkarma.....	71
3.6.4.1. Günah Çıkarmanın Sebepleri.....	72
3.6.4.2. Günah Çıkarmanın Belirli Zamanları.....	72
3.6.5.Evharistiya.....	73
3.6.6. Evlilik.....	74
3.6.6.1. Evlilik ve Ritüelinin Anlamı.....	74
3.6.6.2. Evliliğe Hazırlık ve Evliliğin Şartları.....	75
3.6.6.3. Evlilik Töreni.....	77
3.6.6.4. Nişan Töreni.....	77
3.6.6.5. Giysilerin Kutsanması.....	78
3.6.6.6.Evlilik Ritüeli.....	79
3.6.6.7. Yüzüklerin Kutsanması ve El Verme.....	80
3.6.6.8. Sözün Kutsanması.....	80
3.6.6.9.Evliliğin Kutsanması.....	81
3.6.6.10. Tacın Kaldırılması.....	82
3.6.6.11. Boşanma.....	83
3.6.6.12. Zina.....	84
3.6.6.13. İkinci Evlilik ve Ritüeli.....	84
3.6.7. Ruhban Takdisi.....	85
3.6.8. Hasta Yağı.....	86
3.6.8.1. Ermeni Kilisesinde Hasta Yağı.....	86
3.6.8.2. Uygulama Olarak Hasta Yağı.....	87

3.6.8.3. Ev İçin Dua.....	88
3.7. Ermeni Kilisesinde Sivil Cenaze Merasimleri ve Sivil Cenaze Ritüeli	88
3.7.1.Cenaze Ayinlerinde Önemli Anlar	91
3.7.2. Ölünün Teşhiri.....	91
3.7.3. Cesetlerin Korunması.....	91
3.8. Ermeni Kilisesi İçindeki Anma ve Kutlamalar.....	92
3.8.1. Hristiyan Dini Yılıının Teşekkülünde Pazar'ın Rolü.....	92
3.8.2. Kilise Takvimi İçerisinde Yer Alan İsa'yla İlgili Kutlamalar.....	92
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA.....	97
EKLER.....	111
ÖZGEÇMİŞ.....	139

KISALTMALAR

B.O.A.,	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
M.Ö.,	Milattan Önce
M.S.,	Milattan Sonra
C.,	Cilt
S.,	Sayı
s.,	Sayfa

ŞEKİL LİSTESİ

- ŞEKİL.A.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Temsili Resmi
- ŞEKİL.A.2. Surp Kriko Lusavoriç'in Dışardan Görünüşü
- ŞEKİL.A.3. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin konumu
- ŞEKİL.A.4. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin planı
- ŞEKİL.A.5. Surp Krikor Lusavoriç'in Plan Şeması
- ŞEKİL.A.6. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Bulunan Ermenice Tablet
- ŞEKİL.A.7. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Kapı Üzerinde Bulunan Ermenice Tablet
- ŞEKİL.A.8. Surp Kriko Lusavoriç Kilisesinde Bulunan Sarkis Gümüşyan Okulunun Bir Odası
- ŞEKİL.A.9. Surp Kriko Lusavoriç Kilisesi Avlusunda Bulunan Kuyu
- ŞEKİL.A.10. Surp Kriko Lusavoriç Kilisesi nin Arkasından Görünüşü
- ŞEKİL.A.11. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçersinde Bulunan Sarkis Gümüşyan Okulunun Bir Odası
- ŞEKİL.A.12. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Arkasından Koro Yapılan Alana Çıkmak İçin Kullanılan Merdiven
- ŞEKİL.A.13. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Koro Yapılan Alan
- ŞEKİL.A.14. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Avlusunda Bulunan Çeşme
- ŞEKİL.A.15. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçerisinden Görüntü
- ŞEKİL.A.16. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçerisinde ki İşlemeli Kapı
- ŞEKİL.A.17. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Pencere ve Tavanın Görüntüsü
- ŞEKİL.A.18. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinden Görüntü
- ŞEKİL.A.19. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinden Yandan Görünüşü
- ŞEKİL.A.20. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinde Bulunan Vaftiz Havuzu
- ŞEKİL.A.21. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinde Bulunan Vaftiz Havuzunun Görünüşü

ŞEKİL.A.22. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde 10 Mart 2018 Tarihinde Yapılan Ayinden Bir Kare

ŞEKİL.A.23. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde 10 Mart 2018 Tarihinde Yapılan Ayinden Bir Kare

ŞEKİL.A.24. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Bahçesinde Bulunan Mezarlık

GİRİŞ

İslam hukukuna göre halkı Müslüman tebaaya ait olmayan bir şehir fethedilince şehirde yaşayan halk ile devlet zümresi arasında “zimmet akdi” denilen bir anlaşma yapıldı ve bu anlaşmayı kabul eden gayr-i müslümlere zimmi adı verildi. Bu anlaşma ile hakları güvence altına alınmış olan gayr-i müslimler birçok meselede Müslümanlarla eşit duruma gelir ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan yararlanırlardı.¹ Söz konusu haklar içerisinde inancını seçme, yaşama ve eğitim hakları da mevcuttu. Gayr-i müslimler ayrıca kendi inanışlarına göre ibadet yapma hakkına da sahiptiler.² Osmanlı Devleti hakimiyet anlayışının bir sonucu olarak sınırları içerisindeki Hristiyan ve Musevi vatandaşlarına kendi inançlarının gereğine göre yaşayabilme imkanını sunmuşlardır.³

Gayr-i müslimlerin ibadet hürriyetleri ve mezhep ayrıcalıkları gibi hakları Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla da muhafaza edilmiş, 1876’da ise Kanuni Esasi’nin 11. maddesinde devletin resmi dininin İslam dini olduğu belirtildikten sonra Osmanlı Devleti’nde hukuki yönden varlığı kabul edilen bütün dinler için kamu düzenine ve adaba ters düşmemek şartıyla serbest ibadet hakkı verilmişti.⁴ Bunlara karşılık olarak ise gayr-i müslimlerden kendi inanç sistemlerine ters düşmeyen İslam kanunlarına uymaları ve himayesine sığındıkları devletin saygınlığına uymaları istenmişti.⁵

Gayr-i müslimlere genelde üst düzey idari vazifeler verilmemekle birlikte, devlet hizmetlerinde istihdamlarında bir sakınca görülmemiştir. Yani kurmuş olduğu devletini,

¹ Ali İhsan **Karataş**, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2006, C 15, S 1, s. 268-269.

² Nurettin **Biröl** 1890- 1901 Ermeni Olayları ve Halit Rıfat Paşa, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 2014, S 60, s. 25.

³ Süleyman **Demirci**, Hoşgörü Toplumunda Birlikte Yaşamak: Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimlerin Ermeni Vatandaşları ve Hukuk: Kayseri Örneği, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 4, s. 318.

⁴ Ali **Güler**, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri’nin” Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri’nden Örnek Fermenler), Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, Yıl 1998, C 9, S 9, s. 158.

⁵ İbrahim **Özçoşar**, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl 2003, S 7, s. 137.

hâkimi bulunduğu coğrafyada yaşamakta olan insanlarla birlikte yönetmiştir. Onlara Osmanlı Devleti'nin dilini öğrenmeye mecbur, dininne girme şartı, ismini değiştirme, adalet ve ananelerini unutma ve Osmanlı olma gibi zorunluluk getirmemiştir. Yani Ermeniler Ermeni, Rumlar Rum, Arnavutlar Arnavut, Araplar Arap vb. unsurlar Osmanlı yönetiminde gerek halk ve gerekse devlet hayatında görev alsalar dahi mahalli kimlik ve özelliklerini aynen devam ettirmişlerdir. ⁶Ayrıca çalışma, ikamet, seyahat, ibadet, inanç ve öğrenim gibi haklarına müdahale edilmemiştir. ⁷ Bunun yanı sıra gayr-i müslimlere din adamlarını seçme ve seçilen din adamlarını yetiştirme haklarında tanınmıştır. Osmanlı Devleti seçilen din adamlarını meşru görmüş hükümlerini geçerli saymıştır. Gayr-i müslimlerin kadiya müracat etme arz-ı hal ve arz-ı mazhar haklarında saklı tutmuşlardır.⁸Ermeniler ve Rumlar mirasın taksimi, nafaka, evlenme ve boşanma gibi problemler gibi İslami kanunlara göre muameleyi seçmişler ve herhangi bir zorlama olmaksızın Osmanlı mahkemesine başvurmuşlardır.⁹ Müslüman kadılar bilhassa toprak ithilafına bakarlardı. Gayr-i müslimler ile devlet veya gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında çıkan ithilafta ise Müslüman kadılara yetki verilmiştir. Böyle durumlarda kadılar Müslim- gayr-i müslim ayrımı yapmaz tarafları eşit kabul ederlerdi. Gayr-i müslimler mutlak iskân özgürlüğünde sahiplerdi. İstedikleri bölgede yerleşip mal alıp satabilirlerdi. Dolayısı ile gayr-i müslimlere ait mahalleler kurulmuştu. Ortaklaşa yaşanan mahalle ve köylerdeki huzur ve güvenden şikâyetle bulunulmamakta, farklı inanç sahipleri birbirlerinin sevinç ve üzüntülerine katılmakta dini ve kültürel merasimlerinde karşılıklı ziyarette bulunulmaktadır. Evleri, barkları, mabetleri gibi işyerleri de iç içedir.¹⁰

Mahalle merkezinde kendilerine ait mabetleri vardı. Şayet mahallerindeki mabetler yıkılmış ise yerine yenisini inşa etme hakları mevcuttu. Bununla birlikte

⁶ Abdulkadir **Yuvalı**, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı'nın Tarihi Temelleri, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 1, s. 83.

⁷ Zeki Salih **Zengin**, Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi, Değerler Eğitimi Dergisi, Yıl 2008, C 6, No 15, s. 145.

⁸ Gülcan Avşin **Güneş**, Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Yıl 2015, C 1, S 2, s. 26.

⁹ Hava **Selçuk**, XVII. Yüzyılda Kayseri'de Yaşayan Ermenilerin Sosyal Yaşantıları Üzerine Bazı Değerlendirmeler, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 2, s. 318.

¹⁰ Mustafa **Keskin** ve Hüseyin **Cömert**, XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Türk- Ermeni İlişkileri: Kayseri Örneği, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 3, s. 283.

Müslümanlara ait olmayan şehirlerde yeni mabetler inşa etmelere icazet verilirdi.¹¹ Örneğin yeni mabet yapılmasına veya mevcutların tamirine ve genişletilmesine sınırlı olarak icazet verilmiştir.¹² İcazet verilen mevzuların başında deprem gibi doğa olaylarının verdiği zararlar yıkılan veya tadilata ihtiyacı olan sosyal hedefli gayr-i müslim kurumların tadilatı gelmekteydi.¹³ Hastane ve yetimhane gibi kurumların tadilatı esnasında bazı ilavelerin yapılmasına da kolaylık gösterilmişti.¹⁴

Osmanlı Devleti en güçlü olduğu dönemlerde bile kendi egemenliği altında yaşayan topluluklara dini imtiyazlar vermiş ve bu imtiyazları Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar devam etmiştir. Ermeni toplumu da bu imtiyazlardan yararlanmıştır. Fatih Sultan Mehmet zamanında Bursa'da bulunan Ermeni ruhani liderinin İstanbul'a getirilmesi ve Ermeni Patrikliği'ni kurularak ona bazı ilave yetkilerin verilmesi, Osmanlı Devleti'nin Ermeni toplumuna gösterdiği dini hoşgörüsünün en açık delilidir.¹⁵

Gayr-i müslimler Osmanlı Devleti'nde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ikamet etmişlerdi. İstanbul, Bursa haricinde ikamet ettikleri şehirler ise vilayet-i sitte (altı il) olarak bilenen Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas illeriydi. Diğer illerde de ikamet etmişlerdi. Bazı bölgelerinde kendi mahalle ve köylerinde yaşamaktaydı. Örneğin 16.yüzyılda Besni'nin altı mahallesinden biri Ermeniyan Mahallesi idi. Aynı zamanda Niksar, Divriği ve Darende'nin yanı sıra Kayseri, İzmir ve Samsun gibi birçok şehirde Ermeni mahallesi olduğu bilinmekteydi.¹⁶

Gayr-i müslimler mahallelerinde İslam dininde yasak olmakla birlikte kendilerine göre helal olan yiyecek ve içecekleri (içki, domuz eti v.s.) üretebilirdi ve ürettikleri bu ürünleri satabilirlerdi. Bütün bunların yanı sıra gayr-i müslimlerin de mesul

¹¹ Osman **Güner**, İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1993, C 7, S 7, s. 191.

¹² Abdullah **Saydam**, Osmanlı Dini Düzeninin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi Ermeni Millet Örneği, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi- Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs, 2008, C 1, s. 71.

¹³ Gülnihal **Bozkurt**, İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl 1987, C 3, S 1, s. 142.

¹⁴ **Güler**, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri'nin" Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri'nden Örnek Fermenler), s. 163.

¹⁵ Gülbadi **Alan**, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Göstermiş Olduğu Dini İmtiyazlar Çerçevesinde Kilise Tamirleri, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 2, s. 205.

¹⁶ Nebi **Gümüş**, Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği, Milet ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmalar Dergisi, Yıl 2009, C 6, S 2, s. 171.

olduğu durumlar vardı. Gayr-i müslimler cizye, haraç ve öşür vergileri öderlerdi.¹⁷ Askerlik görevinden muhafiyet karşılığında kadın, çocuk, yaşlı, fakir, din adamı ve hastalar harici kişilerden cizye vergisi alınmıştı.

Gayr-i müslimler kamu düzeni ile ilgili mevzularda Müslümanlar gibi İslam hukukuna ve örfi hukuka uymakla yükümlüydüler. Aile, miras, bazı ticari işler ve dini-kültürel mevzularda ise kendi gelenek ve dinlerine uymak zorundalardı.¹⁸ Gayr-i müslimler sosyal ihtiyaçlarını karşılamak ve devletin idari işlerine fikirlerini ifade etmek içinde bağımsız bir temsilciler meclisi kurma hakkına sahipti. Bu mecliste oy kullanma ve üyelik hakkı gayr-i müslimlere aitti.¹⁹

Osmanlı Devlet'i diğer alanlarda olduğu gibi eğitimde de gayr-i müslimleri özgür bırakmıştı. Gayr-i müslimler nasıl ki mabetlerini nasıl kendileri yönetebiliyorsa, mekteplerini de aynı şekilde kendileri yönetmişlerdi. Her cemaatin kilise, havra ve benzeri mabetlerinin yanısıra, bunlara bağlı birer mektebi vardı. Gayr-i müslimlerin yönettikleri mektepler tamamen müstakil bir yapıya sahipti. Gayr-i müslimlerin cemaat mekteplerinde milli dillerinde eğitim yapılmakta ve ders programlarını istedikleri gibi ayarlamaktaydılar. Bu mektepler zamanla gayr-i müslimlerin kendi tarih ve kültürlerinin öğretildiği bağımsız düşüncelerin aşılandığı ve hatta milli istiklalleri uğrunda, yabancı devletlerin siyasetlerine alet oldukları kurumlar kurumlar haline gelmişlerdi.²⁰

Osmanlı yönetim anlayışına göre de Müslüman ve gayr-i müslim ahalinin işlemleri inanç temelinde kendilerine has ayrı yöneteciler tarafından yönetilirdi. Bu kişilerden biri diğerinin işine karışamazdı. Sistemin uygulamasında aksamalar meydana geldiği durumlarda gerekli müdahaleler yapılarak ortaya çıkan sorunlar giderilmeye çalışılırdı.²¹ Bu yöneticiler kendi cemaatlerinin davranışı, vergilerin zamanında ödenmesi ve diğer sorumluluklar açısından padişaha ve memurlarına karşı sorumluluğu üstlenmekteydiler. Her cemaat eğitim, din, adalet ve sosyal güvenlik gibi devlet

¹⁷ Mehmet **Güneş**, Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler, Tarih ve Gelecek Dergisi, Yıl 2007, C 3, S 3, s. 14-15.

¹⁸ Zeynel Abidin **Kılınç**, Çokkültürlülük ve Millet Sistemi, Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 2017, C 3, S 2, s. 51.

¹⁹ **Güner**, İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar, s. 197.

²⁰ **Güler**, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri'nin" Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri'nden Örnek Fermenler), s. 164-165.

²¹ **Güneş**, Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi, s. 22.

tarafından karşılanmayan ve kendi sorumluluklarına bırakılan görevleri yerine getirmek için kendi kurumlarını kurup devam ettirmektedirler.²²

Gayr-i müslimlere en güzel örneklerden biri Surp Kirkor Lusavoriç'tir. Aile öldürüldüğünde Kaisareia'ya (Kayseri) getirildi ve burada kendisine vaftiz adı olan Gregoir (Krikor) verilmişti. Kayseri'de eğitim ve öğrenim görmüş olan Krikor Lusavoriç üzerine ifade edilen efsaneler Hristiyanlığın onun liderlik etmesiyle Ermeniler arasında yaydığını göstermekteydi.

²² Mehmet **Anık**, Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2002, S 27, s. 121.

1.BÖLÜM

1.1. Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin kuruluş senelerinde Ermeniler, küçük prenslikler halinde Çukurova'da Doğu Anadolu ile Kafkasya topraklarında dağınık bir vaziyette yaşamaktaydılar.²³ Ayrıca İran, Bizans, Gürcü ve Selçuklu Devletleri topraklarında yaşayan Ermeni halkı mevcuttu.²⁴ Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri azınlıkta bulundukları, Anadolu'nun batı bölgesinde başlamıştı. Osman Gazi 1324 senesinde Bursa'yı devlete merkez yaptıktan sonra Kütahya'daki Ermenilerin çoğunluğu ve Ermeni ruhani reisliğini Bursa'ya taşımıştı.²⁵ Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u fethettikten sonra kendi girişimi ile Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisi Hovakim'i İstanbul'a çağırarak Rum Patrikhanesi yanında bir de Ermeni Patrikliğini (1461) kurdurmuştu ve Ermenileri de bu Patrikhane ile himaye altına almıştı. Fatih Sultan Mehmet'ten Sultan II. Mahmud'a kadar üç yüz elli senelik süreç içerisinde Hristiyanların ve Ermenilerin de dini ve toplumsal konularına kesinlikle karşılmamıştı.²⁶ Osmanlı Devleti'nde birinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdi. Askere gitmedikleri gibi, bilhassa ticari yaşamda kilit noktaları ellerine almak suretiyle cemiyet içinde ön plana geçmişlerdi ve servet sahibi olmuşlardı.²⁷

²³ Şeyda Güngör **Açıköz**, Kayseri ve Çevresindeki 19. Yy Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler, Doktora Tezi, 25 Nisan 2007, s. 10.

²⁴ Türkkiye **Ataöv**, Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, S, 41, Ankara 2015, s. 3.

²⁵ Azmi **Süslü**, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:5, Ankara 1990, s. 15.

²⁶ Esat **Uras**, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, Ankara 1950, s. 35.

²⁷ Azmi **Süslü**, Hüsamettin **Yıldırım** ve Birgül **Gündüz**, Efsane ve Gerçekler: Türk- Ermeni İlişkileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, s.14-16.

1.2. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde XIX. asra gelinceye değin bugünkü mânâda bir nüfus sayımı görülmemektedir. XVI. asırda nüfusa âit bilgiler, ekseriyetle vergi mükellefi olan "hâne", "bennâk" ve "mücerred" ile vergi mükellefi olmayan yani atfedilmiş olan muhassıl, hatib, imam, âmâ, malul, pîr-i fânî v.s. gibi şahısları içine almaktaydı. Osmanlı Devleti'ndeki ilk genel sayım 1830 senesinde nüfus sayımına başlamıştı ve bu sayım bir sene içinde bitirilmişti. 1831 senesinden başlanarak Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunan şehir ve kasabalarda nüfus işleriyle alakadar olmak üzere yeni bir örgüt oluşturulmuştu.²⁸ Bu sayımda erkek nüfus hesaba katılmıştı. Ermeni sayısı ise tam olarak belirlenmemişti. Zira Hristiyan nüfusu içinde Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler beraber sayılmışlardı. Yine de gayr-i müslimlerin yoğun olduğu bazı şehirlerde Rum, Ermeni, Bulgar ayrı ayrı belirtilmişti. 1883 senesi nüfus sayımı neticelerine göre genel toplam 3.641.101'di. Bunun 2.490.892'si İslâm, 1.080.463'ü Hristiyan nüfustuydu.²⁹

Bu gibi kayıtlar ise Osmanlı dönemini ilgilendiren en güvenilir kaynak durumunda bulunan Tapu-Tahrir Defterlerinde bulunmaktadır. Bu defterler Müslüman olsun, gayr-i müslim olsun bütün mükellefleri içermekteydi ve dolayısıyla herhangi bir biçimde kayıt altına alınmayan nüfus bulunmamaktaydı. Bu vaziyet Osmanlı Türklerinin türlü dinlere mensup olan toplumun her kısmına nasıl bir açıdan baktığının da bir kanıtı durumundaydı. Zira câmi ve mescid yanında kilise ve sinagog, imam ve hatip yanında rahip ve keşiş, Müslüman ev- kafî yanında Hristiyan kilise ev-kafî v.s. gibi durumların beraber anıldığı görülmekteydi. Böylece Osmanlıların hiçbir din ve ırk mensubunu kendi kültürü içinde asimilasyon gibi bir niyete sahip olmadığını gösterirdi. Kuşkusuz XVI. asıra âit elde edilecek nüfus tahminlerinin, son asıra da yansıması normaldi. Bununla beraber Tapu-Tahrir Defterlerinin bilhassa kanunnâmelerinde dikkati çeken mühim bir husus XIX. asırda Hristiyan nüfusun çok fazla olduğu Anadolu'nun bazı yörelerinde gayr-i müslimlerle alakalı hükümler bulunmamasıydı. Bu vaziyet bu sancaklarda XVI. asırda Hristiyan nüfus bulunmadığını belirtmekteydi. Anadolu ve

²⁸ Nevin **Memiş**, 19 Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 35.

²⁹ Bülent **Bakar**, Ermeni Tehciri, Atatürk Kültür, Din ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti, Ankara 2013, s. 44.

Rumeli’de 4.000.000 dolayında erkek nüfus mevcuttu.³⁰ Yaygın bir sisteme göre her aile yaklaşık beş kişi kabul edildiğinden, o dönemdeki Osmanlı Devlet’inin toplam nüfusu 18.520.016 civarında olduğu kabul edilmekteydi.

XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarında Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni nüfusu 1.000.000 ile 1.300.000 dolaylarında değişiklik göstermekteydi. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, 1827-1828 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında Rus birliklerine ve I. Dünya Savaşı’nda da yine başta Rusya olmak üzere Fransız ve İngiliz birliklerine katılıp hayinlik eden Ermenilerin nüfusunda zaman zaman tabiî ve mühim azalmalar olmuştu.³¹

1914 senesinde Ermeni yabancı ve Osmanlı belgelerine göre Türkiye’deki Ermeni nüfusu şöyleydi.³²

Patrikhane	1.780.000-3.000.000
Jacques Morgan	2.380.000
Pastırmacıyan	2.100.000
Hovanesian	1.500.000-2.000.000
Vahan Vartabet	1.263.000
Constenson	1.400.000
Walker	1.500.000-2.000.000
Ravenstein	760.000 (Asya Türkiye’si)
Clair Price	1.500.000
Powell	1.500.000
Lynch	1.325.000
Cuinet	1.475.000 (Asya Türkiye’si)
Britannica	1.500.000
Osmanlı Devleti	1.160.000

Neticeleri itibariyle değişik tespit ve istatistiklere bağlı olarak ortaya çıkan genel nüfus değerlendirmelerine de bir göz atacak olursak aşağıdaki tablo meydana gelmekteydi.³³

³⁰ Bilal N. Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, Bilgi Yayınevi, Eylül 2005, s. 71.

³¹ İlhan Akbulut, Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl 1995 C 50, S 1, s. 29

³² Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, s. 75.

³³ Yusuf Halaçoğlu, Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015, s. 16-17.

	1913	1914	1919
Ermeni Patrikhanesi	1.915.651		
<i>İngiliz</i> Nüfus Tespiti			1.602.000
Dr. Johannes Lesius		1.845.450	
Prof. David Magie İstatistiği		1.479.000	
Prof. Stanford Shaw Tespiti		1.294.851	
Ludovic de Constenson	1.400.000		
Daniel Panzac Tespiti		1.600.000	
Patrik Ormanyan Tespiti	1.895.400		
Prof. David Magie İstatistiği		1.479.000	
Prof. McCarthy Tespiti		1.698.303	
Prof. Stanford Shaw Tespiti		1.294.851	
Ludovic de Constenson	1.400.000		
Daniel Panzac Tespiti		1.600.000	
Patrik Ormanyan Tespiti	1.895.400		

Bu hadise, süvari topçu mülazım-i evveli imzasıyla 28 Teşrin-i sâni (28 Ekim 1919) tarihinde Ali Fuat (Cebesoy)'a yollanan "Adana, Ayıntab, Urfa civarındaki Ermenilerin harekâtına dair rapor da Ermeni çetelerinin Yozgat, Sivas, Maraş ve Adana³⁴ dolaylarına doğru grup grup geldikleri kadınların, çocukların ana caddelerden ve emin köylerden eşkiyalık, soygunculuk ve yaparak ilerledikleri bölgedeki Fransızlara katıldıkları Fransızların ise bunları özendirdikleri ve tahrik ettikleri biçiminde ifade edilmişti.³⁵

1914'te Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.221.850 olduğu gözlenmekteydi. Ermeni Patrikhanesinin hazırladığı rakamlar her zaman şüpheyne sebep olmuştu. Zira hazırlanan bu rakamlar siyasi gayelerle ve uluslararası antlaşmalarla Ermeni tezlerini desteklemek için hazırlanmıştı. Patrikhanenin açıklamış olduğu rakamların ilki Berlin Konferansı ötekisi ise Paris Konferansı esnasında açıklanmış ve bu rakamlar oldukça abartılmıştı. Patrikhanenin açıklamış olduğu bu rakamlar Vilayet-i

³⁴ Cevdet **Küçük**, XIX. Asıda Anadolu'da Ermeni Nüfusu, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayın No: 2, Şafak Basım ve Yayın Evi, İzmir 1998, s. 14.

³⁵ Azmi **Süslü**- Fahrettin **Kırzioğlu**- Refet **Yinanç** ve Yusuf **Hallaçoğlu**, Türk Tarihinde Ermeniler Temel Kitap, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın No:2, Ankara 1995, s. 5.

Sitte diye adlandırılan altı vilayeti içine almaktaydı. Öteki vilayetlerde yaşayan Ermeniler hakkında ise detaylı nüfus rakamları yayınlanmamıştı.³⁶

Patrik Nerses'in vermiş olduğu nüfus rakamlarında Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum ve Sivas'ta yaşayan Ermeni nüfus 1.630.000'dir. Adana'da yaşayan Ermeni nüfus ise 86.000 Müslüman, 134.000 Hristiyan olarak verilmiştir.³⁷

1.3. Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Sosyo- Ekonomik Durumları

1.3.1. Eğitim-Öğretim

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayr-i müslimler hastane ve darülaceze gibi kurumlarını kurmuşlar bunun yanı sıra okullarını da kurup kendi dillerinde eğitimlerini devlet kontrolü dışında sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti gayr-i müslimleri diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da özgür bırakmıştı. Gayr-i müslimler mabetlerini nasıl idare ediyorsa, okullarını da aynı şekilde idare ediyolardı. Her cemaatin kilise, havra ve benzeri mabetlerinin yanı sıra bunlara bağlı birer okulu da vardı. Eğitimin ilk aşamasında yer alan okullar, mahalli cemaatler tarafından idare edilirken orta dereceli okullar ve öğretmen yetiştiren okullar ise millet teşkilatları tarafından idare edilmekteydi. Her kilise, ruhani reislerinin denetimi ve kontrolü altında gerçek bir eğitim kurumu halinde hizmet vermekteydi.³⁸

Gayr-i müslim öğrenciler bilhassa güzel sanatlar, eczacılık, gibi alanlara yönelmiş ayrıca Galatasaray Sultanisi gibi okullardan geniş ölçüde faydalanmışlardır. İllerin çoğunda bulunan idadi, rüşdi, ibtidai okulları Osmanlı Devleti'nden önce açılmalarının yanı sıra bu okullar öğrenci sayısı açısından Osmanlı Devleti'nden fazlaydı. Yabancı ülkelerdeki yüksekokullara da öğrenciler gönderiliyordu.³⁹ Bilhassa Galatasaray Üniversitesi'ni bitirenler yükseköğrenim için yabancı ülkelere gönderiliyordu. Ayrıca kendi yüksekokulları da vardı. Örneğin Kayseri'nin Zincirdere

³⁶ Guenter Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?, Çarpıtılan- Değiştirilen Tarih, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 25.

³⁷ Hikmet Özdemir, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 21-22.

³⁸ Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul 1990, s. 166-167.

³⁹ Kemal Çiçek, Ermenilerin Tarihi Geçmişi, Osmanlı İmparatorluğundaki Hukuki Statüsü ve Ermeni Milletçiliği, Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 75.

Köyünde Rumlar 55 öğrencili bir yüksekokul açmışlardı.⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun 1898 senesinde gayr-i müslimlere ait toplam 667 ilk-orta öğretim kurumu bulunmaktaydı ve bu okullarda toplam öğrenci sayısı 73.255'di. Aynı sene Müslümanlara ait 485 idadi ile rüştiyede toplam 34.801 öğrenci olduğunu varsayarsak, gayr-i müslimlerin orta öğretime ne kadar özen gösterdikleri anlaşılmaktaydı.⁴¹

1.3.2. Tarım, Sanayi ve Madencilik

Gayr-i müslimler, Osmanlı Devleti'nde üretimin her aşamasında faaliyette bulunmuşlardır. Bilhassa, köylerde ikamet eden Rumlar ve Ermeniler tarımla uğraşmışlardır. Örnek vermek gerekirse çiftçilik, ipek kozası, hayvancılık, başlıca tarımsal ürünlerdi. Doğu Anadolu köylerinde ikamet eden Ermeniler çoğunlukla çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ticaretle uğraşmışlardır. Ege, Akdeniz, Marmara ve Karadeniz sahil köylerinde ikamet eden Rumlar çiftçilik ve hayvancılığın yanı sıra balıkçılıklarda uğraşmışlardır. Sanayi alanında ise gayr-i müslimlerin Müslümanlara oranla çok daha fazla yoğunlaştıkları görülmekteydi. Örneğin İstanbul'da 1886 senesinde Müslüman nüfusun dörtte biri ticaret ve sanayi ile uğraşıyordu. Gayr-i müslimler arasında Ermenilerin %43'ü, Rumların %36,8'i ve Yahudilerin ise %31'i sanayi ve ticaretle uğraşmışlardır.⁴²

Gayr-i müslimler maden üretiminde sanayi alanı kadar olmasa da faaliyetler de bulunmuşlardır. Devlet tarafından yapılan "Maadin İstatistikleri"nden 1870 ile 1911 seneleri arasında maden işletmek üzere ferman almışlardır. Alınan bu fermanla madenin, mutlaka o kişi tarafından işletilmesi gibi yükümlülükleri mevcut değildi.⁴³

1.3.3. İç Ticarete Ermeniler

Osmanlı ticaretinde gayr-i müslimler ticaretin başladığı ilk senelerden itibaren mühim bir rol oynamışlardır. Hem iç hem de dış ticaret sahasında Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler; İstanbul, İzmir, Bursa, Selanik gibi şehirler başta olmak üzere Anadolu'nun her yerinde faaliyet göstermişlerdi. Ermeniler diğer gayr-i müslimlerle beraber mühim

⁴⁰ Bayram **Kodaman**, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980, s. 211.

⁴¹ Ali Güler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar, Çetin Veb- Ofset A.Ş. Ankara 2007, s. 115.

⁴² **Güler**, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar, s. 82-84.

⁴³ Gündüz **Ökçün**, XX. yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, Ankara 1969, s. 804.

bir ticari üstünlüğe sahiplerdi. Gayr-i müslimler ticarete olduğu gibi para mevzularında da mühim roller üstlenmişlerdi. Para değişimi ve bankerlikle de uğraşmışlardı.⁴⁴

1.3.4. Dış Ticarete Ermeniler

Gayr-i müslimler sosyo-ekonomik pozisyonlarından dolayı Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde de mühim bir yere sahipti. Klasik dönemde Müslümanlar daha çok ticaretle uğraşırken, gayr-i müslimler Avrupalı tacirlerle ortak iş yapmışlardı. İşte bu durum gayr-i müslimlerin zaman içinde dış ticarete mühim bir etkinlik sağlamalarına yol açmıştı. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı vatandaşı olan gayr-i müslimlerden Avrupa devletlerinin koruması altına girerek, müstemin tüccar gibi bilhassa iç ve dış ticaretle uğraşan kimselere beratlı tüccar denilmekteydi. Gayr-i müslimlerin bazıları berat ve patentler ile elde ettikleri imtiyazları iyi kullanmışlar ve bir süre sonra Amsterdam, Viyana, Marsilya ve Londra'ya doğrudan ticaret yapmışlar ve oralarda şube açmışlardı.⁴⁵

1.4. Kayseri'de Yaşayan Ermenilerin Nüfusu

13.asrın ilk yarısında Moğolların Kayseri'yi işgallerinden önce Konya ve Kayseri'nin toplam nüfusunun 100 bin civarında olduğu bilinmekteydi. Kayseri'de 1500-1535 seneleri arasında Müslüman nüfusunda gerileme olmuştu.⁴⁶ Kayseri'de 1584 senesinde kent nüfusunun %78,01'i Müslüman ve %21,9'u gayr-i müslim topluluktan oluşmuştu.⁴⁷ Kent merkezinin nüfusu da 20 bin civarındaydı. Müslüman ile zımmiler bir arada yaşadıkları gibi farklı mahallelerde yaşadıkları görülmüştü.⁴⁸ Müslümanlarla gayr-i müslümlerin karışık olarak yaşadıkları mahalleler Silaldı, Yılman, Oduncu, Emir Sultan Mermerli, Batman, Gürcü, Fırıncı, Rumyan, Kiçi Kapı, Karakiçi, Gülük, Hasan Fakı, Sayacı Dadır, Karabet, Eslem Paşa, Bektaş, Mezatçı, Sınıkçı, Şarkıyan, Tavuşçu, Hacet ve İçkaledede birlikte yaşamışlardı. Gayr-i Müslümlerin yaşadıkları mahalleler ise

⁴⁴ Güler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar, s. 87-88.

⁴⁵ Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Ermeniler, Ankara 1983, s. 53.

⁴⁶ Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 37.

⁴⁷ Kemal Demir ve Suat Çabuk, Türk Dönemi Kayseri Kenti ve Mahallesi, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 2013, s. 126.

⁴⁸ Hüseyin Cömert, 19 Yüzyılda Kayseri, Mazaka Yayıncılık, Kayseri 2007, s. 15.

Tavukçu, Oduncu, Emir Sultan, Rumyan, Sayacı, Karabet, Bektaş, Mezatçı, Kiçikapısı, El- Hac Kasım, Harbit mahalleridir.⁴⁹

Hayat tarzları ve yaşadıkları yerlerden bakımından Mülümanlarla zımmiler arasında pek fazla ayırım yapılmamıştır. Bu arada Rumıyan ve Ermeniyan mahallelerinde olduğu gibi zımmilerin istedikleri zaman kendi aralarında yaşayarak iskân hürriyetine de sahip olduklarını göstermekteydi. Şehirdeki gayr-i müslim halkın ticaretle meşgul oldukları bilinmekteydi. Bunların kuyumculuk ve kalaycılık işlerinde yoğun olarak çalıştıkları anlaşılmaktaydı.⁵⁰ Ayrıca aşağıdaki tabloda Müslüman, Rum ve Ermeni mahalleri detaylı olarak verilmiştir.

Kayseri Mahallerinde Müslim, Rum ve Ermeniler

Kayseri'nin Mahalleleri	Ehl-i İslam	Rumıyan	Ermeniyan
Ahi İsa		X	
Bahcıvan	X		
Baldöktü	X		X
Batman			X
Bektaş	X		X
Bozatlu Hasan Bey	X		
Bozatlu Kelecioğlu	X		
Bozatlu Paşa	X		
Bozatlu	X		
Cafer Bey	X		
Cami-i Kebir	X		
Dader			X
Delikli Taş	X		
Derun-ı Kale	X		
Emirsultan			X
Eski Bedestan	X		
Eski Yahya	X		
Eslem Paşa		X	X
Fırıncu			X
Genlik			X
Güllük	X	X	

⁴⁹ Mehmed **Karagöz**, XVI- XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Şehrinin Fiziki Görünümü ve Mahallelerin Durumu, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s. 257.

⁵⁰ Selahattin **Döğüş**, Kayseri'nin 25 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Şehrin Sosyo- Ekonomik Hayatı ve Abaza Mehmed Paşa İsyanının Şehre Tesirleri, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s. 117-118.

Gürcü		X	X
Hacet	X		
Hacı Arap	X		
Hacı İvaz	X		
Hacı Kasım	X	X	X
Hacı Mansur	X		X
Hacıveled Abdullah	X		
Hamurcu	X		
Harput			X
Hasan Fakih	X		X
Hasbek	X		
Hasinli	X		X
Hisayunlu	X		X
Hunat	X		
Hürrem Çavuş	X		
İsa Ağa	X		
Kalenderhane ⁵¹	X		
Kapan	X		
Kara Kürkcü	X		
Karabet			X
Karakıçı			X
Kebe İlyas	X		
Kiçikapı		X	X
Konaklar			X
Köse Danişmend	X		
Köyyıkan			X
Kürdler	X		
Kürekçi	X		
Lala Paşa	X		
Mermerlu		X	
Mumcu Halil	X		
Musa Gazi	X		
Mükremin	X		
Mürekebçi			X
Oduncu	X		X
Puşegan			X
Rumiyan		X	X
Sasık	X	X	
Sayacı			X

⁵¹ Mustafa **Keskin**, Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s. 10.

Selaldı (Selbastı)		X	X
Seyid Gazi	X		
Sımkçı			X
Sisliyan		X	X
Sultan		X	X
Süleyman			X
Şarkıyan		X	X
Şeyh Tacüddi	X		
Tac-ı Kızıl	X		
Tavukcu			X
Tosun	X		
Tus	X		X
Tutak			X
Varsak	X		X
Yenice ⁵²	X		

Mahalle-i Cafer Bey

Sayf Deft	Vrk	Hane	Kimlik Bilgileri	Tevellüdü	Fevti
14	92	150	Seyyid Ali damadı Ali'nin diğer Ali oğlu	Gurre-i Safer 48	
	92	110	Şakir Efendi oğlu Hacı Mehmed'in diğer Osman oğlu	7 Safer 48	
	92	220	Mustacir Mahmud'un Ali nam oğlu	Selh-i Safer 48	
	92	40	Şeyh Ali'nin diğer Ali oğlu	Selh-i Safer 48	
	92	39	İmam Hüseyin'in oğlu Mahmud'un karındaşı Hacı Mehmed'in Mehmed oğlu	3 R.E. 48	
	92	128	Bahçeci oğlu Ahmed		15. R.E. 48
	92	130	Bahçeci Mehmed'in oğlu Mehmed'in Mehmed oğlu	Selh-i R.E. 48	
	“	“	Diğer oğlu Mükremin'in Osman oğlu	17 R.A. 48	
	92	30	Kundakçı Molla Ali oğlu Seyyid Ali'nin Ahmed nam oğlu	25 R.A. 48	
	92	33	Muhzırbaşı yeğeni Ali'nin	Selh-i R.A.48	

⁵² Mustafa **Keskin** ve Mehmet Metin **Hülagü**, Geçmişteki İzleriyle Kayseri, Mgrup Matbaacılık, Kayseri 2006, s. 147.

			Mehmed oğlu		
	92	40	Telli oğlu Şeyh Ali'nin oğlu 1 yaşında Ali		3 C.E. 48
	92	75	Malaz oğlu Mahmud'un Mustafa oğlu	15 C.E. 48	
	92	108	Külahi-zade kahveci Mehmed		15 Recep 48
	92	113	Lüleci Emrullah'ın oğlu Osman		27 Recep 48
	92	130	Murtaza oğlu Mehmed		27 Recep 48
	“	“	Oğlu Murtaza	25 Şaban 48	
	92	157	Beğendiklioğlu Mehmed'in oğlu Mehmed	15 Şevval 48	
	92	161	Nabi Torunu Ömer'in Osman oğlu	3 Zilkade 48	
	92	176	Konya'lı Mustafa'nın Nuh nam oğlu	27 Zilhicce 48 ⁵³	

Bu verilere göre 1831 senesinde Kayseri kent merkezinde 13220 erkek Müslim, kadın nüfus da erkek nüfus kadar kabul edilirse kentte toplam 26440 Müslüman bulunmaktaydı. Sancak içinde 4796 evde 15901 gayr-i müslim erkek yaşamaktaydı. Kadın sayısı erkek sayısına denk kabul edildiğinde sancak içinde toplam 31.802 gayr-i müslim nüfus bulunmaktaydı.⁵⁴ Bu 4796 gayr-i müslim evin 2100 hanesi (1735 hane Ermeni, 365 hane Rum) kent merkezinde geri kalan 2696 hanesi de köylerde yaşamışlardı. Şehir nüfusu bu tariflerde 38000'di. 1872 senesinde kayıt edilen vergi defterlerinde kent merkezinin toplamı 8119 hane olup bunun, 2326 hanesi gayr-i müslimler oluşmaktaydı. 1875 senesinde ise kent 8137 hane olup, 7288 Gregoryen, 1339 Ortodoks, 13714 Müslüman toplam 22341 erkek nüfusa sahipti.⁵⁵ Müslüman, Hristiyan, Ermeni, Yahudi ve Nasrani nüfus içerisinde Müslüman- Türk nüfus %81,10 Hristiyan nüfus 12.45, Ermeni nüfus %0.04'tür. Toplam gayr-i müslüm nüfus oranı da %18,90'dır.⁵⁶

⁵³ Keskin, Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s. 8.

⁵⁴ Keskin, Anadolu'da Türkler ve Ermeniler Kayseri Örneği, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 2014, S 60, s. 20.

⁵⁵ Cömert, 19 Yüzyılda Kayseri, s. 16.

⁵⁶ Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 22.

1.5. Osmanlı Dönemi Ermeni Göçü

Göç, kişilerin yaşamlarının tamamını veya bir bölümünü geçirmek için bir yerden başka bir yere yerleşmek amaçlı yapılan bir yer değiştirme fiiliydi. Göçler, siyasi, dîni ve ekonomik sebepler başta olmak üzere isteyerek ya da istemeyerek pek çok sebepten dolayı yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde de başka ülkelere yönelik göç hareketleri olmuştu. Osmanlı devrinde Ermenilerin göç hareketleri sanıldığı gibi yalnızca sevk ve iskân hükümlerinin alındığı 1915 senesinde yaşamamıştı. Osmanlı'nın son devirlerinde Ermeniler, yurt dışına ekonomik ve siyasî sebeplerle kendi istekleriyle devamlı yerleşme amacı ile göç etmişlerdi. Ermenilerin öteki ülkelere göç etmelerinin sebeplerine bakıldığı zaman pek çok gerekçe görülmüştü. Ermeni göçlerini en başta XIX. asırda gelen misyonerler başlatmıştı. Misyonerler Anadolu'yu kendilerine üs edinmişler ve ilgi alanlarını da Hristiyan Ermenilere yöneltmişlerdi. Ermeni gençleri de mekteplerde aldıkları eğitim neticesinde Amerika, Fransa, İngiltere gibi ülkeleri görmek istemişlerdi. Propagandası yapılan bu ülkelere öğrenim görmek için ya da diğer amaçlarla gitmişlerdi. Tacir tayfası da öteki devletlere gitmiş ve oralarda yerleşmişti. Öbür mühim sebeplerden biri de Amerika ve Avrupa ülkelerinin yatırımlarının çoğalması ve sanayileşmeleri neticesinde bu ülkelerde her geçen gün insan gücüne gereksinimin artmasıydı. Basın ve yayının ilerlemesiyle öteki ülkelerde olup bitenler hakkında bilgi sahibi olunması deniz ve kara taşımacılığındaki gelişmeler Ermenileri söz edilen devletlere göç etme mevzusunda harekete geçirmişti.⁵⁷ Ayrıca 1890'lı senelerinde, Anadolu'da yaşanan muafiyetsiz Ermeni isyan hareketleri neticesinde halkın desteğini alamayan İhtilalci dernek azaları ve zengin kentli tacirler Osmanlı ülkesinden göç etmişlerdi.⁵⁸

Ermeniler ne denli dışa dönük göçler yapmışsa Türkler de o denli içe dönük göçler yapmıştı. Balkanlar'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı esnalarda Avrupa kapılarını Avrupalı göçmenlere sonuna kadar açmıştı. Buna karşılık olarak Bulgaristan'dan, Romanya'dan ve diğer bölgeler de bulunan Türkler den Anadolu'ya göç olmuştu. Ermeniler dünyanın dört bir yanına dağılırken, Balkanlardan, Kafkaslardan, Ortadoğu ülkelerinden, hatta Orta Asya'dan gelen Türk Müslüman kitleleri Anadolu'da

⁵⁷ Özgür Akbulut **Yıldız**, 1915'ten Günümüze Tehcir, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Nisan 2012, s. 8.

⁵⁸ Cafer **Ulu**, Türkiye Cumhuriyet'inde Ermeniler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, ÜÇ S Basım Ltd. Şti, Şubat Ankara 2012, s. 323.,

yoğunlaşmıştı. Bu aksine hareket Anadolu'nun nüfus yapısının da değişmesine sebep olmuştu.⁵⁹

1.6. Aile Yapısı

Ermeniler arasında geleneksel ataerkil aile yapısından ötürü birçok kuşak bir arada bulunmaktaydı.⁶⁰ Ailede baba sert bir otorite sahibi kabul edilirdi ve onun tüm direktifleri emir olarak kabul edilerek büyük bir özenle yerine getirilirdi. Geleneksel aile yapısındaki normların korunmasında aile içindeki kaidelerin ehemmiyeti büyüktü. Bu sebeble gençler aile bireylerinin tüm yaşlılarına saygı duymak mecburiyetindeydiler. 1836 senesinde İstanbul'da bir Ermeni ailesine konuk olan Moltke'de bu vaziyeti kendi gözleriyle görmüştü. Mektubunda: "Tam bir teklifsizlik içinde bile Ermeni ailesi arasında büyük bir resmîlik hâkimiyeti vardı. Baba içeri girince, kendileri de ellisine varmış olan oğulları ayağa kalkmaktaydı. Aynı biçimde annelerine de davranmaktaydılar. Küçük kardeş, büyüğü kendisine önermeden çubuk (sigara) içmiyor..." sözcükleriyle anlatmıştı. Bunlara ilave olarak eve tanıdık bir misafir geldiğinde çocuklar misafir yanına gidip onun elini öpüp hürmetlerini sunduktan sonra geri çekilip ve aile büyükleri icazet verinceye dek ayakta beklemeliydiler. Tersine davrananlar olursa toplum tarafından saygısız olarak addedilirdi.⁶¹ Ataerkil ailelerde evin en yaşlı üyesi yani babası evin reisi olarak tüm dış alım satım ve malların imalinden, satışından tek mesul kişiydi. Öteki tüm üyeler onun her söylediğini tam olarak yerine getirmekle mesuldüler. Baba dışarıyla her tür alım-satım dâhil ilişkileri bünyesinde bulundurduğu gibi baş eğmeyen aile ferdini evden atma ve mirasından men etme yetkisine de sahipti. Hatta bu tür ailelerde genç anne baba kendi çocuklarını aile büyüklerinin yanında sevmez ve onları öpemezlerdi. Bu tür açıktan sevgi davranışları toplum tarafından aile büyüklerine karşı hürmetsizlik olarak addedilirdi. Misyonerlerin ve Avrupa kültürünün tesiriyle Ermeni'lerde ataerkil aile yapısı getirmiş olduğu kaideler yavaş yavaş değişmeye başlamıştı ve artık geleneksel aile stilinden vazgeçilerek çekirdek aileye geçilmişti.⁶²

⁵⁹ **Ulu**, Türkiye Cumhuriyet'inde Ermeniler, s. 324.

⁶⁰ **Ural**, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Kemer Yayınları, İstanbul 1998, s. 37-44.

⁶¹ **Gerard Dedeyan**, Ermeni Halkının Tarihi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s. 25.

⁶² Murat Gökhan **Dalyan**, XIX. Yy'da Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı, Öncü Kitap, İstanbul 2011, s. 5.

II. BÖLÜM

Ermeni Kilisesi

2.1. Ermeni Kilisesinin Doğuşu

Ermeniler'in ilk Hristiyanlık devri; Ariaguniler Hanedanı'na mensup Kral Arşam'ın oğlu, Kral Apkar'n Hristiyanlığı kabul etme devriydi. (M.S. 30) Ancak Kral Apkar'ın ölmesi Ermenileri yeniden eski “Ateşperestlik” inancına yöneltmişti.⁶³ Kral Apkar'ın gerçek adı Avak Hayr'dı. Türkeçesi alim adamdı. Aziz Bartolomeus ve Aziz Thaddeus'un çabalarıyla M.S. 60-70 senelerinde Hristiyanlık Ermeniler arasında yayılmaya başlamıştı. Daha sonraları ise Krikor Lusavoriç'in gayretiyle Hristiyanlık hızlıca yayılmaya başlamıştı. M.S. 301 'de Kral Dertad'ın, ailesinin ve Ermenilerin çoğunluğunun Hristiyan olması sebebiyle Ermeniler kendilerini ilk Hristiyan devlet olarak tarif etmekteydi.⁶⁴ Muş'taki Artaşat ilk dinî merkezleri iken daha sonra dinî merkez Eçmiyadzin'e taşınmıştı. İlk ruhani reis olan Krikor Lusavoriç'e atfen Ermeni kilisesine Krikoriye-Gregoryen, Lusavorçagan veya Ugapar adı verilmişti. Aynı zamanda Lusavoriçagan adıyla da bilinmekteydi. Bu hadise de günümüze kadar gelmişti.⁶⁵

Gregoryen inancına göre Hz. İsa, Tanrı'nın tek oğlu olarak dünyaya geldi ve Ermeni kilisesini oluşturdu. İnanışlarına göre; Hz. İsa bu kiliseyi doğu ve batıdakilerden tamamen ayrı olarak teşkilatlandırdı. Dinleri aynı zamanda onların milliyetleri oldu ve benliklerini kaybetmeden yaşamalarında mühim rol oynadı. Eçmiyadzin Katogigosluğu en eski katogigosluk olması dolayısıyla Ermenilerce birinci aşamada merkez olarak kabul edilmekteydi. Eçmiyadzin Katogigosluğu, Ermenilerin bir

⁶³ Asıf Atalay **Yılmaz**, Dinler Tarihi, Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s. 25.

⁶⁴ Osman **Cilacı**, Günümüz Dünya Dinleri, Ajans- Türk Matbaacılık, Ankara 1995, s. 34.

⁶⁵ Levon Panos **Dabağyan**, Türkiye Ermenileri Tarihi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 65.

nevi “Papalığı” olarak ortaya çıktı. Hiyerarşik olarak Gregoryen Ermeniler açısından ruhanî avantajı bulunmaktaydı.⁶⁶ Eçmiyadzin’i, Sis ve onu da İstanbul izlemekteydi. Ruhanî bakımdan İstanbul Patrikliği, Katogigosluğa göre daha alt düzeyde olmasına rağmen Osmanlı Devleti, Ermenilerin dinî önderi olarak resmen İstanbul Patriklerini kabul etmişlerdi. Böylece Patrik aracılığıyla Ermeni cemaatini denetleme politikası tatbik edilmişti.⁶⁷

2.2. Ermeni Kilisesinin Kuruluşu ve Hristiyanlık Hiyerarşisindeki Yeri

Ermeni coğrafyasında yavaş yavaş yayılan Hristiyanlık için IV. asır başları adeta bir dönüm noktasıydı. Bu devirde Ermeniler arasında Hristiyanların varlığına dair malumatlar artmaktaydı. Bu devirde Roma İmparatorluğu’nun Hristiyanlığa son bir vuruşu gerçekleşmişti. Diocletian ve Maximus Daja’nın tatbik ettiği bu tatbikat Ermeni coğrafyasında da gerçekleştirilmekteydi. Bu bölge de inançlı bir Hristiyan topluluğun mevcudiyetini öğrendiğimiz IV. asır başlarında Ermeni Kilise geleneğinde çok mühim bir yeri olan Krikor Lusavoriç odaklı olaylardan bahsedilmekteydi. Ermeni Kilisesi’ne göre Kral Tridat, ailesi ve Ermeni halkı Aziz Krikor’un gayretleriyle toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdi (301). Krikor Lusavoriç, Ermeni Kilisesi’nin ilk dinî lideri olmuştu. İlk kilise Vağarşapat’ta (Ecmiatzin) inşa edilmişti. (302) Krikor Lusavoriç’ten söz eden en eski kaynak Kral Tridat’ın yazıcısı olduğu söylenen Grek Agat’angeğos’un eseri idi. Agat’angeğos eserin önsözünde bizzat şahit olduğu olayları kaleme aldığını söylemişti. O, eserini Aziz Krikor ve Kral Tridat’a sunmuştu. Krikor Kayseri Başpiskoposu’nun kendisine refakat etmesi ve Ermeni Krallığındaki merkezine yerleştirmesi için vazifelendirdiği Sivas (Sabatia) Piskoposu Pierre ile memleketine giderken yol üzerindeki yerlerde kısa süreli konaklamalarda bulunmuştu, küçük kiliseler yaptırmıştı, halkını da vaftiz etmişti. Krikor Lusavoriç ruhban sınıfına dâhil olmadan önce evlenmişti ve iki oğlu olmuştu. Bunlardan küçük oğlu Aristakes’i kilisenin ve kralın arzusuyla önce “kahana (piskopos)” sonra “Ermenistan coğrafyasının Kat’oğikosu” olarak kendisine halef takdis ettikten sonra inzivaya çekilmişti ve mağarada ölmüştür. Böylelikle Ermeni kilise geleneğinde dinî liderliğe veraset yolu

⁶⁶ Ünver **Günay** ve Harun **Güngör**, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 25.

⁶⁷ **Bakar**, Ermeni Tehciri, s. 12.

açılmıştı. Krikor'un ölümünden (Ö. 325) Aziz Sahak'a (Ö. 439) kadar olan takribi 110 senelik dönemde dokuz ruhani liderden beşi onun torunlarından olmuştu. Aziz Krikor, Ermenilerin dinî lideri olduktan sonra takdisini Kayseri'den almıştı. Başpiskoposluk takdisinin Kayseri başpiskoposu tarafından gerçekleştirildiği son Kat'oğikos, Krikor'un torunlarından olan büyük Nerses'ti. (353-373). Ermeni kralı Papa, kendisinin tayin ettiği Aziz Krikor'un soyundan olmayan sonraki Kat'oğikosun takdisinin bölge piskoposları tarafından gerçekleştirilmesini sağlamıştı. Vakanüvisimiz Agat'angeğos'un Krikor'un Kral Tridat, ailesi ve halkının Hristiyanlığı kabul etmelerinden itibaren Pagan gelenegini ortadan kaldırıp Hristiyan kiliselerin kurulmaya başladığını zikretmekteydi. Ancak kiliselerin açılış ayinleri ve piskopos tayininin yapılmasını Krikor'un dinî liderlik takdisinden sonraya bırakıldığını anlıyoruz. Buna göre Aziz, Kayseri'den dönüşünde kendisine eşlik eden ruhanileri Ermenilerin ilk piskoposları olarak tayin etmişti. Onun ilk hiyerarşik cemaati içerisinde Ağbianos adlı birisi vardı. Bu sebeple ilk 12 piskoposa "ağbianoslar" denmişti. Aziz Krikor yaşamı süresince Ermeni coğrafyasında gezmiş, İncil'i anlatmış, kiliseler inşa ettirmiş, piskopos ataması (takdis ve tayin) yapmış, Süryanice ve Grekçe eğitim görmeleri için öğrenciler seçmiş vaftiz, evharistiya, komünyon gibi genel Hristiyanlık sakramentlerini icra etmişti.⁶⁸

2.3. Kilise

Kilise sözcüğü Yunanca bir araya gelme manasına gelen Eklesia sözcüğünden gelmekteydi. Lakin bu bir araya gelme rastgele bir araya gelme değil davet ile bir araya gelmeydi. Eklesia sözcüğü İbranice'ye, dini bir daveti belirten Gahal sözcüğü ile tercüme edildi.⁶⁹ İsa kilise sözcüğü yerine Edta, Kenista, Kehala gibi Aramice sözcükler kullandı. Hristiyan Kilise, Hristiyan cemaatini adıydı. Kilise; ayinin yapıldığı, Kutsal Kitaba uygun olarak "Kelâm'ın öğretildiği, Sakramentlerin kutlandığı bir kurumdu."⁷⁰ Kilise, ilk havariler tarafından vazifelendirildi veya cemaat tarafından seçildi birçok yönetici tarafından yönetildi.⁷¹ Hristiyanlar yer olarak ilk kiliseyi M.Ö. 313 senesinde

⁶⁸ Canan **Seyfeli**, Ermeni Kilisesinin Kuruluşu, Türk Yurdu Dergisi, Yıl 2006, Cilt 26, Sayı 225, s. 7.

⁶⁹ Günay **Tümer**, Çeşitli Yönleriyle Din, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1987, C 28, S 1, s. 215.

⁷⁰ Mehmet Alparslan **Küçük**, Türkiye Protestan Ermeni Kilisesi'nin İnanç ve İbadetleri, Dini Araştırmalar Dergisi, Eylül- Aralık 2008, C II, S, 32, s. 156.

⁷¹ Abdurrahman **Küçük**, Hristiyanlığın Kısa Tarihi, s. 442.

duyurulan Milan Fermanı ile elde etmişlerdi.⁷² Roma kralı Konstantinus Milano emriyle (MS.313) Hristiyanlığı serbest bıraktı, Theodisius (379-395) Hristiyanlığı Roma'nın resmi dini olarak kabul etmişti. Bundan sonra bu din olabildiğince hızlı bir biçimde Anadolu ve ardından da Balkanlar ve Avrupa'ya yayıldı. Bu tarihten sonra Kilise siyasal güç galip gelmeye başladı Kuzey'den gelen tehditlerle çoğu ülkenin hudutları değişirken ve İmparatorluğu tehdit ederken Kilise kendi pozisyonunu korumuş hatta güçlendirdi. Manastırlarda, kiliselerde, mekteplerde yürüttükleri etkinliklerde zamanla düşmanlığı çoğalmışlardı. Erken ve geç skolastik dönemde papalar kral ve derebeyleriyle sonu gelmez siyasi mücadeleler içine girmişlerdi. Papaların siyasi mana da bu kadar faal olması aynı din içinde züht ve takvayı esas alan keşiş sınıfının doğmasına sebep oldu ve bunlar şehir dışlarına bilhassa da dağ ve tepelere büyük manastırlar inşaa ederek burada sade bir hayat yaşamışlardı. Kilisenin gittikçe her türlü gücün merkezi duruma gelmesi ve özünü kaybetmesi neticesinde insanlar bu sade yaşamı yeğleyerek manastırlara sığınmışlardı. Burada inananlar yalnızca ibadet etmekte ve çalışmaktaydılar. Bu mana da ilk manastırı inşa edenler Benediktler olup bunlar 6. asırda tüm Avrupa'ya yayılmışlardı.⁷³ Bu tarikatın haricinde 13. asırda daha yoksul bir yaşamı kabullenen Fransiskenler tarikatı tesis edilmişti. Bunlar yoksullara yardımı kendilerine öncelikli amaç olarak seçmişlerdi. Zikredilen bu üç tarikatın en mühim işlevi kültürel ve bilimsel çalışmalara önderlik etmeleriydi. Orta çağ manastırlarının en mühim işlevi, klasik metinlerin olabildiğince titiz bir biçimde el yazısıyla kopyalanması ile meydana gelmişti. Bu manastırların mühim bir işlevi de türlü kütüphaneler inşa ederek Roma ve antik Yunan'a ait eserlerin ve bu kültürlerin muhafaza edilmesiydi. Bu dönemin başka bir özelliği de kilisenin bir hayli zenginleşmesiydi. Kilisenin Avrupa'nın birçok ülkesinde devasa toprakları mevcuttu. Avrupa'nın büyük kentlerinde inşaa edilen katedral ve kiliseler devrin en pahalı sanat eserlerini ve süslemelerini içinde muhafaza etmekteydi. Bu devirde de Kiliseyi temsil edenler ticaret ve politikayla çok yakından ilgilendi ve dini kisvelerini her iki alandan kendilerine menfaat sağlamak için sık sık kullanmışlardı. Bu vaziyet aynı zamanda Kilise'nin vermiş olduğu unvanlar için de geçerli sayıldı. Sınırlı sayıda insan eğitim olanağına sahipti.⁷⁴

⁷² Mehmet **Aydın**, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 65-66.

⁷³ Ramazan**Tosun**, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti, s. 10.

⁷⁴ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Meselesi” ve Ermeni Kilisesi Üzerine Düşünceler, s. 1.

2.4. Kilise Hiyerarşisi

IV. asrın sonlarına kadar Ermeni Kilisesi evli Katoğikoslar tarafından idare edilirdi. Ancak bu gelenek V. asırdan itibaren yavaş yavaş terk edildi. Ermenilerin yaşamış oldukları kargaşa ortamına kilise hiyerarşisindeki hizipleşmeler de eklenince değişik zamanlarda vuku bulan olaylar beş ayrı dinî merkez ortaya çıkartıldı. Bunlar Eçmiyazin Katoğikosluğu, Ahtamar Katoğikosluğu, Sis Katoğikosluğu, Kudüs Patrikliği ve İstanbul Ermeni Patrikliği idi. Ahtamar Katoğikosluğu hariç ötekileri günümüze kadar gelmişti. Kilise hiyerarşisi içerisinde en yüksek mertebe bunlardı. Bu mevkiye gelecekler ekseriyetle yüksek mertebede ki din adamları arasından seçilirdi.⁷⁵

Ermeni Kilisesinin en tepesinde Katoğikos bulunurdu. Katoğikos, mecbur edici bir gereklilik ortaya çıktığında herhangi bir bölgenin piskoposlarını sinoda çağırırdı. Buna karşılık Kudüs ve İstanbul Başpatrikleri bunu yapamazlardı. Eçmiyazin'in yüksek otoritesi doktriner nitelikliydi. Ermeni Kilisesinde, Âdem-i merkeziyet ilkesi kabul edildiğinden her piskopos dinî gelenekler çerçevesinde kendi yerel yetkilerini bağımsız olarak kullanmışlardı. Piskoposların kendi bölgelerinde din adamları üzerindeki otoritesi mutlaktı. Piskoposluk mertebesi başlangıçta kilise gözetiminde vazifeliydi. Daha sonra ise onların vekilleri cemaati yöneten Papazlar olmuşlardı.⁷⁶ Evlenme ve boşanma gibi mevzularda vermiş oldukları kararlar son karardı. Ermeni Kilisesinde Episkopos'un altındaki bir mertbenin takdisi episkopos tarafından, episkoposluk takdisi iki episkopos'un yardımı ile Katoğikos tarafından, Katoğikosluk takdisi ise on iki episkopos tarafından yapılmaktaydı. Katoğikos, en yüksek dini mertebeydi ve Ermeni Kilisesi'nin başıydı.⁷⁷ Katoğikosların hususi ayrıcalıkları vardı. Kutsal Yağın (Miron) Takdisi ve Piskopos rütbelerinin verilmesi bu ayrıcalıklardan idi. Katoğikos Miron Yağının satışından büyük bir gelir elde ederdi. Kilisenin öteki gelir kaynakları ise kilise vakıfları, vaftiz, cenaze masrafları, ölümler için okunan dualar, din adamlarının halktan topladığı vergiler, tabak dolaştırma, yardım kutuları, bağışlar, mum satmalarıydı.⁷⁸

⁷⁵ Turgay Rev. **Üçal** ve Malcom **Derek**, Kilise Başlangıç Tarihine Giriş, Haberci Yayınları, İstanbul 2005, s. 46.

⁷⁶ Ahmet Hikmet **Eroğlu**, Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri, Dini Araştırmalar, C 2, S 5, Eylül-Aralık 1999, s. 400.

⁷⁷ **Seyfeli**, Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894), I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004, Kahramanmaraş, s. 618.

⁷⁸ Davut **Kılıç**, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Burgaz Matbaası, Ankara 2008, s. 25.

2.5. Ermeni Kilisesi'nin Yapısı

Ermeni Kilisesi yapımında kendisini rastgele bir coğrafi merkezle özdeşleştirmemişti, 'Tüm Ermenilerin Kilisesi' (Amenayn Hayots Ekeğeci) olarak adlandırıldı.⁷⁹ Bu yüzden de koşullar onu farklı yerleri merkez olarak kabul etmeye mecbur ettiğinde kilise, bu hale uyum sağlayarak sık sık yer değiştirdi. Ermeni Kilisesinin yapısına bir göz gezdirildiğinde dünyada şu anda Ermeni Kilisesi'nin dört merkezinin mevcut olduğu görülmektedir. Bu dört kilise, tarihî hadiseler neticesinde bugün birer dinî merkez olarak ortaya çıktı. Şöyle ki; Aziz Gregor tarafından Ardışad da tesis edilen Ermeni Kilisesi akabinde yine kendisi tarafından Eçmiadzin'e taşındı daha sonra da bölgedeki siyasi ve askerî istikrarın mecbur bırakılmasıyla sık sık yer değiştirdi. Kilise bu biçimde önce 484 senesinde Dvin'e, 931 de Akdamar'a, 947'de Argina'ya, 992'de Ani'ye ve akabinde ise 1147'de Rumkale'ye (Kilikya'ya) taşındı. 931 senesinde Van'ın Akdamar adasına yerleşen katogigosluk akabinde Ani yakınlarındaki Argina'ya nakledilince Akdamar Patriği kendisini Katogigos olarak duyurdu. Ermeni Kilisesi içinde meşruiyeti münakaşaya neden olan bu katogigosluk, son Katogigos Haçatur Şiroyan'ın 1895'te ölmesi ve akabinde kimsenin seçilmemesi üzerine Osmanlı Devleti tarafından I. Dünya Savaşı esnasında ilgâ edildi. Bu sıra da esas katogigosluk 1293'e değin Kilikya'da kaldıktan sonra bu tarihte Sis'e aktarıldı. 1441 senesinde ise katogigosluk yine Eçmiadzin'e taşındı lakin bu sefer de Sis'teki katogigosluk da devam etti. Bu merkez de I. Dünya savaşını takip eden süre içerisinde Beyrut yakınlarındaki Antilyas'a aktarıldı. Mevzuyu özetlemek gerekirse Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki yapısı şu biçimde meydana gelmişti: Aziz Gregor tarafından tesis edilen Eçmiadzin Katogigosluğu, 12. asırda tesis edilen Sis veya Kilikya Katogigosluğu olarak da tanınan I. Dünya Savaşı'nın ardı sıra Lübnan'a nakledilen Antilyas Katogigosluğu, 1311'de tesis edilen Kudüs Patrikliği ve 1461'de II. Mehmet tarafından tesis edilen İstanbul Patrikliği Katogigoslar hiyerarşik olarak patrikliklerin üzerinde yer verilmekteydi. Ancak İstanbul Patrikliği, Osmanlı Devletin de Ermeni ulusunun başı olduğu için imparatorluk hudutlarında ki en etkili dinî merkez oldu.⁸⁰ İdari olarak Eçmiadzin ile Antilyas denk sayılsa da geleneksel olarak Eçmiadzin tüm öteki kiliselerin ruhani lideri olarak onaylanmaktaydı ancak Antilyas çok büyük ölçüde

⁷⁹ Abdurrahman **Küçük**, Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu, s. 119-120.

⁸⁰ Hrand D. **Andreasyan**, Akdamar Kilisesi, Tarih Dergisi, Yıl 1996, C 16, S 21, s. 80.

özgürdü. Ermeni Kilisesi'nde hiyerarşi vazgeçilmezdi. Günümüzde Ermeni Kilisesindeki aşamalar dinî hiyerarşiye uygun olarak şu biçimde sıralanmaktaydı:

- Katogigos
- Başpsikopos-Patrik
- Psikopos
- Başrahip-Doktor (Vartapet)
- Başpapaz (Avagueretz)
- Papaz (Kahana veya Yeretz)
- Diyakos (Sarkavak)
- Diyakos Yardımcısı (Depir)

Katogigos: Ermeni kilisesinin en üst düzey dinî ve idari yöneticisiydi. 'Başpatrik' olarak da bilinmekteydi. Hususi imtiyazları vardı. Kutsal yağın kutsanması ve psikoposluk mertebelerinin verilmesi bu imtiyazlardandı. Milli Dinî Meclis (Milli Kilise Meclisi) tarafından seçilmekteydi. Katogigos seçilmek için Milli Dinî Meclis'teki toplam reylerin %50 artı l'ini almak gerekmekteydi. Bu reyleri alamadığı takdirde namzetlerden biri bu lüzumluluğu sağlayana değin seçimler yinelenmekteydi. Seçim Eçmiadzin'de kapalı kapılar ardında yapılmaktaydı. Namzetlerden birinin Katogigos seçilmesiyle beraber kapılar açılırdı ve kilisenin çanları çalmaya başlardı.⁸¹ Katogigos, Milli Dinî Meclis'in vazifeden almaya ilişkin bir kararı olmaksızın ömür boyu vazife yapmaktaydı. Yüksek Dinî Konsey adı verilen bir yürütme kuruluyla beraber çalışmaktaydı. Bu üçünün haricinde katogigos ile psikopos arasında kalan ve sadece kıdem ile ifade edilen bir başpsikoposluk unvanı vardı. Bu gönüllü unvan üstün vazife yaptığı kanıtlanan psikoposlara Katogigos tarafından verilmekteydi. Buna ilave olarak bir de kıdem olarak başpsikoposluk düzeyinde olan ve daha çok idari bir mertebe olan patriklik unvanı vardı.

Patrik; Patriğin mesuliyeti doğrudan sultana ve onun idaresineydi ve Patriğin gücünden gelmekteydi.⁸² Patrik tayin olduğun da devlete "Pişkeş" adında vergi verirdi. Buna "Adalet-i Pişkeş"⁸³ de denilmekteydi. Patrik olarak seçilmiş olan

⁸¹ Ali **Aslan**, Kadim Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar, İdil Yayınları, İstanbul 2003, s. 36.

⁸² **BOA**, 10 Nolu Ermenilerin Atık Ahkam Defteri, 19 Mart 1829 tarihli ferman, s. 37.

⁸³ **Pişkeş:** Resmi mevkilerin devletçe satışı manasındandır. Vezirler ve Hristiyan cemaatlerin dini resileri de Sultan'a yönetmelikte belirlenen bir pişkeş takdim etmek mecburiyetindeydiler.

piskoposun tayin edilmesini Osmanlı yönetiminden istemekteydi.⁸⁴ Patrikhaneye bağlı olan papaz, keşiş ve ruhani reislerin mirasları da patriğe aitti.⁸⁵ Ermeni Patriğinin Osmanlı topraklarındaki piskoposluk bölgesinde bağımsız hakkı vardı.⁸⁶ Kendi kararınca Başpiskopos, Piskopos, Papaz tayin edebilirdi ve vazifeden geri alabilirdi. Hatta onların saçlarını ve sakallarını kesme hakkına sahipti.⁸⁷ Buna göre buyruğa uymayan millet mensupları önce patrik tarafından yargılanırdı daha sonra ise bu hükme göre üst mertebedeki ruhban olan vekili tarafından hükmü verilirdi. Lakin patriklerin vazifeleri arasında ölüm hükmü verme cezası yoktu. Kişi aile hukukuyla alakalı mevzularda (ölüm, miras, evlilik gibi) piskoposların vazifeli olduğu hiç kimsenin bu kişilerin vazifeden atamayacağı ve bu kişilerden vergi alınamayacağı piskoposluklara bağlı din adamlarının hata yapması neticesinde kendi yasalarına göre ceza verecekleri, yüksek mertebedeki din adamlarının kendi aralarındaki hukuki münakaşalarda vezir vasıtasıyla Divan'a gidileceği çeşitli sebeplerle farklı cemaat önderlerine gönderilen beraatlarda açıklanmıştır.⁸⁸ Patriğin arzusu olmadan kiliselere papaz tayin edilemezdi.⁸⁹ Bundan başka ise patrik mesuliyetli olduğu cemaatinden gelen arzuları Babıali'ye ulaştırmakla yükümlüyü.⁹⁰ Ayrıca patrik, haraç vergisinin toplanmasında da mesuliyetliydi.⁹¹

Psikopos: Havarilerin yetkisine sahipti ve kendi bölgesindeki kiliselerin en üst düzeydeki idarecisiydi. Psikoposluk meclisi tarafından seçilmekteydi. İki psikopos tarafından tasdik edildikten sonra katoğigosun tasdikine sunulmaktaydı. Günümüzde psikoposları daha çok katogigos tayin etmekteydi. Psikoposlar yine psikoposluk meclisi tarafından seçilen psikoposluk konseyiyle beraber çalışmaktaydı.⁹²

Temsili organların hiyerarşisi de şu biçimdeydi.

Milli Dinî Şurası: Dünyanın her yerindeki psikoposluk ve daha üstü bölgelerden gelen temsilcilerden meydana gelmekteydi. Her psikopos bu meclisin tabii azasıydı.

⁸⁴ BOA, H.H., NPatriğin arzusu olar. 1439; BOA, H.H., nr 50265

⁸⁵ BOA, C. ADL, Nr. 2097

⁸⁶ BOA, 8 Nolu, Ermenilerin Ahkam Defteri, s. 18.

⁸⁷ BOA, 9 Nolu, Ermeni Berat Defteri (1839-1910), s.59

⁸⁸ BOA, A.E.T, 5878

⁸⁹ BOA, C.ADL, Nr. 3271

⁹⁰ BOA, H.H, Nr.39065-A

⁹¹ BOA, C.ADL, Nr, 49

⁹² Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih ve Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012. s. 45.

Esas vazifesi, ölen bir katogigosun yerine yenisini seçmektir. Milli Kilise Şurası olarak da adlandırılan Milli Dinî Şura, 400 azadan meydana gelmekteydi. Günümüzde bu azaların 49 adedi psikopos, başpsikopos ve patrik düzeyindeydi. Son Milli Dinî Şura H. Karekin'in seçildiği 1999 senesinde toplandı.

Psikoposluk Şurası: Kilise şuralarında seçilen katılımcılardan meydana gelmekteydi. Bir psikoposluk bölgesindeki her din adamı bu şuranın azasıydı.

Kilise Şurası: Bir kilise çevresinde vaftiz edildi veya kilise aidatını ödeyen Hristiyanlardan meydana gelmekteydi.

Ermeni Kilisesi'nin mühim bir özelliği demokratik sayılabilecek bir idare biçimine sahip olmasıydı. İdari, doktrinler ve dinî kurallar bir şura tarafından kabul edildikten sonra yürürlüğe girmekteydi. Ermeni Kilisesi'nde ruhbanlar, kilisenin bağımsız sahibi ve hâkimi değildi. Kurum olarak kilise, ruhbanlara ait olduğu kadar cemaate de ait kabul edilmekteydi. Bu sebeple hususi kutsama meraimleri hariç kilise idaresinde halkın desteği istenmekteydi. Kilise işlerinde halkın iştiraki öncelikle görevlilerin seçiminde kendisini göstermekteydi. Papazlar psikoposlar tarafından tayin edilseler bile bulundukları civarın cemaati tarafından seçilmekteydi. İnanç ve mezheple ilgili meselelerde ruhbanların yaptırımını kabul edilse de kilisenin lideri olan katogigostan en küçük mertebedeki papazlara kadar tüm dinî yetkililerin seçiminde ekseriyetle halk temsilcilerinin reyleriyle sağlanmaktaydı. Halkın kilise işlerine iştiraki ve karışması tarihî olarak çok üst düzeyde olmuştu. I. Karekin'in Ekim 1999 senesinde ölmesi sonrasında ise Katogigosluk mevkiine halen vazife de olan Ermenistan'ın takribi bir milyon nüfusla en kalabalık psikoposluk bölgesi olan Ararat Bölgesi'nin o devirdeki Psikoposu olan, 1951 doğumlu Karekin Nersisyan, II. Karekin adıyla seçildi.

Vartapet: Diğer Hristiyan kiliselerde pek fazla karşılaşılmayan bir mertebeydi. Vartapetler ayrı bir sınıftı. Vartapetlik, akademik bir üvandı ve lüzumlu eğitimi alan bekar papazlara verilmekteydi. *Dzayrakoun Vartapetlik* ise gönüllü bir üvandı. Bu ünvan psikoposluğunkine eşit ayrıcalıklara ve yüksek doktora sahip türlü mevzularda ehliyet sahibi olduğunu kanıtlamış vartapetlere verilmekteydi. *Dzayrakoun Vartapetlik*, Batı kiliselerinde ilahiyat doktorasına karşılık gelmekteydi.

Başrahip de gönüllü bir unvan olup kiliselerde uzun vakit başarılı görev yapmış olan papazlara verilmekteydi.

Diyakos (Sarkavak): Kilisede papazdan aşağıda bir mertebeye sahip bir görevliydi. Papaz, kutsal vazifelerin verilmesi haricinde kilisedeki tüm dinî ayinleri yönetebilmekteydi. Papazlar, mahalli kilise meclislerince seçilirdi ve Psikopos tarafından tayin edilmekteydi. Psikopos'un denetimi altındaydı ve mahalli kilisenin yöneticisi durumundaydı. Bir de *manastır rahipleri* adı verilen bir grup daha vardı ki bunlar da daha önce belirtilen 4 büyük kilise içinde vazifelidiler.⁹³

2.6. Ermeniler İçin Kilisenin Önemi

Ermenilerin tarih sahnesinde gözükmesinde ve varlığını hissettirmesinde “Gregoryen Kilisesinin Oluşumu” dönüm noktasıydı. Varlıklarını koruyup devam ettirmede kilise “üs” vazifesi görmüştü. Bundan dolayı Gregoryen / Kirkoryan Kilisesi, Ermenilerin yazgısıyla ve varlığıyla bir görülmüş, millet olmanın ayrılmaz koşulu gibi kabul edildi. Ermenilerde din ile milliyet, kilise ile Ermeni iç içeydi ve ikisi de aynı şey sayılmaktaydı. Aralarında nüfus ve yaptırım bakımından bir savaş ve bir anlaşmazlık söz konusu olmamıştı. Hristiyan olduktan sonra da öteki devletlerin egemenliği altında yaşayan ve günümüzde “Ermeni” olarak adlandırılan toplum henüz Hristiyanlığı kabul etmemiş olan Roma İmparatorluğu’nun baskı ve eziyetiyle karşılaştı.⁹⁴ Bu vaziyet Pers / İran Dönemi’nde Bizans döneminde de devam etti. Alfabelerinin icadı da dinî ve “kültürel” eserlerin basılması da Kilise aracılığıyla oldu.⁹⁵ Merkezi bağımsız bir otoriteye sahip değillerdi bunun için de Ermeniler kendilerini Kilise’nin otoritesine bırakmışlardı. Bundan dolayıdır ki dün de bugün de “Ermeni” denilince akla “Ermeni Kilisesi” gelir oldu. Ermenilerle alakalı eser yazarlar eserlerinde “Kilise” ile “Ermeni”nin alfabesiyle, yönetimiyle içiçe varlığını sürdürdüğünü Kilise olmadan Ermeni’nin olamayacağını ve bugünkü varlığını da Kiliseye borçlu olduğunu belirtmişlerdi. Bunun yanı sıra Ermeni yazarlar siyasî alanda da Ermeni Kilisesi’nin ve Kilise’nin başı olan Katoğikosların /Katolikosların mühim vazifeleri yerine

⁹³ Mahmut Niyazi **Sezgin**, Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet, Ermeni Sorunun Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış, Platin Yayınları, İstanbul 2005, s. 43.

⁹⁴ **Katar**, Ermeni Milli Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2008, S 1, s. 1850.

⁹⁵ Mehmet **Saray**, Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Korza Basım, Ankara 2010, s. 45.

getirdiklerine yer vermişlerdi. Doktrin, inanç ve gelenekleriyle de Ermeni Kilisesi hem Doğu Kiliseleri hem de Batı Kiliseleri arasında mühim bir yere sahipti. Bu kilise, kiliseler arası, mezhepler arası savaşlarda dikkatleri üzerine çekti. Ermeniler ile bütünleşen ve “Millî Kilise” kimliğini kazanan Gregoryen (Lusavorçağan) Ermeni Kilisesi ve öteki Hristiyan Kiliseleri ile aralarındaki farklılıkları sürdürmeye çaba sarf etti. IV. asrın başlangıcından beri Ermeniler, kendi yazgılarıyla bütünleştirdiği Kiliseyi bir araya getirmenin, şahsiyetlerini muhafaza etmenin bir vasıtası olarak görmüşlerdi. Bunun yanı sıra kilise, toplanma yeri, sığınma yeri ve kendilerini geçmişe bağlayan örf, dil ve edebiyat gibi şeylerin sadakatla muhafaza edildiği bir “arş” olarak kabul edildi. Bu vaziyet, günümüze kadar ayakta kalabilmenin “fâtiş milletlerin” içinde yok olmamanın bir etkeni sayıldı.⁹⁶

2.7. Ermeni Milli Kimliğinin İnşasında, Oluşumunda ve Korunmasında Kilisenin Rolü

Ermeniler, Yukarı Mezopotamya’nın yani Fırat ve Dicle’nin kollarıyla birlikte çıktığı yüksek ülkenin insanlarıydı. Tarih sahnesine çıkışları Fırat’ın doğusundaki geniş topraklarda farklı halk topluluklarıyla beraber yaşadıkları döneme denk gelmekteydi. V. asrın başlarından itibaren yazıya geçirilmeye başlayan Ermeni sözlü geleneğinde Ermeniler kendilerini “Hay” yaşadıkları coğrafyayı “Hayastan” biçiminde ifade ederken Grek ve Latin dünyası “Armen-Armenia” terimlerinden hareketle günümüz Türkçe’sinde de kullanıldığı biçimiyle “Ermeni ve Ermenistan” biçiminde adlandırıldı. Ermenice adlandırmanın Ermeni efsanelerinin kahramanlarından biri olan Hayk’tan geldiği ileri sürülmekteydi.⁹⁷ Tarih boyunca Ermenistan diye ifade edilen Ermeni coğrafyasının hudutları devamlı değişmişti. Aslında bu bölgenin merkezinde Ağrı Dağı (Ararat) vardı ve Hayk ta burada sahneye çıktı. Geleneksel inançta bu Eski Ahit’e Nuh’un oğullarından Yafes’e dayandırıldı. Ermenilere Hay adını verenin Yafes’in torunlarından olan adı geçen Hayk olduğu kabul edilmekteydi. Ermeni coğrafyası, Kuzeyde Kafkas dağlarından güneyde Toros dağlarına, doğuda Hazar Denizi’nden batıda Karadeniz’e kadar uzanan bölgeydi.⁹⁸

⁹⁶ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s. 2-4.

⁹⁷ **Katar**, Ermeni Milli Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2008, S 1, s. 1855.

⁹⁸ **Seyfeli**, Ermeni Milli Kimliğinin Oluşumunda ve Korunmasında Kilise’nin Rolü, Çok Kültürlülük

Ermeni coğrafyasının tamamı, Yavuz Sultan Selim'in (1508-1520) Kilikya, Kudüs ve Doğu Anadolu bölgesini ele geçirmesi neticesinde Osmanlı hâkimiyetine girdi. XIX. asır Ermenilerin Osmanlılardan bağımsızlıklarını alma mücadelesi ve yenileşme hareketleriyle geçti. Osmanlı Ermeni münasebetleri 1890'dan Cumhuriyet dönemine (1923) kadar savaş ortamında geçmişti. Ermeniler, tarih boyunca kendileri üzerinde hâkimiyet kuran devletlerle birlik oluşturmamışlardı. Bu özellikleri kendi içlerinde birleştirici kendileri haricinde ayrı tutucu rol oynayan bir nitelikti. Ermeniler, IV. asrın başlarında Hristiyan devletlerini daha Roma'da Hristiyanlık serbest bırakılmadan önce oluşturmuşlardı. Aziz Krikor Lusavoriç, İncil'in ışığı ile aydınlatığı Ermeni feodal ailelerinin bir birlik etrafında toplanmalarına sebep olan hiyerarşisi ve litürjisiyle kendilerine özgü bir Hristiyanlığı IV. asrın ilk çeyreğinde temellendirdi. Bu yapılan iş büyük bir gelişmeydi. Bu sebeple Ermeni mitolojisinde büyük bir yer tutuldu. Ermeni milli varlığının oluşması ve korunmasındaki en mühim öğelerden birisi olan dil ile ilgili çalışmalar V. asrın başlarında ciddi bir neticeye ulaştı.⁹⁹

Ermeni Kilisesi'nde üç katoğikosluk (Ecmtatzin, Sis ve Ahtamar) ve iki patriklik (Kudüs ve İstanbul) XV. asrın ikinci yarısında Ermenilerin ruhani idaresini yürütür hale geldi. XVI. asrın başlarında Ecmtatzin dışındaki tüm yüksek kilise merkezleri Osmanlı hâkimiyetine girdi. Hatta daha sonra Ecmtatzin katoğikosluğu dahi Osmanlı hâkimiyetine girdi. Osmanlı, kiliseye ruhani özerklik tanıırken sivil yani siyasi mevzularda İstanbul patriğini mesul tutuyordu. Bu sebeple kilise hiyerarşisinde yüksek mertebede olmalarına rağmen katoğikoslar dahi sivil mana da İstanbul Patriğine bağımlıydılar. Öyle ki XVIII. asrın ilk yarısında Patrik Kolot döneminde Ecmtatzin Katoğikosunu dahi patrik seçiyordu. Kilisede hiyerarşinin bulunması hâkimiyeti altında oldukları devletlerin idarelerini kilise ile gerçekleştirmesine sebep oluyordu. Ecmtatzin Rusya hâkimiyetine girdiğinde (1828) onlar da kilise yolu ile Ermenilerin idarelerini (Polojenia) düzenlediler. Birinci dünya savaşının sona ermesinden sonra Ahtamar Katoğikosluğu ortadan kalkarken Kilikya'dan dağılan Ermeniler Lübnan'da oluşan Antilyas katoğikosluğu etrafında bir araya gelmişlerdi. Kilise aracılığıyla bölge Ermenileri günümüze dek milli varlıklarını korumuşlardı. Türkiye'de kalanlar ise İstanbul Ermeni Patrikliği ile yönetilirken en mühim birleştirici öge olarak kiliseden faydalanmışlardı. Ecmtatzin ve Kudüs'teki kilise merkezleri ise aynı özellikleri

Konferansı, Diyarbakır 27-28 Kasım 2005, s.25.

⁹⁹ Seyfeli, Ermeni Milli Kimliğinin Oluşumunda ve Korunmasında Kilisenin Rolü, s. 2

sürdürmüşlerdi ¹⁰⁰ Sonuç olarak Ermeni milli kimliğinin oluşmasında kilise mühim rol oynadı. Bunun temelinde Hristiyan olan Ermenilerin kutsal kabul ettikleri liderler ruhaniler etrafında toplanmalarıydı. Ayrıca öteki halklar kilise vasıtasıyla Ermeni milleti içerisinde yer alarak milli kimliğin oluşmasına yardımcı olmuşlardı. ¹⁰¹

2.8. Ermeni Kilisesini Diğer Kiliselerden Ayıran Özellikler

Ermeni Kilisesi’ni, öteki Hristiyan kiliselerden ayıran mühim özellikleri şöyle sıralayabilirdi;

Gregoryen Ermeni Kilisesi milliydi ve tüm kiliseleri de milli olduğu kabul edildi.

1. Ruhanî başkan “Katoğikos” (milletin temsilcisi) diye adlandırdı.
2. Ermeni Kilisesi’nin merkezi bugünkü Ermenistan hudutları içerisinde kalan Erivan yakınındaki Eçmiyazin’di. Eçmiyazin Hz. İsa’nın indiği yer anlamına gelmekteydi. Kilisenin Petrus tarafından değil Hz. İsa tarafından gönderilen havarilerce yapıldığı dolayısıyla Hz. İsa tarafından kurulduğu kabul edildi.
3. Bugün Gregoryen Ermenilerin, Eçmiyazin (birinci derece) ve Beyrut da (ikinci derece) Katoğikoslukları ayrıca İstanbul ve Kudüs’de de patrikleri mevcuttu.
4. Ermeni Kilisesi, doğmaların kesin kaynağının ekümenik konsiller olduğunu ve bu ekümenik konsiller içinde de ilk üç konsili kabul etmişlerdi.
5. Doğmaların izahında Ermeni Kilisesi eski izahları titizlikle korurdu. Doğmatik tarifleri açıklama yetkisinin de gerçekten ekümenik olan konsillerde olduğunu kabul etmişti.
6. İsa tek tabiat kabul ederdi.
7. Filyök (Filiogue: Kutsal Ruhun - Baba veya Oğuldan çıkması konusunu) takısını reddetmişti.
8. Papaya ait otoriteyi ve onun yanılmazlığını kabul etmezdi ve kilisenin

¹⁰⁰ Seyfeli, Ermeni Milli Kimliğinin Oluşumunda ve Korunmasında Kilisenin Rolü, s. 27.

¹⁰¹ Arslan Topakkaya, Tarihsel Süreçte Kilise-Siyaset İlişkisi ve Günümüze Yansımaları, Temaşa Erciyes Üniverstesi Felsefe Bölümü Dergisi, Yıl 2007, S 6, s. 25.

günahları bağışlama görüşünü reddederdi.

9. Ermeni Kilisesinde kanlı kurban (hayvan kurbanı) vardı.
10. Gregoryen Ermeni Kilisesi ikonları eski putperest âdeti sayarak reddetmişti.
11. Sakramentleri altı olarak kabul ederdi, son yağlamayı kabul etmezdi ve uygulamazdı.
12. Evharistiya'da (Ekmek-Şarap Ayini) ekmeğe maya, şaraba su katmaz, hepsinin saf ve temiz olması esas alınırdı. Ekmek ve şarabın İsa'nın etiyile kana dönüştüğü görüşünü kabul etmezdi.
13. Vaftiz, çocuklara yapılırdı ve tam olarak suya daldırma ve batırmayla yapılırdı. Günümüzde su serpmek veya dökmek biçiminde de uygulanabilmekteydi. Vaftiz edilen vaftiz olduğu gün hangi azizin bayramı kutlanıyorsa onun adı verilirdi.¹⁰²
14. Vaftiz, Konfirmasyon ve Evharistiya (Hostie) aynı anda yapılmaktaydı.
15. Kilise günahların bağışlanmasını kabul etmezdi, büyük günahların itirafı kabul ederdi fakat hemen olmasına inanmazdı. Daha sonra da olabileceğini kabul ederdi. Papazların günah çıkarma yetkisinin olduğunu kabul etmezdi. Tövbe ve itirafı sakrament olarak alırdı.
16. Araf ve özel bir yargılamayı kabul etmezdi.
17. Son karar mercii ruhban ve laiklerden oluşan şuraydı.
18. Zina dışında boşanmaya izin verilmezdi. Ermeniler arasında çok küçük yaşta bazen de doğar doğmaz nişanlama (beşik kertme) vasıtasıyla evlenme yöntemi mevcuttu.
19. Epifani ve Noel birleştirilerek 6 Ocak'ta kutlanılırdı.
20. İbadetin yönü Doğu'du. Bundan dolayı da Ermeni Kiliselerinde Mihrap Doğu'ya doğruydu.¹⁰³

¹⁰² Ahmet Hikmet **Eroğlu**, Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri, Dini Araştırmalar, Yıl 1999, C 2, S 5, s. 390.

¹⁰³ **Kılıç**, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, s. 23.

III. BÖLÜM

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

3.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Hayatı (M.S. 257-331)

Surp Krikor'un gerçek ismi Suren Barteve'dir. Babası Anag'dı. Annesinin ismi ve doğum tarihi bilinmemektedir.

Rivayetlere göre Ermenistan Kral'ı Büyük Hüsrev zamanında Part Krallığı yıkılıp yerine Sasani sülalesinden Ardeşes Krallığı yeni bir yönetim oluşturdu. Ardeşir o esnada III. Tridat'ın babası Hüsrev'e karşı bir savaşta yenildi ve onunla baş edemeyeceğini anladı. Bunun üzerine öcünü almak için Hüsrev'i öldürmeye yönelik planlar yaptı. Aziz Krikor'un babası Anag'a "Seni kendi yerli ve asil Pehlevilere tekrar yollayacağım ve bir taçla onurlandıracağım" diye vaatte bulundu.¹⁰⁴ Ardeşir'in vaadini kabul eden Anag da kendisininmiş gibi öcünü alacağına söz verdi. Kral Ardeşir'e isyan ederek Hüsrev'e sığındığı gibi görünerek kaçtı. Ona "Ortak düşmanımızdan öç almak için geldim" diyerek yaklaştı. Bundan memnun olan Hüsrev de Anag'ı Ardaz bölgesine yerleştirdi. Öyleki Anag, Ardaz Havarilerin'den Tatyos (Taddeus)'un öldürdüğü yer üzerine çadır kurdu. İleride Ermenileri Hristiyanlaştırıp Kutsal Havarinin işlerini yapacak olan Aziz Krikor da bu çadırda doğdu¹⁰⁵. Hüsrev'in yanında iki yıl kalan Anag, sonunda bir fırsatını bulup arkadaşlarıyla beraber katıldığı bir av esnasında Hüsrev'i öldürdü. Hüsrev ölmeden önce Anag'ın tüm ailesinin öldürülmesini emretti. Anag ve beraberindekiler Aras'a doğru kaçmışlardı. Ancak Aras nehri çok kabardığından arkalarından gelenler onları yakalayıp Dager Köprüsü'nden aşağı atarak hepsini boğmuşlardı. Anag'ın ailesinden yalnızca küçük bebekleri Krikor kurtuldu. Bu çocuk

¹⁰⁴ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (S. Grigor Lusavoriç) Էջմի լի Ս. Իովսիմսի սնյ կոյսարուն նահապետութիւն, (yeomri ve S. Huhuime any goyolarun naharahutiin) Բէյրութ (Beirut) 1927, s. 45.

¹⁰⁵ Garabet Basmacyan, Ermeni Modern Tarihi ve Sürgünleri (1375-1916), Peri Yayınları, İstanbul 2011, s. 45.

Hristiyan süt ninesi Sofya (Sophie) tarafından Kayseri'ye götürüldü. Suren Barteve Kayseri'de Krikor ismiyle vaftiz edildi. Krikor Sofya ve Kayseri Piskoposu Leon tarafından eğitildi. Krikor Kayseri'de Hristiyan kültürüyle yetişerek gençlik dönemini geçirdi.

Ermeni belgelerine göre Ermenistan'ın din değiştirmesi, ünlü bir havarinin Aydınlatıcı Aziz Krikor'un (Krikor Lusavoriç) ürünüydü.¹⁰⁶ Pavistos Püzant'a ve Akantankeğos'a göre Krikor, Part Surenler ailesindendi ve 238 ile 252 seneleri arasında Ermeni Kralı Khosrov'un tarafından öldürülen olan Anag'ın oğluydu.¹⁰⁷ Aile öldürüldüğünde Kaisareia'ya (Kayseri) getirildi ve burada kendisine vaftiz adı olan Gregoir (Krikor) verildi.¹⁰⁸ Kayseri'de eğitim ve öğrenim görmüş olan Krikor Lusavoriç üzerine ifade edilen efsaneler Hristiyanlığın onun liderlik etmesiyle Ermenistan arasında yaydığını göstermekteydi. Mariam ile evliliğinden Aristakes ve Virtanes adında iki oğlu oldu. Öte taraftan Hüsrev'in öldürüldüğü haberini alan Ardeşir Ermenistan üzerine yürüdü ve Hüsrev'in bütün ailesini yok etti. Yalnız Tridat adındaki beşikteki oğlu Roma'ya kaçınılarak kurtarıldı. O, orada Pagan - putperest anlayışıyla yetiştirildi. Daha sonra Ardeşir Ermenistan'ı zapt edince Romalılarla bir antlaşma neticesinde Ermenistan'ı aralarında paylaşmışlardı. Ardeşir Ermenistan'ı İran (Sasani) topraklarına katt ve buraya ateşperestliği soktu. Armavirdeki ay ve güneş mabedi başta olmak üzere ülkedeki bütün mabetleri yıktırdı ve bütün gelirleri vergilendirdi. Ermenistan bunun üzerine 26 sene İran valileri tarafından idare edildi. Roma İmparatoru Diocletien zamanında büyümüş olan Tridat büyük bir orduyla Hüsrev'in oğlu Sapur'u yendi ve Ermenistan'ın hükümdarı oldu. İmparatorluk tacını giymek için Kayseri'den geçerek Ermenistan'a giden Tridat'la beraber Krikor da Ermenistan'a gitmişlerdi. Geride bıraktığı karısı, küçük oğlu (Aristakes) ile rahibe manastırına gitmişlerdi. Büyük oğlu (Virtanes) ise laik yaşamı tercih etti ve evlenmişti. Tridat, ülkesinde eski dinini hâkim kılmaya çalıştı. Tahta geçince bu başarısını Arahid'in koruma ve iyiliğine bağladı ve mabude adına kurbanlar kestirdi. Bu arada Tridat'a yakınlaşıp subaylarından biri haline gelmiş olan Krikor'a, öteki subayların da yaptıkları gibi tanrılarına çiçeklerden bir çelenk (kurban) sunmasını emretti. O da bu emri reddetmiş ve insanların

¹⁰⁶ Şeref Ünal, Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2.

¹⁰⁷ Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 118.

¹⁰⁸ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s. 43.

kurtuluşunun cisimleşmiş Tanrı'nın biricik oğlu İsa'ya ve tek tanrıya inanmakla olacağını açıkladı. Kral Tridat, bir işkence tarzı ararken prens Artawazd, Krikor İsa'nın babasının katilinin oğlu olduğunu söyledi.¹⁰⁹ Bunun üzerine Kral, Krikor'u H'or Virap (Derin Kuyu) diye bilinen Artasat Şatosu'nun derin kuyusuna attırdı.¹¹⁰ Krikor, rivayetlere göre kuyuda 14-15 sene kaldı. Bu süre içerisinde kralın kız kardeşi Husreviduht ile Krikor arasında bir dostluk oluştu ve Krikor'un mağarada sağ olarak kalması Husreviduth'un yardımlarıyla oldu.¹¹¹

Krikor'un zindanda bulunduğu esnada Diocletien'in eziyetinden kurtulmak için Ripsime isimli rahibe 37 arkadaşıyla birlikte Ermenistan Hükümdarı Tridat'a sığınmışlardı. Ripsime eşsiz güzelliğe sahipti ve Diocletien gibi güzelliğinden etkilenen Tridat da onunla evlenmek istemişti. Bakire Ripsime onunla evlenmeyi reddedince kral onu ve arkadaşlarını ödürttü. Lakin Tridat, Ripsime'nin etkisinden kurtulamadı ve sıkıntıya düştü. Bu probleminden kurtulmak için düzenlediği av partisinde cinnet geçirdi ve kendini yaban domuzu olarak görmeye başladı. Hastalığını iyileştirmeleri için hekimlere ve atalarının tanrılarına başvurdu. Ancak bu girişimleri bir netice veremedi. Bu duruma çok üzülen Tridat'ın kız kardeşi düşünce kralı kurtaracak tek kişinin Krikor olduğunu gördü. Bunun üzerine Krikor kuyudan çıkarıldı. Krikor kuyudan çıkarıldıktan sonra Hristiyanlığı yaymaya başladı. Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığı kabul etme tarihi genel olarak 301 senesi kabul edildi. Kral Tridat Hristiyanlığı kabul ettikten sonra devletin resmi dini olduğunu da ilan etti. Bu esna da laik olduğu kabul edilen Krikor, Tridat'ın tavsiyeleriyle dini reis olarak seçildi ve 302'de Kayseri'ye gönderildi. Kayseri'ye giden Krikor Başpiskopos Leon'u buldu ve Tridat'tan getirdiği mektubu ona takdim etti. Başpiskopos da Krikor'a ruhbanlık unvanı vermek için piskoposlardan oluşan bir konsil topladı. Bu konsil 302'de onu piskoposluğa layık gördü. Bir araya gelen piskoposlar ve Başpiskopos Leon yerde ve gökte yetkili olması "tanrı krallığının anahtarını alması" için ellerini Krikor'un başına koyarak takdisi tamamladı. Bu taktikten sonra Krikor, kendisine verilen bir mektup ve yanında gönderilen korumalarla ülkesine dönmek üzere yola çıktı. Ruhani reisliği kabul edilen Krikor Kayseri'den dönüşte Kral

¹⁰⁹ **Seyfeli**, Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri, Ekip Grafik, 23- 28 Ekim, Ankara 2001, s. 771.

¹¹⁰ **Seyfeli**, Ecmiatzin Kat'ogikosluğu'nun Ermeni Kilisesindeki Yeri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Bölümü Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 40.

¹¹¹ Basmacyan, Ermeni Modern Tarihi ve Sürgünleri (1375-1916) , s. 55.

Tridat'ın da desteğiyle Ermenistan bölgesini Hristiyanlaştırma faaliyetlerine devam etti. Onun reisliği “milletin temsilcisi” manasında Katoğikos diye adlandırıldı. Krikor, katoğikosluk vazifesini yaklaşık 25 sene sürdürdükten sonra yerine küçük oğlu Aristakes'i tayin etti. Kendisi ise bir mağaraya çekildi ve ölene kadar ömrünü burada ibadetle geçirdi.¹¹²

3.1.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Faaliyetleri

Surp Krikor Lusavoriç, Tridat'ın Pagan mabetlerinde taunlara kurban sunmayı geri çevirdi selametinin ancak cisimleşmiş Tanrı'nın tek oğlu İsa'ya ve tek tanrıya iman edeceğini izah etmesiyle kendi imanını ortaya koydu.¹¹³ Hristiyanlığa davetinin başladığına belirti gösteren bu imanından ötürü zindana atıldı. Bu hadise ve sonrasında Krikor'un, insanları İsa'nın öğretisine davet ettiği mağarada iken Kralın kız kardeşi Husreviduht'u Krikor'a iyilik yaptı.¹¹⁴ Öyleki Krikor'un zindandan çıkmasında yine bu kadın en mühim öge olmuştu. Krikor Husreviduht'un teklifiyle mağaradan çıktıktan sonra Hristiyanlığı yayma faaliyetlerine hız kattı.¹¹⁵

Krikor'un dualarıyla Kralın ve etrafındaki hastaların iyileştiği Kral ve ona tabi olan halkın bu hadise ve Krikor'un telkinlerinden etkilenerek Hristiyanlığı kabul ettiği Hristiyanlığın resmi dini haline geldiği ve Krikor'un dini reis seçildiği kaydedildi. Ermenistan bölgesinin Hristiyanlaşması belirli bir süreç içerisinde oldu. Krikor'un zindandan çıkarılması bu süreçte mühim bir yere sahipti.¹¹⁶

3.1.2. Surp Krikor Lusavoriç'in Eğitim - Öğretim Faaliyetleri

Krikor insanları iyiliğe ve dindarlığa yöneltti dini ayinler ve merasimler oluşturuldu. Bununla beraber çocukların ve bilhassa ruhbanların eğitim öğretimiyle de alakadar oldu mektepler açtı, bölgede ortak alfabe olmadığı için Grekçe ve Süryanice dillerinde eğitim verdi ve öğretimi zorunlu tuttu. Mabetlerin yanında ayrıca manastırlar

¹¹² Seyfeli, Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı, s. 775.

¹¹³ Seyfeli, İstanbul Ermeni Patrikliğinin Kuruluşu, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C 1, No: 3, Ankara 2003, s. 366.

¹¹⁴ Մրդաւ Քիայ, Կիվաչէան Հասանիքը, (Srdas khay, Givaçean Lnsanniki) Ստանբուլ (Sdanbul) 2014, s. 75.

¹¹⁵ Seyfeli, Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı, s. 773.

¹¹⁶ George A. Bournoutian, Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış, Aras Yayıncılık, s. 85.

inşa ettirtti, beraberinde getirdiği rahipleri buralara tayin ettirdi. Krikor Lusavoriç kilisenin teşekkülü yolunda Kayseri’de ve Urfa’da mektepler tesis ettirdi. Bu mektepler de eğitim ve öğretim yabancı dillerde yapıldı. Grekçe eğitim verilen Kayseri’de talebeler, kuzey illerinden; Süryanice eğitim verilen Urfa’da ise talebeler, güney illerinden gelmişlerdi.

Bu mekteplerde talebelere dönemin koşullarına göre İncil bilgileri Hristiyanlığın başlıca öğeleri ve bilhassa din adamlarının genel kültür kavramları ile öteki din ve bilgilere karşı tanışma kabiliyetine sahip olması yönünde dersler verildi. Bu dönemde Ermeni alfabesi ve literatürü hala oluşmadığından ayinler, Grekçe ve Süryanice anlatıldı. Ermeni halkı bu iki dili de bilmediğinden kilisede onlara dinî konular özel olarak anlatıldı. Bunun için özel bir tercüman sınıfı (Targmanitç) ve okuyucular (Kerdzanogh) dinî vazifeye getirildi.¹¹⁷

3.2. Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 1091 senesinde Kayseri’de Dışaşar mahallesinde inşa edildi.¹¹⁸ Kilisenin bulunduğu Caferbey Mahallesi 19. yüzyılda Dış aşar Selaltı Mahallesi olarak bilinmekteydi. Yapı, büyük bir avlu içinde; Gümüşyan kız (1899) ve erkek (1868) okulları ile birlikte yer alıyordu. Bugün okullara ait duvarların bir kısmı ayakta. İlk kuruluş tarihi 301 olan kilise, 1859’da Karamercan Ermeni Okulu’nun arsası üzerine ikinci kez inşa edilmişti. 1883-1885 seneleri arasında geçirdiği büyük onarımın iki kitabesi bulunmaktaydı.¹¹⁹ 1902-1903 senelerinde ise, kilisenin içi sıvanarak altın yaldızlı bezemelerle kaplanmış ve kadınlar kısmı ile üst kat koro ve ibadet yerleri genişletilmişti. 1878’e kadar Surp Sarkis Kilisesi mütevelli heyetince yönetildikten sonra Gümüşyan Okulu ile ayrı bir mahalle oluşturmuştu. I. Dünya Savaşı sırasında kullanılmayan yapı küçük onarımlarla 1919’da tekrar açılmıştı. 1999’da restore edilerek özgün işlevini sürdüren yapı, İç Anadolu’da ibadete açık tek Ermeni kilisesi’dir. Bu kilisenin benzeri Kudüs’te bulunmaktaydı. Kilise Ermenilerce

¹¹⁷ Seyfeli, Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı, s. 778.

¹¹⁸ Pars Tuğlacı, իսրաւապոնիի Հայոց Էկեղեցիներ, (İstanppolili Hayots Ygeğetsneri) Իսրաւապոն (İstanbul) 1991, s. 267.

¹¹⁹ Seyfeli, Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı, s. 778

“Tanrı’nın nuruna ilk gark olan kişi” olarak tanınan Surp Lusavoriç’e yaptırıldı.¹²⁰

Agat’angeğos ve H’orenatsi gibi erken dönem tarihçilerinin verdikleri bilgilere göre Part kökenli Suren Pahlav yani Aziz Krikor Lusavoriç akrabası ve hasmı Tridat’a karşı üstünlüğü kendisinin Kayseri’de kazandı olduğu dini özellikleri ile sağlandı. Kral Tridat, önce babası H’osrov’un Krikor’un babası Anag’a verdiği gibi krallığında ona ikinci sırayı verdi. Daha sonra Krikor’un dini üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Bundan sonra Ermenistan topraklarının idaresinde siyasi ve ruhani iki lider her daim zinde ve etkili olarak görüldü.¹²¹ Agat’angeğos’a göre Krikor’un mucizevi vizyonu henüz derin kuyudan çıkıp Tridat’ı ve halkı yavaş yavaş vaazları ve dualarıyla iyileştirip Hristiyanlaştırdığı dönemde görüldü.¹²² Halk Krikor’un dini lider olmasını istedi. Fakat o k’ahanayapetliği kabul etmek istememişti. Bunun üzerine hem Kral Tridat Vizyonda Tanrının meleği Tridat’a ertelemeksizin “Krikor’a k’ahanayapetlik unvanını merasimle vermelisin böylece o sizi vaftizle aydınlatmalı.” dedi. Krikor’u ikna eden ise “İsa tarafından sana emredildi.” diyen Tanrı’nın meleği idi. Rivayetlere Krikor’un ruhani liderliğini Tanrı istedi. Bunun üzerine Krikor on altı ailenin prensi (işh’an) ile birlikte Vağarşapat’tan Kayseri’ye piskopos takdis merasimi için hareket etti. Agat’angeğos’un ifadesiyle Kayseri Katoğikosu Gevondios kendisi Grek’ti, görkemli bir merasimle Krikor’u Ermenistan’ın başpiskoposu olarak takdis etti.

Krikor, kilisenin kurumsallaşması yönündeki faaliyetlerine hemen dönüş yolunda başladı. Ermenistan’a dönerken Sivas’ta bir inananlar zümresi buldu. Bunların içinden k’ahanalığa, piskoposluğa yükselttiği şahsiyetleri beraberinde getirdi. Krikor, Fırat nehri yakınlarındaki Vahevanyan tapınağını ve orada hala ibadet edildiğini işittiğinde orayı da yıkmaya karar verdi.¹²³ Taron’daki bu bölge Ermeni Kilise tarihinde çok mühim bir yere sahipti. Aştişat ve çevresi Pagan dönemindeki mühimini merkezi rolünü Hristiyanlık döneminde de devam ettirdi. Krikor, Kayseri’den dönüşünde yanında vaftizci Yahya’nın ve şehit Atanagine (Athenogenes)’nin kemiklerinden parçalar getirdi. Yıkılan tapınakların yerine bu azizlerin kemiklerinin yerleştirildiği şapeller inşaa edildi. Aziz Krikor burada kemiklerini getirmiş olduğu azizler adına her

¹²⁰ **Açıkgöz**, Kayseri ve Çevresinde’ki 19.Yüzyıl Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Nisan 2007, s. 154.

¹²¹ **Seyfeli**, Ecmiatzin Kat’ogikosluğu’nun Ermeni Kilisesindeki Yeri, s. 43.

¹²² Süheyl **Alemdar**, Osmanlı Devlet’inde Kiliselerin Tamir ve İnşası, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Isparta 2012, s. 104.

¹²³ **Seyfeli**, Ecmiatzin Kat’ogikosluğu’nun Ermeni Kilisesindeki Yeri, s. 44.

sene eski Ermeni takvimine göre Sahmi ayının yedinci gününde, (yortu) şehitleri anma merasimi düzenlemelerini emretti. P'avstos'ta bu düzenlemelerin sonraki dönemde devam ettirildiğini gösteren mühim bilgiler vardı. O, Aştişat'taki bu mabedin Pagan dönemindeki halini anlatırken “krallar, asil adamlar ve sıradan halk aynı yerlere önceden putların imaj mahallerine büyük saygı duyarlardı.” dedi, Hristiyanlık dönemlerini ise “Onlar bilhassa Sahmi Ayının yedinci gününde orada bulunan azizleri anma merasimine, mahallin ana kilisesinde toplanmaya alıştırılmıştı.” sözleriyle anlattı.¹²⁴

Bu esnada Kral Tridat sarayının bulunduğu Vağarşapat'tan onu karşılamak için hareket etti. İki kabile Part dilinde Bagavan denen Ditsavan yakınlarında Npat dağının eteğinde karşılaşmışlardı. Sonra bizzat kral, karısı ve kız kardeşi, ileri gelenler ve kabiledeki herkesi Fırat'ın kıyısına götürdü ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz etti. Agat'angeğos'ta, bu vaftiz esnasında Ermeni Kilisesi'nde kutsal ayinler ve ruhban takdisinde kullanılan kutsal müron yağının mucizevi bir biçimde ortaya çıkışı miti anlatıldı. Buna göre müron yağı, güneş ışığını kapatan haç biçimindeki bir ışığın yansısıyla Krikor'un vaftiz ettiği suyun yüzeyinde kendiliğinden belirdi. Buna herkes şaşırır ve şükran duaları yapılmıştır. Sonra Evharistiya ayini gerçekleştirildi. Kral Tridat ve Krikor, Vağarşapat (Ecmtatzin)'a dönmüşlerdi.¹²⁵ Vağarşapat'ta Krikor'a İsa Mesih'in vizyonda gösterdiği yere, gösterdiği biçimde kilise inşa edilmişti. Vağarşapat'taki bu kilise hem yapı olarak hem de cemaat olarak merkezi bir öneme sahipti. Vağarşapat'ı Ecmtatzin'e çevirecek olan da bu vizyon dolayısıyla burada kurulan kilise oldu. Agat'angeğos, bundan sonra Krikor'un Kilise'yi sistemleştirmeye dönük ve Kilise'nin işlevselliği ile alakalı faaliyetlerinin belirginleştiği bilgiler vererek devam etti. Krikor, eğitim ve öğretim faaliyetlerini genişletirken her yere kiliseler inşa etti. Onu destekleyen Tridat ise her kiliseye meraları vakfetti. Krikor buralara papazlar tayin eder sunaklar için ise memurlar pagtoneay dikti. Piskoposları halka reis (glh'avor) yani lider (aracnord) olarak tayin etti. Böylece geniş çaplı bir eğitim hareketine girişildi.¹²⁶

¹²⁴ Seyfeli, Ermeni Kilise Merkezi Ecmtatzin, Çizgi Kitapevi, Nisan 2015, s. 54.

¹²⁵ Seyfeli, Ecmtatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesindeki Yeri, s. 6.

¹²⁶ Seyfeli, Ermeni Kilise Merkezi Ecmtatzin, Çizgi Kitapevi, Nisan 2015, s. 63.

Aziz Krikor kendisinin seçtiği bir ekip kurdu. Bunlar arasında bilhassa Pagan papaz ailelerin çocukları yer alırdı. Bu çocuklardan seçilen 12 talebesi vardı. Bu talebeler ondan yüksek papazlık (tzernadrut'ivn) alırlar yani piskopos takdis edilmişlerdi. 12 talebesinin başlarında yer alan Ağbianos, Fırat nehri civarının piskoposuydu. Sonra Krikor, Ağbianos'u "krallık sarayının lideri olarak" Vağarşapat'ta bırakır ve kendisi gezerek vaaz çalışmalarına devam ettirdi. Krikor'un münzevice bir yaşam sürdürmek için kral ve halktan ayrıldığı bir zamanda Tridat Kayseri'de Krikor'un iki oğlunun olduğunu öğrendi. Bunlar cismani yaşam sürdüren Vırtanes ile kendisini münzevice bir yaşama adayan Aristakes'ti. Kral, hemen bir heyet gönderip Kayseri'de yerleşik olan Vırtanes ve inzivaya çekilmiş olan Aristakes'i ikna ederek Ermenistan topraklarına getirdi. Kral ve Krikor'un oğulları Krikor'u inzivaya çekildiği yerde bulmaya gitmişlerdi. Onu Daranağik eyaletinde Mane mağaraları denen bir yerde bulmuşlardı. Sonra Agat'angeğos'un dediği gibi Krikor, oğlu Aristakes'i, "Ülkenin üzerine idareci olmak için oğullar babaların yerini alacak" sözü üzere piskopos olarak takdis etmilerdi. Sonra ona babasının mevkisi verildi ve Kat'oğikosluk tahtına oturdu.¹²⁷ Bu atama işi Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderlik makamına veraset yollu atamanın gelenek haline gelmişti. Aziz Krikor ruhani liderlikten çekildi ve atanan piskoposların ve halkın güçlendirilmesi işiyle meşgul oldu. Aristakes ise dini lider olarak 325'de İznik Konsili'ne katıldı. Onu bizzat kral ve aziz Kat'oğikos Krikor gönderdi. Agat'angeğos, "Orada bütün dünyaya makbul geleneksel inancı ve aydınlatıcı yasaları, düzenli kilise kanunları, her şeyin üstündeki Tanrı'nın iradesinin ilahi gücünü tanımladılar" diyerek konsildeki kararı izah etti. Aristakes İznik'ten "harika inançla" döndü ve İznik inanç ilkelerini halka yaymak için çalıştı.¹²⁸ Agat'angeğos'un eseri Krikor'un ölümüne dair bir bilgi verilmeden sona buldu. Ermeni Kilisesi'ndeki genel kanaat inzivaya çekildiği bir dönemde öldüğü yönündeydi. Klasik kaynakların Aziz Krikor'un ölümü ve kemikleri hakkında verdikleri bilgiler ilk dönemde bir karışıklık olduğunu gösterir nitelikteydi. P'avstos, onun lahitinin Daranağik bölgesinde T'ordan köyünde olduğunu söyledi ancak Krikor'un ölümü hakkındaki genel kanaat H'orenats'nin verdiği bilgilere dayandırdı. Buna göre Aristakes'i halef tayin eden Krikor, Daranağik bölgesinde Mane mağaraları denen yerde inzivaya çekildi ve yine inzivadayken burada öldüğünde

¹²⁷ Seyfeli, Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesindeki Yeri, s. 48

¹²⁸ Seyfeli, Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin, Çizgi Kitapevi, Nisan 2015, s. 64.

kimsenin haberi olmadı. Ölüsünü çobanlar buldu. Uzun zaman sonra Ganik denilen bir münzevi ortaya çıktı, Azizin kemiklerini aldırıp Tordan köyüne defnetti.¹²⁹

Ermeni Kilise geleneğine göre, Aziz Krikor Lusavoriç'in naaşı sonradan bir Mamikonyan prensi (Grigor Mamikonyan, 662'den 685'e Ermeni valisi) tarafından ya Tordan'dan ya da İstanbul'dan Vağarşapat'a götürüldü.¹³⁰ Azizin çene kemiği Alban piskoposu İsrail'e verildi. Kalankatlı, Ermenistan prensi diye bahsettiği Krikor Mamikonyan'ın Aziz Krikor'un kurumuş cesedini ve kemiklerini Daranağik bölgesindeki Tordan'dan getirttiğini ve Nerses (Katoğikos, 641-661)'in Aziz Krikor namına yapılmış olan kiliseye yerleştirdiğini söyledi. Klasik kaynaklardaki karışıklıkların Aziz Krikor'un ölümü, ölüm yeri, mezarı, cesedi ve kemikleri hakkındaki Ermeni Kilise geleneğinin ve geleneğin kaynağı olan inancın oluşmasına bir engel taşımadı. Krikor'un sağ el kemiği ve bununla ilgili inanç ve uygulamalar bunun en güzel örneğiydi. Ermeni Kilisesi'nde Krikor'un sağ el kemiğine tarih boyunca çok yüksek bir değer atfedildi.¹³¹ Ermeni Kilisesi'nde Krikor'un sağ el reliğine sahip olmak için rakip kat'oğikos ve kat'oğikosluklar arasında asırca süren münakaşalar oldu.¹³² Burada sağ elin Tanrı'nın sağ elini, inayetini temsil ettiği inancı belirtildi. Agat'angeğos, "sağ el" inanışını birkaç yerde zikretti. Buralar da vaftizin sağ el ile yaptırıldığı Krikor'un Tanrı'nın inayetinin sağ elini temsil ettiği bu temsilin Tanrı'nın gücüne vekalet ettiği anlatılmak istendi.¹³³

Ermeni Kilisesinde günümüzde açık olan ama cemaati bulunmayan bir kiliseydi. Kilise 1700 sene önce Kayseri'de yaşayan Aziz Krikor Lusavoriç'in adına yaptırılmıştı.¹³⁴ Kiliseye 2006 senesinde silahlı saldırı iddiasının asılsız olduğunu dönemin valisi olan Osman Güneş; Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop II'nin, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'ne silahlı saldırının yapıldığı iddiasıyla ilgili yaptığı açıklamada, silahlı saldırının gerçekleşmediğini iddianın asılsız olduğunu açıklamıştı. Kilisenin senelerdir faaliyette olduğunu ancak bugüne değin bu ve benzeri

¹²⁹ Güner **Sağır**, Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşaa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi I, s. 35.

¹³⁰ **Դուրիսա Նաչարյան**, (Rubina Naçaryan) **Մայրենիս Բոլորի համար**, (Mayrenin Bolori hamar) **Էրեվան** (Yerevan) 2011, s. 210.

¹³¹ **Seyfeli**, Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin, Çizgi Kitapevi, Nisan 2015, s.66

¹³² **Seyfeli**, Ermiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesindeki Yeri, s. 50.

¹³³ **Կեսարիա Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ**, (Geysaria S. Grigor Lusavoriç) **Էկեղծիւ**, (Yegeçdzin) **Խրատար**, (Istanbul) 1986, s. 10.

¹³⁴ Kayseri Haber, 17.02.2006, s. 9.

bir saldırıya maruz kalmadığını belirtmişti.¹³⁵ Bir süre sonra kilisesinin gece çatısına çıkan hırsızlar, kapı giriş kapısının kubbesinin üzerinde bulunan yaklaşık 80 kilo ağırlığındaki çanı yerinden söküp çalarak kaçmışlardı.

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı Atik Erkuyumcu, yaptığı açıklamada şunları kaydetti: “Kilisenin yan duvarından tırmanarak içeri giren hırsızlar, çatıya çıkıp çanı çalmıştı. Kilise çanı 6 yıl önce de hırsızlar tarafından çalınmak istenmiş ancak devriye gezen polislerin olayı farketmesi üzerine hırsızlar kaçmıştı.¹³⁶ Çalınan çan belirli bir süre geçtikten sonra Pınarbaşı İlçesi'nde bir tarlada bulundu.¹³⁷

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'nde haziran ayında başlayan yenileme çalışmaları tamamlandı. Restorasyon çalışmalarına başkanlık eden Mimarşinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Restorasyon Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Hüseyin Kaya, tarihi kilisenin tavan ve duvarlarındaki bitki motifli süslemelerin aslına uygun olarak kök boyalarla yenilendiğini, yan duvarlar ve kubbedeki eskiyen taşların değiştirildiğini söyledi. Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'nin restorasyon giderleri, İstanbul'da yaşayan ancak ismini vermek istemeyen Ermeni bir iş adamı tarafından karşılandı.¹³⁸

Kilise bugün yapılan ayinle yeniden ibadete açıldı. Patrik Vekili Başpiskopos Mesrob Srpazan'ın başkanlığında yapılan ayinle yeniden ibadete açıldı.¹³⁹ Lusavoriç Kilisesi'nde yarın yapılacak ayine katılmak isteyen bir grup Türk vatandaşı Ermeni, 20 sene önce ayrıldıkları Kayseri'ye geldi. Kilisede, 1977 senesine kadar din görevlisi olan ve Ermeni vatandaşlarının göçmesiyle, kiliseyi ibadete kapatarak Kayseri'den ayrılan Serupe Gülyan da ayin için gelen gruptaydı.¹⁴⁰ Düzenlenen ayine, İstanbul ve yurt dışından gelen yaklaşık 500 kişi katıldı. Türkiye Ermenileri Patrikhane Ruhani Kurul Başkanı Aram Ateşyan başkanlığında 9 otobüs ve çok sayıda otomobille Kayseri'ye gelen 3 papaz, 4 rahip ve yaklaşık 450 Ermeni, Kayseri'deki kilisenin

¹³⁵ Kayseri Haber, 16.02.2006, s. 9.

¹³⁶ Kayseri Haber, 01.10.2005, s. 7.

¹³⁷ Kayseri Haber, 07.11.2005, s. 2.

¹³⁸ Kayseri Anadolu Ajansı, 03.10.1996, s. 5.

¹³⁹ Kayseri Anadolu Ajansı, 05.11.1996, s. 2.

¹⁴⁰ Kayseri Anadolu Ajansı, 010.09.1997, s. 3.

kurucusu Surp Krikor Lusavoriç'in Roma Kralı II'nci Tridat tarafından kuyuya atılışının 810. senesi nedeniyle ayin yaptımışlardı.¹⁴¹

Surp Krikor Lussavoriç Ermeni Kilisesi'nde 08.07.1999 yılında düzenlenen geleneksel ayine İstanbul, Kayseri, Sivas ve Malatya'da yaşayan 180 kişi katıldı.¹⁴² Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop İkinci Mutaşyan, Kayseri'de Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde düzenlenen ayini yönetti. İstanbul ve ABD'de yaşayan 70'e yakın Ermeni cemaati temsilcisinin katıldığı ayinde, tutsüler yakıldı, dualar edildi.¹⁴³ İstanbul, Sivas ve Kayseri'den 700 dolayında Türk Ermenisi, Kayseri Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde biraraya gelerek Ermeni Patriği Mesrop II yönetimindeki ayinde ilahi söyleyip dua etmişlerdi.¹⁴⁴ Mutaşyan kilisede, Surp Krikor için düzenledikleri ayinin ardından İstanbul gitmek üzere yola çıkmışlardır.¹⁴⁵ Kilisede düzenledikleri Badarak ayini olarak adlandırılan kutsal kurban ayininin, Hz. İsa'nın insanlık için kendisini kurban etmesini simgelediği belirtildi. İlahiler ve dualar okunan ayinde, Mesrop II, kiliseye adını veren Surp Krikor Lusavoriç'in hayatını anlattı.¹⁴⁶ Ardından Başrahip Tatul Anuşyan'ın yönettiği ayinde Elazığ'da meydana gelen depremde hayatını kaybedenler için dua edildi. Bu ayine yaklaşık olarak 50 Ermeni asıllı Türk vatandaşı katıldı.¹⁴⁷

Yaklaşık 2 saat süren ayinde, bir çocuğun vaftiz töreni de gerçekleştirildi.¹⁴⁸ Ayinin ardından mum yakarak dua eden Ermeni vatandaşlar, Rahip Harutyun'un yönettiği ayin ve Badarak sunumunun ardından, Melikgazi ilçesi Battalgazi Mahallesi'nde bulunan maşatlığı ziyaret etti.¹⁴⁹

Başka bir ayinde ise Büyükşehir Belediye Başkanı Mustafa Çelikle beraber Caferbey Mahallesi'ndeki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin duvar onarım çalışmalarını

¹⁴¹ Kayseri Anadolu Ajansı, 07.08.1998, s. 4.

¹⁴² Kayseri Anadolu Ajansı, 08.07.1999, s. 2.

¹⁴³ Kayseri Anadolu Ajansı, 24.06.2000, s. 3.

¹⁴⁴ Kayseri Anadolu Ajansı, 24.03.2000, s. 5.

¹⁴⁵ Kayseri Anadolu Ajansı, 19.06.2005, s. 4.

¹⁴⁶ Kayseri Anadolu Ajansı, 09.06.2007, s. 2.

¹⁴⁷ Kayseri Anadolu Ajansı, 09.07.2013, s. 5.

¹⁴⁸ Kayseri Anadolu Ajansı, 12.09.2016, s. 3

¹⁴⁹ Kayseri Gündem, 24.03.2017, s. 5.

incelemek üzere Kayseri'ye gelen Kayseri Kilisesi Vakfı Başkanı Zadik Toker ve beraberindeki yöneticileri ziyaret etti.¹⁵⁰

3.2.1. Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'nin Kitabesi

Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi Anadolu'daki en önemli Ermeni Kiliselerinden bitanesiydi.¹⁵¹ Bu kilise 1091 senesinde Kayseri'de Dışaşar mahallesinde inşa edildi.¹⁵² Bu kilisenin benzeri Kudüs'te bulunmaktaydı. Kilise Ermenilerce “Tanrı'nın nuruna ilk gark olan kişi” olarak tanınan Surp Lusavoriç'e yaptırıldı.¹⁵³ Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 1859 senesinde büyük bir tadilat gördüğü ardından 1885 senesinde tekrar tadilat gördü ve tadilatla alakalı mermer kitabe giriş kapısının üzerine yerleştirildi.¹⁵⁴ Kilise 1977 senesinde Ermeni din vazifelilerinin Kayseri'den gitmeleri üzerine süresiz ibadete kapatıldı.¹⁵⁵ Akabinde 20 sene geçtikten sonra yani 1997 senesinde yeniden ibadete açıldı.¹⁵⁶

Kilisenin batı giriş kapısı üzerindeki Ermenice, 0.60m. x 1.15m. genişliğindeki mermer kitabe on üçü solda, on ikisi sağda olmak üzere toplam yirmi beş satırdan oluşturuldu. Kayseri'de öğretmenlik yapan Haçatur Bağdasaryan tarafından ağdalı bir dille yazılan kitabe Türkçe tercümesi şöyledi;

¹⁵⁰ <http://www.kayserigundem.com.tr/aktuel/baskan-celik-surp-krikor-lusavoric-kilisesini-ziyaret-etti-h31444.html/> E.T. 05.01.2019

¹⁵¹ Abdullah **Satoğlu**, Kayseri Ansiklopedisi, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 410.

¹⁵² Pars **Tuğlacı**, իւրաւապառիկի Հայոց Էկեղեցիներ, (İstanppolili Hayots Ygeğetsneri) Իւրաւապառիկ (Istanbul) 1991, s. 267.

¹⁵³ Yıldırım **Özbek** ve Celil **Arslan**, Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, Aydoğdu Ofset Matbaacılık, Kayseri 2008, Cilt II, s. 786.

¹⁵⁴ Gökhan **Yıldız**, Hamdi **Oktay**, Sümeyye **Topçu**, vd., Dilek **Keçe**, Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, Orka Matbaacılık, Kayseri, Cilt1, s. 154.

¹⁵⁵ **Sağır**, Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi I, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Yıl 2004, S, 4, s. 60.

¹⁵⁶ Ebru **Sonal**, Ömer **Aksoy**, Ruşen **Erciş** vd., Kayseri Kültür ve Turizm Envanteri, Kayseri Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Kayseri, s. 58.

Kitabenin Aslı:

Ինչեհալ խոր անդունդ անիծեալ այնր կռապաշտութեան
 Լկապաղայ զՀայս իսկ կլանել կամէր իւր մռայլ որկորն այն.
 Նա՛ սակայն, որ վեր քան զերկնից անբաւ բարձունս բազմի
 Սուրբ փառքն յաւերժ գլխաւորեանս եւ գթութեամբ լի.
 Էակ վեհ՝ յորմէ Հիաղարհուր իմն պատկառի երկին.
 Խնայեալ յազգ մեր, արկանէ ի նա նայեաց սիրային՝
 Լնտի սրբութեան շող՝ հրանշոյլ փայլակեալ ցոլիւք.
 Ջրնաղ տեղայ վարդս լուսեղէն ծփեալ յանմահութիւն սիւգ
 Ամպաց ի վերայ ուստի իջեալ լոյս կազմեաց քլ Գրիգոր.
 Տըխուր անդունդ սեաւ ահիւ անհետի յանբաւութեան խոր.
 Բեռական սիրով, քանդի նոյն արթուն Հայրն անդէն վառեաց
 Ողջոյն իսկ ըզՀայս զըրկեալս յերկնային այն անճառ բարեաց
 Յաջողիլ յայսմ բանի՝ մեծ ճրգունս նա յանձն էառ.
 Պակեան տիեզերք ընդ տանջանս՝ զոր կրեաց այրն արդար.
 Այլ գոռ տանջողըն եւ տանջանք պարտեալ ի Հէգ տանջելոյն.
 Ղամբարի Հանդոյն ծագեա լոյս նովաւ՝ Հայկայ ի մեծ տուն.
 Տէր Լուսաւորիչ ընդ առաքեալս յայն սակս դասի
 Լմբարձեալ ի վեր քան զՀայրապետաց կարգն պանծալի.
 Սուրբ Հօրն մանկութեան՝ Լճաք լինելով բարեբաղդ դայիակ.
 Լնուան նորին վեհ՝ եւ ինք նուրի զՏաճարս սըրբայարկ.
 Բարունի Յակոբ սրբակենցաղ Հօր առաջնորդութեան.
 Եւ ի Հաղար ութն Հարիւր եւ յիսուն ինըն թուական.
 Արդ որ մտանէքդ բարձրելոյն ի յարկ վեհապար
 Նկրտեցէք կեալ զսիրտ եւ գործ ձօնեալ ի սէր երկնավառ:

Գրեցաւ յիշատակարանս յամր Տեառն 1885:

Kitabenin Türkçe Çevirisi:

Lanetli putperestliğin açtığı derin uçurum

Atide Ermenileri bile karanlık kursağına yutmayı arzulardı

Lakin göklerden de yüksekteki tahtına yerleşen O,

Mukaddes izzetiyle ebediyyen var olan ve acıma dolu gökyüzünün huşu ile saygı duyduğu yüce varlık milletimize merhamet etti ve sevgi dolu gözleriyle baktı ondan kutsiyet parıltısı

Ölümsüzlük rüzgârıyla salınan ışıltılı güller yağıyordu.

Bulutlar üzerinde, oradan inen ışık Krikor’u verdi.

Kara uçurum sığmazlığın derinliğinde endişesiyle yok oldu.

İlahi aşkla, zira uyanık baba oradan yaktı ve tüm Ermenileri göksel lütufların açıklanamaz iyilikleriyle kucakladı büyük çaba sarf etti

Adil olan kişinin tahammül ettiği zulümlere tüm dünya hayret etti.

Zulüm eden ve zulmü zavallı zulüm görenden mağlup edildi.

Lamba ayınlalmaz olunca onun ışığı doğdu Hayk ın büyük ailesine
 Aydınlatıcı resullerle aynı tarafta bulunuyor
 Kilise babalarının görkemli seviyesine yükseldi
 Majaka, Aziz Pederin çocukluk döneminin uğurlu mürebbiyesi oldu
 Bu kutsal tapınak Aziz Pederin adına ithaf olundu
 Rahip Hagop'un marhasalık döneminde
 1859 tarihinde Şimdi bu mukaddes mekândan giren sizler
 Yürekleriniz ve amellerinizi gökten tutuşan sevgiye ithaf ederek yaşamaya çaba sarf
 edin.

Kitabenin yazılış tarihi 1885.

Yazan Haçatur Bağdasaryan¹⁵⁷

Kitabe 1881-1885 seneleri arasında yapılan onarım çalışmaları sonrası buraya
 yerleştirildi.¹⁵⁸

3.3. Sarkis Gümüşyan Okulunun Tarihçesi

Kayseri'de 2 adet Ermeni mektebi mevcuttu. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Orta Anadolu'nun tek Ermeni kilisesiydi. Dolayısıyla bu kilise çevredeki Ermeni vatandaşların ruhani merkezi olmuştu. Alboyacıyan'a göre ise 1826 senesinde Hacı Sarkis Ağa Gümüşyan (Gümüşzade) dışarıda (dışarı şehir) yaşayan fakir Ermeni çocuklar için şehrin güneybatısında fakir bir semtte bulunan Surp Sarkis Kilisesine ait büyük bir evi yenileyip mektep haline getirmişti.¹⁵⁹ M.S. 288-301 senelerinde kurulmuş olan Gregoryen Mezhebinin kuruluş yeri Kayseri'di. Hala faal bulunan bu kilisenin ismi "Surp Krikor Lusavoriç" in adını almıştı.¹⁶⁰

Semt mektebi niteliğindeki kurum, fakir talebelerin mektebe nalınlarıyla gitmesinden ötürü, halk arasında Nalınlı Mektep olarak anılırdı. Kurucuların, Gümüşyan Okulu için yaptırdığı bina tek katlı ve dikdörtgen yapıydı. Sınıfların dışında büyük bir salondan oluşurdu. Öğrenci sayısının binlere ulaştığı senelerde

¹⁵⁷ Arşak Alboyacıyan, Մասնագիտ. (Gayseria) Քաղաք (Kahire) 1937, s. 550.

¹⁵⁸ Sağır, Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvazdadin Ermeni Kiliseleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, s. 50-55.

¹⁵⁹ Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, Birzamanlar Yayıncılık, s. 149.

¹⁶⁰ Halit Erkiiletlioğlu, Geniş Kayseri Tarihi, Bel-Sin Eğitim, Hizmet, Güzelleştirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayını-5, TŞOF Plaka Maatbacılık A.Ş., Nisan 2006, s. 50.

1859'da inşa edilmiş olan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin üst galerisindeki iki bölüm, sınıf olarak kullanılmaya başlamıştı. Alboyacıyan'ın, 1901 tarihli bir istatistikten aktardığına göre, bu tarihte, anaokulu, ilkokul ve iki yıllık tamamlayıcı bir bölümden oluşan Gümüşyan Okulu'nun 680 ücretli, 250 burslu öğrencisi ve 14 öğretmeni vardı. Tehcirden sonra Kayseri'deki Ermeni cemaatinin ibadethanesi ve okulu olarak sadece Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, Gümüşyan Okulu ve bitişiğindeki yapılar kalmıştı. 1920 senesinde, Gümüşyan Okulu yetimhane-okul işlevini üstlendi, ancak birkaç yıl sonra, öğretmen yokluğundan ötürü eğitim hayatı son buldu ve buradaki 300 yetim çocuk Kıbrıs Melkonyan Okuluna nakledildi. Gümüşyan Okulu'nun vakfiyesi günümüzde Türkiye Ermenileri Patrikliği nezdinde seçildi bir heyet tarafından yönetilmekteydi. Yapı, kubbeli kilisenin sağ tarafındaki duvara bitişik olarak kuruluydu. Mektebin pencereleri oldukça büyük yapıya sahipti.¹⁶¹

Hacı Sarkis Gümüşyan'ın oğulları Taniel ve küçük kardeşi Hovhannes, babalarının izinden giderek Gümüşyan adını ölümsüzleştirmişlerdi. 1868 senesinde Kayseri Surp Lusavoriç Kilisesi'nin avlusuna bitişik evleri satın almışlardı, Gümüşyan Okulu'nu inşa ettirmişlerdi ve mektebe gelir sağlamak üzere mülk ve bir fon adamışlardı.¹⁶² Talebe sayısının binlere ulaşmasının ardından kilisenin üst katındaki iki bölüm sınıf olarak kullanılmaya başlanmıştı.¹⁶³

Kilisenin Birinci Dünya Savaşı 'ndan sonraki vaziyetiyle ilgili intibaları bir tanık şöyle dile getirmişti: “Surp Lusavoriç Kilisesi birtakım tamiratlar ve temizlikler yapıldıktan sonra 1919 senesinin Vartavar akşamı 100 altın bağışlayan yardımsever bir Ermeni çanları çalarken, onu seyreden kalabalık bir halk topluluğunun eşliğinde ibadete açılmıştı. Kayseri Başrahibi Serovpe Kahana Burmayan, sırtında dini giysileri etrafında “Mutlu ol aziz kilise” İlâhisini söyleyen koro azalarının eşliğinde kiliseden içeri girdi ve cumartesi gecesinin dini âyinini yapmaya başladı, sonra halk kilisenin önünde toplandı. Vartavar sabahı yüzlerce insan kiliseye toplandı. Dini merasimler ebedi bir coşkuyla yapıldı. Senelerdir kiliseye ve papaza hasret kalan halk büyük bir imanla âyine iştirak

¹⁶¹ Esma İğüs **Parmaksız**, Ermeni Tarihçi Arşak Alboyacıyan'ın Kayseri Ermenileri Tarihi Adı Eserine Göre Kayseri'de XIX. Yüzyıl İle XX. Yüzyıl Başlarında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Cilt II, s. 75.

¹⁶² **Ծաղկաբաղ, Քրիստոմեական վարդապետության էի էկեղծական կիսելիքնէի**, (Dzagkakag, Kriadomeagan Varfdebekhean ei yegegetzagan giselikneh) 2001, s. 41.

¹⁶³ Şeyda Güngör **Açıkgöz**, Kayseri'nin Yirminci Yüzyılı, Abdullah Gül Üniversitesi, Kayseri 2012, s. 22.

etmişlerdi. Kutsal ekmek alanların, vaftiz edilen çocukların, kesilen kurbanların, yakılan mumun ve yapılan yardımların miktarını hesap etmek mümkün değildi.¹⁶⁴

Alboyacıyan'a göre, 1924'de Kayseri'de 2653 Ermeni otururdu. Bunların sadece yarısı aslen Kayseri de ikamet ederdi.¹⁶⁵ 1932'de bu sayı 1600'e düştü. 1960'da yarıya düşen yani takribi 800 olmuştu. Bugün ise bu sayı 12'ye düştü. Cumhuriyet devrinde Kayseri'de papaz düzeyinde bir din görevlisiyle beş azadan oluşan bir yönetim kurulu hep var olmuştu.¹⁶⁶

3.4. Ermeni Kilisesinde Günlük, Haftalık ve Senelik İbadetler

3.4.1. İbadetler

Hristiyanlıkta inanç temelleri Baba, Oğul, Kutsal Ruh etrafında birleştirilirdi. İbadet, bu üç inanç temelleri üzerine kurulmakta ve Kilise ile alakalandırılmaktaydı. Hristiyanlıkta ibadet kilise de ve papaz gözetiminde yapılırdı.¹⁶⁷ Hz. İsa bizzat kendisi havarilere ibadeti öğretirdi. Hz. İsa'ya dayanan bu ibadet dua ve ayinlerden oluşmaktaydı. Hz. İsa'nın dua meselesindeki telkinleri, olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılırdı. O, yapılan işlerin insanların gözü önünde yapılmamasını, sadakaların sessizce verilmesini isterdi. Dua meselesinde ise herkesin gözü önünde dua edilmemesi için uyarırdı. Hristiyanlara göre ibadet, Tanrı'nın Hristiyanlara bir "gizemi" di. Bu gizem, Tanrı'ya ulaşmak, O'nu tanımaktaydı. Tanrı'ya ulaşmak ve Onu tanımanın yoluda ibadetten geçmekteydi. Hristiyanlıkta hususi olarak ve kilise de yapılan ibadet ve ayinler yer almaktaydı. Ayinler, kilise de halkla ve ruhbanın gözetiminde yapılırdı. Ayrıca yanında kişisel olarak yapılan ibadetlerde yer alırdı. Hristiyanlıkta ibadetler, günlük, haftalık ve senelik olmak üç şekilde yapılırdı.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Necdet **Sevinç**, Ajan Okulları, Dede Korkut Yayınları Yayın No: 16, İstanbul 1975, s. 112.

¹⁶⁵ **Էկեղեցական Օրսօնոճ՝**, (Yegeğetzagan Oratzotztz) **Խաւնդի**, (İstanbul) 2012, s. 100.

¹⁶⁶ Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri, HDV Yayınları, Mas Matbaacılık A.Ş., İstanbul 2016, s. 142-144.

¹⁶⁷ Günay **Tümer** ve Abdurrahman **Küçük**, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara- Eylül 1998, s. 157.

¹⁶⁸ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayıncılık, Ankara 1997, s. 236.

3.4.2. Günlük İbadetler

İbadet meselesinde Gregoryen Ermeni Kilisesi'ne bağlı bir kişi için büyük ve küçük sayılan günah için hiçbir talimat ve mecburiyet yoktu. Kiliseye bağlı kişilere hoşgörölü davranmayı kendisine ilke edinmişti. Ermeni Kilisesi, dini kaidelerin ihmal edilmesinin günah olmadığını açıklamıştı. Günlük ibadetler, sabah ve akşam ruhban tarafından yaptırılırdı.¹⁶⁹ Saat 3-6-9-11-12 gibi vakitler de dua ederlerdi.¹⁷⁰ İbadet vakitleri yer ve mekâna göre de değişiklik gösterirdi.¹⁷¹ Günlük ibadetler ekseriyetle kilise de toplu halde yaptırılırdı. Kilise de erkek ve kadınlar ayrı ayrı otururlardı.¹⁷² Kiliseler de yapılan toplu ibadetler arasında rahip denetiminde okunan dua, vaaz ve ilahiler yer verilirdi.¹⁷³ Bireysel ibadetler de ekseriyetle dua edilirdi. Günlük dualarda okunan en yaygın dua Rabbi'in Duası'dı.¹⁷⁴ Gregoryen Ermeni Kilisesi'nde günlük ibadet vardı lakin "Mes Ayini" yalnızca pazar gününe özgü yapıldı. Pazar günü yapılan ayinde kutsanan ekmek ve şarabın dağıtılmasından sonra bitiş duası ile ayin son bulurdu.¹⁷⁵ Türkiye'deki kiliseler de haftanın bir günü suyun kutsanmasına ayrılırdı. İsa, Aziz Krikor ve başka azizin "kutsal emanetleri" su dolu kaplara batırılırdı. Bu suyun içilmesi ve onunla yıkanmanın şifa vereceğine inanılırdı.¹⁷⁶

3.4.3. Haftalık İbadetler

Haftalık ibadetler, pazar günü kilise de yapıldı. Bugün de yapılan ibadetlerin, İsa'nın dirilişini canlandırdığı için büyük önemi vardı ve bu ibadetler cemaatle beraber yapıldı. Pazar günü "Eucharistia" ayini yapıldı. Bu ayin ise İsa'nın talebeleri ile yediği "son akşam" yemeği anısına yapıldı.¹⁷⁷ Pazar ayini, cumartesi başlayıp ertesi gün güneşin batmasıyla bitirilirdi. Pazar ayini, sabah başlayıp 1-1,5 saat sürerdi. Pazar ayinine iştirak etmek Katoliklerde zorunlu öteki mezheplerde ise isteğe bağlanırdı.¹⁷⁸ Ayinde kullanılan esas dua, edebi dilde söylenirdi. Dua kitapları kullanmamışlardı.

¹⁶⁹ Mehmet **Katar**, Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları, s. 60.

¹⁷⁰ Ali **Erbaş**, Hristiyanlıkta İbadetler, Ayışığı Kitapevi, İstanbul 2003, s.19.

¹⁷¹ Mehmet **Aydın**, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 69.

¹⁷² M. Hans **Lietzmann**, Eski Kilise Tarihi, Literatürk Yayınları, C 3, Şubat 2066, s. 246.

¹⁷³ **Tümer ve Küçük**, Dinler Tarihi, s. 157.

¹⁷⁴ Şinasi **Gündüz**, Yaşayan Dünya Dillleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın No: 680, Şubat 2007, s. 149.

¹⁷⁵ **Katar**, Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları, s. 73.

¹⁷⁶ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 237.

¹⁷⁷ Mehmet **Aydın**, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 69

¹⁷⁸ **Erbaş**, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 22.

Halk, ayin ve merasimler izlemekte, gizli ve açık bir biçimde, okunan ilahilere, şarkılara, papaz tarafından ezbere okunan dualara eşlik etmişlerdi. Halkın iştirakını kolaylaştırmak için, kaidelere uygun olarak duaların temel bölümleri halkın anlayabileceği bir dilde tercüme yapılarak kitap haline getirilirdi.¹⁷⁹

3.4.4. Senelik İbadetler (Büyük Bayramlar)

Hristiyanlıkta senelik ibadetlerin başında Noel bayramı ve Paskalya bayramı yer alırdı.¹⁸⁰ Bayram ve anma günü şeklinde kutlanırdı.¹⁸¹ Hristiyanlıkta günlük ve senelik ibadetlerin ne zaman yapılacağına dair kilise takvimleri yer alırdı. Zira güneş ve ay takvimine göre hazırlanan bu sebeple bazıları güneş takvimine göre sabit bazıları da ay takvimine göre her sene değişen günler de uygulanması gereken ayinler, ritüeller, kutlamalara yer verilirdi.¹⁸²

3.4.4.1. Noel: İsa'nın doğum günüyüdü. Ermeni Kilisesi doğuş manasında olan Tzmunt sözcüğünü kullanırlardı. Ortodoks, Katolik ve Protestan kiliseleri Noel'i 25 Aralık'ta kutlaldı. Ermeni Kilisesi ise Noel'i 6 Ocak'ta kutlardı. Noel Kutlamaları kilisede Evharistiya ayini ile beraber uygulanırdı. Noeli düzenleyen en büyük vazifeli kişi sandallarla suya açılırdı ve okuduğu hacı suya atardı, havaların soğuk olmasına rağmen din sevgisi ile hacı bulmak için suya atlayanlar tarafından kutlanırdı. Hristiyanlıkta adına noel kutlamaları düzenlenen dini şahsiyetlerde vardı. Bu şahsiyetleri şöyle sıralanırdı:¹⁸³

1. **Aziz-Martin (11 Kasım):** Macaristan kökenli Saint- Martin 4. asırda yaşadı. Eski Fransa'nın ünlü azizlerdendi. Aziz Martin adına 11 Kasım'da kutlanan bu bayram Katoliklerin kültürüne yayıldı. Bu şahsiyet fakirlerin, sarhoşların ve âşıkların koruyucusu ve kollayıcısı olarak kabul edildi. Aziz - Martin günü küçük perhiz (Careme) ile başladı, Noel gününe kadar devam etti.

¹⁷⁹ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 238.

¹⁸⁰ Mehmet **Aydın**, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 69.

¹⁸¹ **Tümer** ve **Küçük**, Dinler Tarihi, s. 157.

¹⁸² Mehmet **Aydın**, Din Fenomeni, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1998, C 28, S 21, s. 100.

¹⁸³ **Akbay- Anday- Erkeller- Güzelşen- Kür**, Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler, s. 330.

2. **Azize Catherine (25 Kasım):** İskenderiye kökenli Azize Catherine M.S. 3. asırda yaşardı. 19. asırda çocuklara armağanlar veren bir şahıs olarak anımsanırdı.
3. **Azize Nikolas (6 Aralık):** M.S. 3. asırda Almanya’da dünya gelmiş ve dünyaya geldiği gün üç saat ayakta durduğuna inanılırdı. 6 Aralık’ta öldü. Ölmesinden sonra mezarından güzel kokuların geldiği söylenen bu şahsiyetin ölmek üzere olan kişilere hayatını verdiği, vücuttaki kırıkları onardığı ve bilhassa da göz hastalıklarını iyileştirdiğine inanılırdı.
4. **Aziz Lucie (13 Aralık):** Syracuse kökenli Azize Lucie bakireydi ve 4. asrın başında öldürülmüştü, gözlerinin güzelliği bir gencin kendisine âşık olmasına neden olmuştu. Azize Lucie tüm göz rahatsızlıklarını iyileştirmek için kendisine başvurulurdu.
5. **Çocuk İsa (24 Aralık):** Çocuk İsa’nın Aziz Nicolas ve Noel gecelerinden sonra evleri gezen birisi olduğuna inanılırdı. Aziz Nicolas kutlamaları Reform’a kadar Alsace’ da yaygın olarak yapılırdı
6. **Noel Melekleri (24 Aralık):** Noel meleklerinin, Noel gecelerinde Çocuk İsa’ya destek olmaya geldiğine inanılırdı. Meleklerin uzun beyaz elbise içinde, altın kanatları olduğuna inanılan ve çocuklara armağan veren varlıklar olduğuna inanılırdı.
7. **Noel Kadını (24 Aralık):** Alsace’da küçük İsa’nın çocuklara farklı bir mesaj yolladığına inanılırdı. Noel kadının uzun ve sarı saçları olduğuna ve beyaz elbise giydiğine inanılırdı.
8. **Noel Ağacı:** Adına ilk defa 1521’de Alsace bölgesinde rastalanan Noel Ağacı, Ren Nehri kenarında Noel arifesinde Cennet Ağacı’nı temsilen süslenen köknar ağacıydı. Bu ağacın dallarına elmalar ve parlak süsler takılırdı çiçeklerle, mumlarla ve renk renk süslerle süslenen çam ağacı, Kelt Rahiplerinin tanrılarına sungularını astıkları meşe ağacının yerine geçirilirdi.¹⁸⁴

3.4.4.2. Epifani: Epifani Yunanca kökenli bir sözcüktü.¹⁸⁵ 6 Ocak tarihinde kutlanılırdı. Günümüz de İsa’nın vaftiz bayramı olarak da kutlanılırdı. Bu bayram, dünyaya yeni gelen İsa’ya müneccimlerin saygı göstermeleri, Kanada’ki düğünde İsa’nın küplerdeki suları şaraba dönüştürmesi ve vaftizi esnasında, “Göklerden, sen benim oğlumsun,

¹⁸⁴ **Erbaş,** Hristiyanlıkta İbadetler, s. 41-46.

¹⁸⁵ **Epifani:** Kendini gösterme, açığa vurma manalarına gelmiştir.

senden memnunum” diyen bir sesin gelmesi üzerine onun tanrılığının dışı vurulması biçiminde yorumlanılırdı.¹⁸⁶

3.4.4.3. Paskalya: Yahudi geleneğinde Pesah’ın dönüşmesi ile oluşurdu ve İsa Mesih’in çarmıhta ölmesi ve dirilişi hatırasına tanzim edilen bir yortusuydu.¹⁸⁷ Başlangıçta Yahudi paskalyasıyla aynı devirde yani 14 Nisan’da kutlanılırdı. Paskalya İsa Mesih’in ölümden dirilişi hatırasına kutlanan bir ayındı. Paskalya Hristiyanlar için “İsa’nın ikinci kez dünyaya gelişini sembolize ederdi.”¹⁸⁸ Paskalya öncesinde elli günlük büyük oruç yer almıştır. Büyük oruç evvelindeki gün Kül çarşambası olarak adlandırılırdı. Kül, sözcüğü acı ve tövbe göstergesi olarak kullanılırdı. Hristiyan dininde mart ayının 14. gününe gelen ilk pazar günü paskalya olarak kutlanılırdı. Paskalya, biri perhiz dönemi ötekisi ise bayram dönemi olarak ikiye ayrılırdı. Pazar günü kilisede en büyük vazifeye sahip olan kişinin denetiminde büyük bir merasim yapılırdı. O gün evler de paskalya çöreği ve yumurta pişirilirdi, mumlar yakılırdı ve dualar okunulurdu. Paskalya bayramını tüm Hristiyan mezhepleri kendi inancına göre kutlanılırdı¹⁸⁹

3.4.4.4. Pentekost: Paskalyadan elli gün sonra Havarilerin üstüne Kutsal Ruh’un ateşten dillere benzer biçimde inmesi hatırasına uygulanan bir yortuydu.¹⁹⁰

3.4.4.5. Transfiguration Günü: Paskalyadan yüz gün sonra kutlanılırdı. İsa’nın salbdan önceki üç havarisinin önünde Tabor dağında insaniyetten ruhaniyete geçmekle alakalıydı.¹⁹¹ İncil’den bölümler okunulur, haziran ve temmuz aylarında kutlanılırdı.

3.4.4.6. Meryem Ana Günü: Ağustos’un on beşine yakın pazar günü kutlanılırdı. Bugün kutlanan bayram kadın ve kızlara Meryem Ana’nın namusunu simgelemek olarak gösterilirdi.¹⁹²

3.4.4.7. Haç Yortusu: Hz. İsa’nın çarmıhını sembolize eder ve Hz. İsa’nın kanı bulunan bu alet Hristiyanlar için kutsanılırdı. Bu aletle Hz. İsa’nın çarmıhı anımsanır ve Hz.

¹⁸⁶ Mehmet Aydın, Hristiyanlıkta Din ve Dini Anlayış, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Dinler Tarihi Araştırmaları II Sempozyum 20-21 Kasım Konya 1998, Ankara 2000, s. 78.

¹⁸⁷ **Paskalya:** Hristiyanlıkta İsa’nın ölümden dirilişi hatırasına kutlanan Easter bayramına verilen bir diğer addır.

¹⁸⁸ Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, s. 243.

¹⁸⁹ Akbay- Anday- Erkeller- Güzelşen- Kür, Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler, s. 328.

¹⁹⁰ Baki Adam, Dinler Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 68.

¹⁹¹ **Transfiguration:** Şekil değiştirme günüdür.

¹⁹² Murat Kahraman, Mukayeseli Dinler Tarihi, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1999, s. 239.

İsa'nın öldürülmesi hatırlanırdı.¹⁹³ Eylül'ün on beşinde kutlanan ve Kudüs'ten İran'a yollanan hacın geri alınması ile alakalandırılırdı.

3.4.4.8. Haç: Hristiyan hacçı başlangıçta Kudüs ve civarındaki bölgelerin ziyaretinden meydana gelirdi. Dördüncü asırdan sonra azizlerin mekânları ve Meryem ana mekânları da eklenerek hac yerleri arttırdı.

3.4.4.9. Oruç: Noel ve Paskalya öncesi oruçları haricinde çarşamba ve cuma günleri tutulan oruçlar mevcuttu. Çarşamba İsa Mesih'in Yahudilerce ele verilmesi, Cuma ise çarmıha gerilmesinin hatırasına oruç tutarlardı.¹⁹⁴

1) Oruç Tutmayı Gerektiren Hususlar: Evlilik, iş değiştirmek, göç etmek günahtan tövbe etmekte, sevinçli yahut üzüntülü durumlarda, gururun incinmesi, Tanrı'ya hizmet etmek, acizlikten kurtulmak gibi her alanda oruç tutarlardı.

2) Oruç Tutma Biçimi: Hristiyanlıkta iki tür oruç vardı. 1) Okaristi yani şükran orucuydu. 2) Ekleziyastik yani kilise orucuydu. Bu iki tür orucu Katolikler tutar, Protestanlar ise tutmazlardı. Okaristik perhiz, şaraplı ekmek yemeden önce belirli bir vakit her çeşit yiyecekten ve içecekten uzak dururlardı.

Genellikle oruç, akşam bir defa yemek yedikten sonra ertesi akşama kadar sürerdi. Oruç tutan kişiler gün boyunca yiyip içmezlerdi. Oruç tutarken et, tavuk, hayvansal gıdalar (yumurta, süt, peynir) ve alkol almazlardı.

3) Oruç Tutma Vakti: Kişinin perhiz için 14, oruç içinse 21 yaşını doldurması gerekmektedir. İncil'e göre oruç, bir Hristiyan'ın Kutsal Kitap okumak, dua etmek, kilise etkinliklerine iştirak etmek gibi mühim ibadetlerinden biriydi. İncil'de senenin şu ayında, şu kadar oruç tutun diye bir ifade bulunmamaktaydı. Ancak Hristiyanlıkta belirli bir zaman çerçevesinde uygulanan oruç uygulaması da vardı. Bu uygulama da oruç, kırk gün tutarlardı. Katolik ve Protestanlar bilhassa bu kırk günlük oruca uymuşlardı. Kırk gün tutulan oruç Paskalya arifesinde son bulurdu. Oruç esnasında yiyeceğin üçte ikisi yenirdi. Balık haricinde et yenmemişlerdi. Hristiyanlar bilhassa çarşamba, cuma ve

¹⁹³ Mehmet **Aydın**, Dinler Tarihine Giriş, s. 244.

¹⁹⁴ **Seyfeli**, Hristiyanlık II, s. 20-21.

cumartesi oruç tutarlardı. İnançlarına göre bu günler tövbenin kabul edildiği günlerdi.¹⁹⁵

3.4.4.10. Bayramlar

Senelik ibadet, senenin belirli günlerinde yapılan ayinler, merasimler, bayramlar, oruçlarda meydana gelirdi. Gregoryen Ermeni Kilisesindeki senelik ibadetler, ekseriyetle ayinler biçiminde kutlanan bayramlardı. Bayramların sayısı olabildiğince çoktu. Bu bayramların en mühimi İsa'nın dirilişi hatırasına kutlanan Easter ya da Paskalya'dı. Bu bayram Nisan ayında kutlanırdı. Easter dönemi, Kül çarşambası ile başlardı ve Pentakost kutlaması ile son bulurdu diğer bir bayram ise İsa'nın doğumu hatırasına kutlanan Kristmas'tı. Kristmas 25 Aralık'ta kutlanırdı.¹⁹⁶ Kutsal Bayramlar, “Kurtarıcı” İsa'nın annesi ve İsa'nın İnsanlığı kurtarması gibi üç gruba ayrılırdı. Birinci grupta öncelikle İsa'nın İncil'den önceki yaşamına ait gizemlerin hepsinin birleştirildiği “Tanrı'nın Görünmesi” bayramına yer verilirdi.¹⁹⁷ Böylelikle meleğin hamile kalacağını önceden Meryem'e söylemesi, İsa'nın doğuşu, büyücülerin çocuk İsa'ya sadakatlerini bildirmesi, vaftiz ile alakalı tüm merasimler Ermeni Kilisesinde bir merasimde birleştirilirdi. Katolik Kilisesi'nin İsa'nın doğumu için 24 Aralık'ı belirlemeleri putperest âdeti olarak kabul edilirdi. Gregoryen Ermeniler, yılbaşında merasim yapmamakta ve o günü oruçlu geçirirlerdi. “İsa'nın Öldükten Sonra Dirilmesi” ve İsa'nın Göğe Çıkması” da 10 gün süreyle kutlanırdı. Paskalya'nın ellinci günü, yedi gün süren “Kutsal Ruhun Havarilere İnmesi” anısına yapılan Kutsal Ruhun Bayramı olarak kutlanırdı. Bu bayramlar ard arda 64 gün sürerdi.

Tanrısal bayramın ikinci grubu, İsa'ya ayrılan ayinlerde uygulanan yöntemlerin aynen yer aldığı, Azize Meryem Ananın kişiliğine bağlanırdı. Bunun en mühimi “Meryem'in Göğe Yükselmesidir.” Bu bayram 15 Ağustos'a en yakın pazar günü kutlanırdı. Kutsal Haç ve Kutsal Kilise bayramları da üçüncü gruba dahil edilirdi. Kutsal Haç ile alakalı olanlar şunlardı. Eylül'ün 11 ve 17 arasındaki yapılan 728 senesinde başlatılan “Haçın Ululanması” Bayramı, 325 senesinde başlatılan ve “Haçın Ululanmasının” ve 7. pazarında kutlanan “Kutsal Haçın Bulunması” Bayramı, 351

¹⁹⁵ Erbaş, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 58-60.

¹⁹⁶ Gündüz, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 152.

¹⁹⁷ Ömer Rıza Doğrul Yeryüzündeki Dinler Tarihi, Ege Matbaası, İstanbul 1998, s. 100.

senesinde başlatılan ve Paskalya'nın 5. pazarın da kutlanan “Kutsal Hacın Kudüs Semalarında Görünmesi” Bayramı ve 653 senesinde “Kutsal Hacın Hiripsimeye Görünmesi” hatırasına “Kutsal Haçın” Ululanması Bayramının üçüncü pazarında kutlanan bayramlardı. Kurtuluşun belirtisi olarak Kutsal Kilise bayramları da kutlanırdı. Bu bayramlar bilhassa “Kutsal Hacın Ululanması” haftasının salı, çarşamba ve perşembe günlerinde kutlanırdı.¹⁹⁸

3.4.4.11. İsa İle İlgili Bayramlar: Bu bayramların ilki Noel ve Noel'e hazırlık manasına gelen Advent dönemi idi.¹⁹⁹ Sözcük olarak Advent'in iki manası vardı. İlki İsa'nın doğum gününü bekleyiş, ikincisi ise İsa'nın kurtarıcı olarak dünyaya tekrar geliyordu. Advent dönemi Noel'den önceki dördüncü pazar gününde başlamıştı. Bu dönem ise Kilise takviminin başlangıç tarihini de meydana getirmişti. Advent dönemi dört pazardan oluşmuştu. Advent pazarı 27 Kasım - 3 Aralık tarihleri arasında birisine denk gelmişti. Kilise de uygulanan ayinlerde ise sunağın üstüne çiçek bırakılmamakta ve rahipler mass ayini²⁰⁰ esnasında kefareti simgeleyen mor renkli kıyafetler giymişlerdi. Yine ruhbanlar bu dönemin günlük ibadetlerinde şükran ifadesi olan Te Deum ilahisi, mass ayinlerinde ise İsa doğduğu dönemde meleklerin, Gloria in Excelsis'i okumuşlardı.²⁰¹

Advent dönemini Noel Kutlaması takip etmişti. Hristiyanlığın ilk asırlarında Noel kutlaması mevcut değildi. Günümüzde ise Noel 6 Ocak'da kutlanırdı. İsa'nın doğum gününde önceki gün mecburi oruç tutulmuştu. Gündüz tutulan bu orucun akabinde İsa'nın doğum gecesi türlü ilahilerle okuyarak ayakta ibadet edilmişti.²⁰² Bu ibadetten sonra ise yapılan ilk uygulama “Kutsal Masumları Anma” merasimidir. Matta İncil'ine göre, Mesih'in iki yaş altındaki bütün erkek çocukları Mesih olabilecekleri iddiası ile öldürttü ve bu merasim öldürülen erkek çocukların anısına düzenlenen bir merasimdi.²⁰³

¹⁹⁸ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 239.

¹⁹⁹ **Advent Dönemi:** Latince bir sözcüktür. Manası ise varma, geliş manasına gelen Adventus'tan gelmektedir.

²⁰⁰ **Mass Ayini:** Mass ayini komünyon ayininin tamamlandığını belirtmektedir.

²⁰¹ **Te Deum:** Baba Tanrı ve Oğul İsa için okunan Latince bir ilahidir.

²⁰² **Katar,** Hristiyanlıkta İsa'nın Doğumu İle İlgili Kutlamaların Ortaya Çıkışı, İslamiyat Dergisi, Yıl 2001, C, 3, S, 4, s. 129.

²⁰³ Katar, Hristiyanlıkta İsa'nın Doğumu İle İlgili Kutlamaların Ortaya Çıkışı, İslamiyet Dergisi, Yıl 2000, C 3, S 4, s. 40.

Bir öteki bayram ise 1 Ocak'ta kutlanan "İsa'nın Sünneti Bayramıydı. Yahudi dinine göre erkek çocukları doğumdan sekiz gün sonra sünnet ettirilirdi. İsa'nın da aynı biçimde doğumundan sekiz gün sonra denk gelen 1 Ocak'ta sünnet ettirilirdi. 1 Ocak yeni senenin ilk gününe denk gelmesi ile İsa'nın sünnet kutlamalarına hususi bir ehemmiyet verilirdi. Öteki bayram İse "Epifani"di. Grekçe bir sözcük olan Epifani görünüş manasına gelirdi. Kurtarıcı İsa'nın oraya çıkışını simgelerdi. Epifani Noel kutlamalarından 12 gün sonra 12 Ocak'ta kutlanırdı. Öteki bayram ise İsa'nın doğum döneminde 2 Şubat'ta kutlanan "Işık ve Nur Bayramı"dı. İsa'nın doğumundan 40 gün sonra Meryem'in temizlenmesi ve bebek İsa'yı Yahudi mabedine getirerek Tanrı'ya sunması anısına kutlanırdı.²⁰⁴

3.4.4.12. Perhiz ve Oruç

Perhiz ve tövbe ayinleri, etsiz ve yağsız yemekle yapılmaktaydı. Bu uygulamanın birkaç ayrı hususu vardı. Kırk günlük Paskalya'nın çarşamba ve cuma günleri ile Teofani'nin sonunda 8 günlük uygulamalar istisnaydı. Bunun haricinde çarşamba ve cuma perhizleri Pentekot Haftası'nın perhizi tanrısal bayram olmasına rağmen zaruriydi. Perhize ayrılmış günler ve tanrısal bayramlara ayrılmış günlerin toplamı 255 gündü. Bir senenin geriye kalan 110 günde azizlere ayrılırdı. Ermeni Takvimin'de perhize ayrılırdı fazla sayıda gün mevcuttu. Haftanın iki günü (çarşamba ve cuma) perhiz günüydü. Paskalya perhizi, Yağlı Pazartesi'den "Kutsal cumartesi"ne değin Aralıksız 48 gün devam etmekteydi. Gregoryen Ermeni Kilisesinde ki "oruç", Aydınlatıcı Gregoir tarafından Tanrı'yı memnun etmek ve Onun hiddetini dindirmek için çoğunlukla üzerinde durulan ve sıklıkla tavsiye edilen bir uygulamaydı. Krikor tarafından uygulanan oruç, Katoğikos Nerses zamanında yaygındı. Kırmızı et yemek ve hayvansal gıdalar tüketmek yasaklandı.²⁰⁵

Günümüzde Ermeni Kilisesinde oruç, prensip olarak çok katıydı. Epifani'den sonra ki sekiz gün hariç Paskalya zamanında (Yüksel Paskalyası) ile Meryem'in Göklere Yükselmesini (Assumption) takip eden hafta ve haftanın iki günü (çarşamba ve cuma) sürekli oruç vardı. Çarşamba orucu, Tanrı'nın cisimleşmesi (Enkarnasyon)

²⁰⁴ **Katar**, Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma, Dini Araştırmalar, Ocak- Nisan 2011, C, 3, S, 9, s. 10-15.

²⁰⁵ Şaban **Kuzgun**, Dinler Tarihi Dersleri, Erciyes Üniveristesi Matbaası, Kayseri 1993, C I, s. 65.

anısına ve cuma orucu, İsa'nın çektikleri anısına bu oruçlar tutuldu. Büyük Perhiz Orucu (Karem), Paskalya'dan elli gün önceye denk gelen pazarı takip eden pazartesi gününde başlamakta ve tam yedi hafta devam etmekteydi. Bundan başka Gregoryen Ermenilerin ayda bir kez olmak üzere, senede on hafta oruç tutmuşlardı. Büyük Karem dâhil olan Mart- Nisan ayının birer haftası bu senelik oruç haftası dışında kalmıştı. Bu on haftanın her birinden bir önce birkaç bayram ve oruç tutulmuştu.

Ermeniler de oruç, üç aşamaya ayrılmıştı:

1) Katı Oruç (Bagh): Bu oruç, yalnızca etten değil, balık, yumurta, süt ürünleri, yağ ve şaraptan kaçınmaya dayandırılmıştı.

2) Tam Oruç (Dzouom): Bu oruç, sabahtan akşam duasına kadar tüm yiyecek ve içeceklerden kaçınmışlardı. Günümüzde yalnızca Büyük Karemden önce ki “ön oruç” süresince ve bilhassa Karem süresince bu “tam oruca” uyulmuştu. Öğleden sonra gece yarısına dek “Titiz Oruç” ile izin verilen yiyecekler yenilebilmişti.

3) Başlangıç veya İthaf Orucu (Navagadig): Bu oruç türü yalnızca etten uzak kalınarak yerine getirilmişti.²⁰⁶

Günümüzde oruç, sabah saatlerinden, öğleye dek her türlü yiyecek yememekle yerine getirilmişti. Kilise ve Gregoryen Ermeniler, çok istemelerine karşın eskiden olduğu gibi orucu gün boyu tutmamışlardı.²⁰⁷

3.4.4.13. Mabetler, Görevliler ve Kıyafetler

Gregoryen mabetleri genel olarak dikdörtgen yapıydı. İbadetin yönünü belirleyen Sunak (Mihrap) doğuda yer almıştı. İbadetler, doğuya dönülerek yapıldı. Yönü belirleyen yere Horan adı verilirdi. Kiliseler bahçe, kilisenin gövdesi, koro yeri ve sunak olmak üzere içten, ekseriyetle dört bölümden oluşurdu. Bahçe ayinin yapıldığı esna da tövbe itirafında bulunan kişilerin ve Hristiyan olmak isteyenlerin bulunduğu yerd. Ayinin yapıldığı esna da cemaatin bulunduğu yer, sahındı. Sahın'da kadın ve erkekler ayrılmıştı. Sahın'dan biraz yüksekte, tahta veya demirle bölünmüş koro yeri yer almıştı. Koro yeri, Sahın'ın iki tarafındaydı. Ruhbanlar ve ilahi söyleyenler, iki grup

²⁰⁶ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 239.

²⁰⁷ **Gündüz**, Hristiyanlık, İsam Yayınları, İstanbul 2006, s. 153.

olarak, mezmurları ve ilahileri söylerlerdi. Kilisenin arka tarafında, 4 - 5 basamaklı iki yan merdivenle çıkılan sunak bölümü yer almıştı. Büyük mumlukları ve öteki süsleri koymak için buraya kademeler konulmuştu. Mihrab'ın üstünde Hz. Meryem ile Çocuk İsa'yı simgeleyen bir tasvir yer almıştı. Geleneklere ve kaidelere uygun bir biçimde kiliseler, kubbe ve çanlarla süslenmişti. Kubbenin biçimi bekâr ruhbanın başlığını anımsatan, "Veghar" adı verilen ince silindir biçimindeydi. Mihrab hariç kiliseler de resimler yoktu. Her kilise de vaftiz kurnaları ile ayin eşyaları ve elbiseleri için iki bölüm bulunurdu. Piskoposluklarda ve piskoposluk "taht" ı vardı. Kiliseler, umumiyetle dış avlu ile çevrilirdi. Orada yönetime, rahip ve görevli personele ayrılmış olan odalar, mumların satıldığı "bankal" adı verilen kısım bulunurdu Mabet personeli Ermeni Kilisesinde hiyerarşik olarak sekiz gruba ayrılırdı. Ermeniler'deki kullanım şöyleydi; Depir (Diyakos yardımcısı), Sarkavak (Diyakos), Kahana (Papaz), Avagueretz (Başpapaz), Vartapet (Başrahip Doktor), Episkopos (Piskopos), Patriark (Patrik), Katoğikos'tu. Vartabetlik mertebesi akademik bir kilise unvanıydı ve ekseriyetle eğitim almış olan bekâr papazlara verilirdi.²⁰⁸ Depir ile de papazlıktaki dört alt basamak belirtilirdi. Bunlar sivil elbise giyerlerdi. Kilise ise onlar ayaklarına kadar uzayan, "gömlek" adı verilen uzun ve kapalı bir elbise biçiminde kilise elbisesi giyelerdi. Papaz mektebi öğrencileri, "siyah cübbe" (verarkov) adı verilen, önü açık cübbe biçiminde uzun siyah bir elbise giyelerdi.²⁰⁹

Papazlar (Kahanalar) evli ve bekâr olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Evli papaz toplumun her kısmından olmaktadır fakat şarkı söyleyeni ve öğretmen olanı yeğlenmişlerdi. Evli papazlar çoğu zaman babalarının yerini tutmuşlardı. Adaylarda kilise ile alakalı seçimden farklı kilise ve merasimlere kabiliyetli olması, düzenli ve disiplinli bir hayat sürmesi örnek bir şahsiyete sahip bulunması ve eşinin muvafakat etmesi aranan koşullardandı. Seçilen papazlar kırk gün müddet ile yoğun bir perhizden geçirilirlerdi. Bunları yaşamları belirli hudutlar dışında, normal aile yaşamıydı. Bekâr papazlar, evli papazlardan bir basamak öndeydi. Vazife de evli papazlar, bekârların yenilerine dahi öncelik vermek zorundaydı. Ermeni Kilisesi, İsa resmi olmayan dört kolu birbirine eşit ve ortadan ikiye ayrılırdı madenden küçük bir "El Haçı" kullanırlardı. Piskoposların alışagelen kıyafetleri, Vartapetlerinkinden çok farklı değildi. Yalnızca,

²⁰⁸ **Erbaş**, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 216.

²⁰⁹ Ekrem **Sarıkoğlu**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Yayınevi, Eylül 2002, s. 256.

piskoposlar yüzüğü sağ elin yüzük parmağına, Katoğikoslar ise yüzük parmağına takarlardı.²¹⁰

3.5 Ayinler Sakramentler: Kilise Sırları

Hristiyanlar ölmeden dirilen İsa'nın toplulukla beraber yaşadığına, halen toplulukla beraber yaşamayı sürdürdüğüne ibadeti, görevi, deva vermeyi, açları doyurmayı, affetmeyi, cefa çekmeyi ve ölmeyi sürdürdüğüne inanmışlardı. Hristiyanlar için başlıca gizemler, vaftiz ve eftaristiya gizemleriydi.²¹¹ Ortodokslar ve Katolikler beş gizem daha onaylardı. Bunlar güçlendirme, evlilik, ruhbanlık, hasta yağlama ve tövbe sakramentlerdi.²¹²

Günümüzde Hristiyan mezhepleri arasında sakramentlerin miktarı 2 ile 7 arasında değişiklik gösterirdi. Son yağlama, Ermeni Kilisesince Sakramentlere dâhil edilmemişti. Bunun dışında kalan altısı Ermeni Kilisesinde Sakrament olarak kutlanmıştı. Bu sakramenler şöyleydi; Vaftiz, Güçlendirme, Evharistiya (Ekmek ve Şarap Ayini), Tövbe, Evlilik, Ruhbanlıktı.²¹³

3.5.1 Vaftiz

Vaftiz Gregoryen Ermeni Kilisesinin tasdik ettiği sakramentti. Öteki gizemlerin onaylanması için esas şarttı. Bir defa yapılırdı. Vaftiz ayini, İslam'daki boy abdesti gibi bir tür yıkanma prosedürüydü.²¹⁴ Bu sakrament yapılmadan ötekilerin yapılması veya tasdik edilmesi imkânıydı. Bundan ötürü vaftiz, “Kilise Kapısı” olarak nitelendirilirdi. Vaftiz ile Hristiyan olunurdu ve o sayede Kilise'ye bağlanılırdı. Vaftiz ötekilerin her birinde olduğu gibi Hz. İsa sayesinde kurumsallaştırılırdı ve kabul edilirdi. Hz. İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilmesi ilk örnek” sayılırdı. Hristiyanlıkta Vaftiz hem uygulandığı ve yapıldığı yeri hem de uygulama yaşı ve dönemi ile alakalı birtakım değişiklikler gösterebilirdi. İlk devirde vaftiz, ırmaklarda ve havuzlarda yapılırdı.

²¹⁰ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 239.

²¹¹ **Eftaristiya**: Ekmek ve Şarap ayinine verilen addır.

²¹² **Sarıkcıoğlu**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 348.

²¹³ Cemaleddin **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakrament, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 87.

²¹⁴ **Sarıkcıoğlu**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 349.

Hız. İsa Ürdün ırmağında vaftiz edildi.²¹⁵ Günümüz de Gregoryen Ermeniler olarak adlandırılan Hristiyan ataları Aziz Krikor, Kralları Tridat ile Fırat ırmağında vaftiz olmuşlardı. Bunun yanı sıra vaftizin bina içinde de yapılanları da vardı. Gregoryen Ermeni Kilisesinde ilk devirler de vaftiz merasimi, kilisenin kapısı dışında yapıldı. Ama bu uygulama fazla sürmemiş ve vaftiz merasimi kilisenin içinde yapıldı. Günümüz de vaftiz çocuklara, kilisenin içinde yapıldı.²¹⁶

Yeni doğmuş olan çocuk (0 - 45 günlük) kiliseye getirilirdi ve vaftiz babası tarafından kollarından tutulurdu. Vaftiz babası, vaftiz çocuğu kollarından tutuğu esnada çocuk namına günah itirafı ile alakalı mezmurları söylerdi ve inanç esasları zikredilirdi. Papaz, vaftiz babası ve bu merasime iştirak edenlerle beraber vaftiz kurnasına doğru gitmişlerdi. O, vaftiz kurnasına dökülen suyu kutsadıktan sonra çınlıçiplak soyulan çocuğun vaftiz babasına, “Bu çocuk ne diler” sualini sormuştu. Bu suale vaftiz babası şu yanıtını vermişti. “İnanç, ümit ve sevgi” yanıtını vermişti. Papaz çocuğun ismini sual edip çocuğu havaya kaldırdıktan sonra suya daldırmış ve şöyle söylemişti; Tanrı’nın uşağı, vaftiz ve Hristiyan olmaya gelmişti. O, şimdi Baba, Oğul, Kutsal Ruh namına vaftiz olmuş, İsa’nın kanı ile günahının esiri olmaktan sakınmış, cennetlik babanın oğulluğunu İsa ile ortaklığını ve Kutsal Ruh’un korumasını kazanmış oldu.” Bundan sonra papaz, çocuğu üç kez suya daldırılmıştır. Kutsanmış suya daldırma işlemi vaftiz olmanın özünü ortaya çıkarırdı. Başlangıçtan bu yana Ermeni Kilisesinde, kilisenin içinde suya yatay bir biçimde ve tam olarak suya batırma ile çocukları vaftiz etme esas kural olarak kabul edilirdi. Günümüzde ekseriyetle kişinin büsbütün suya batırılması aracılığıyla yapıldı, ancak bazı durumlarda su serpmek ya da sadece bazı uzuvlara su dökmekle de yapıldı. Büyük ve merkezi kiliseler de vaftiz ritüeli için hazırlanmış hususi alanlar bulunurdu.²¹⁷

Ermeni Kilisesi gereğince herkes vaftiz olmak zorundalardı Hiç kimse vaftiz olmaktan imtina etmemeliydi. Vaftizin gayesi, doğuştan gelen günahların affedilmesiydi Önceden bir adı olsa dahi vaftiz edilene yeni bir ad verilmişti. Bu uygulama ilk devirlerinden beri süre gelmekteydi. Bunun sebebi kâfir adlarından uzaklaştırmaktı. Çocuğa verilmesi yeğlenen ve tavsiye edilen ad, bilinen bir azize ait

²¹⁵ Mustafa **Erdem**, Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1995, C 34, S 11, s.135.

²¹⁶ **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakrament, s. 102.

²¹⁷ **Gündüz**, Hristiyanlık, s. 142.

isimdi. Vaftiz’de çocuğa verilen ad, onun Hristiyan adıydı. Çocuğun muhtemel olan en erken vakitte vaftiz edilmesi Ermeni Kilisesinin tercihiydi. Tercih edilen vakit doğumun sekizinci günüydü. Bu kilisenin vaftiz kurnası küçük çocuklara göre yapılmıştı.²¹⁸ Vaftiz bölümünde Hz. İsa ve Hz. Yahya’nın tasvirleri yer almaktaydı. Buna sebep olarak küçük çocukların vaftizinin hem kolay hem sessiz hem de Kutsal Ruh’un armağanlarından yararlanmalarını sağlamaktı. Vaftiz bilindik işlemini papaz yapmaktaydı. Olağanüstü durumlarda ve bebek için önemli bir tehlikenin olması durumunda herhangi biri vaftiz yapabilmekteydi. Böyle bir durumda çocuğun alnına veya bedeninin herhangi bir yerine su serpmek veya sürmek, vaftiz adı vermek ve Baba - Oğul - Kutsal Ruh namına vaftiz oldu demek yeterliydi. Bu biçimde vaftiz olan çocuğun daha sonra kiliseye getirilmesi, ehil bir papazın kontrolünde geri kalan dini merasimin tamamlanması ve vaftizin yasal hale getirilmesi mecburiydi. Vaftiz olduktan ve kiliseye kabul edildikten sonra bir belge verilmekteydi. Bu belge, titiz bir biçimde muhafaza edilmeliydi. Ailelerin çocuklarına ne vakit ve nerede vaftiz oldukları söylenmeliydi.²¹⁹

3.5.2. Konfirmasyon

Konfirmasyon; bir “kilise sırrı” inancın güçlendirilmesi ve bir Hristiyan’ın Hristiyanlığının mesuliyetini alması manasını taşımaktaydı.²²⁰ Vaftiz, günahtan kurtulmayı, Konfirmasyon ise; Tanrı’nın Mesih - İsa vasıtası ile insan soyu için yaptıklarına tanıklığını simgelemekteydi. Hristiyanlığa giriş ayinin ikinci bölümünü oluşturmaktaydı.²²¹ Bundan ötürü konfirmasyon, vaftizin tamamlanması ve kusursuzlaştırılması ayini olarak bilinmekteydi. Ermenice’de konfirmasyon, “gunounk” terimine denk gelmekteydi.²²² Gunounk sözcüğü damgalama, mühürleme ve onaylama manasına gelmekteydi. Bu mana Hristiyanlığın ruhuna ve Kutsal Kitaba münasip görülmekteydi. Konfirmasyon ayinin esas işlemi, “chrism” adı verilen kutsanmış yağ ile vaftizlenmiş bedenın türlü yerlerini yağlamaktı. Bundan ötürü bu ayine “chrismasyon” adı da verilmekteydi. Bu ayin de kullanılan yağa da Ermenice “miron” adı verilmekteydi. Miron yağı, kırk tür çiçek ile hoş kokulu otların özlerinden ve

²¹⁸ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Sakramentler, Çizgi Yayınevi, Mart 2015, s. 86.

²¹⁹ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 240.

²²⁰ Konfirmasyon: Hristiyanlıkta güçlendirme sakramentidir.

²²¹ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 349.

²²² Gündüz, Hristiyanlık, s. 146.

zeytinyağından yapılmaktaydı. Bu yağ, Gregoryen Ermeni Kilisesinin başı olan Katoğikos tarafından kutsanmakta ve öteki Ermeni Kiliselerine buradan dağıtılmaktaydı²²³

Konfirmasyon veya kutsan yağ, vaftizi yapan papaz tarafından vaftiz ile beraber yapılmaktaydı. Yağlanan çocuk giydirilmekteydi. Papaz çocuğun boğazına beyaz ve kırmızı renkli bir bez bağlamaktaydı. Bu cesaretin ve saflığın, Haç'ta İsa'dan gelen su ve kanının belirtisi sayılmaktaydı.²²⁴ Bu işlemten sonra çocuk, Tanrı'ya tapınmak için mabedin en mukaddes yerine götürülmekteydi. Hususi durumlar için korunan “komünyon ekmeği” çocuğun ağızına sürülmekteydi. Böylece vaftiz, konfirmasyon ve komünyon da dahil olmak üzere üç ayinde yapılmaktaydı.²²⁵

3.5.3. Ekmek-Şarap Ayini

Hristiyan inancının ve ibadetinin esasını oluşturan evharistiya, “şükretmek” manasına gelmekteydi. Hristiyanlara göre bu Hz. İsa'nın can vermeden önce şakitleriyle paylaştığı “son akşam yemeği”ni anımsama ve yenileme manasına gelmekteydi. Son Akşam Yemeğinde İsa, kendi bedeni ve kanı olarak şakitlerine ekmek ve şarap vermektedir. Bu ayinde İsa'nın etinin ve kanını sembol eden ekmek ve şarap ile kendi bedenini şakitleri ile bütünleştirdiğine inanılmaktaydı.²²⁶ Evharistiya kutlaması için her kilise kendine has ayinler oluşturmaktaydı. Lakin Kutsal Kitap'tan bölümler okuma ve “Birlik Yemeği” hepsinin ortak öğesi idi. Gregoryen Ermeni Kilisesinde evharistiya kurtuluş ve kusursuzluk yolunda ilerleme, günahın affedilmesi ve edebi yaşamın kazanılması için yapılan bir ayindi. Bu ayin değişik farklı adlar almıştı. Bunlar, Evharistiya, Aşa-i Rabbani, Komünyon ve Kurbandır. Ermeni Kilisesinde “Komünyon” ve “Kurban” en fazla kullanılan adlardı. Bunlar içinde yeğlenen ad ise “Kurban”dı ve o da “Surp Badarak” (Kutsal Kurban) olarak bilinmekteydi. Kansıız kurban “ilahi liturji” olarak adlandırılmaktaydı. İlahi liturji Ermeni Kilisesinde dört bölümden oluşmaktaydı. Hazırlık (giriş), eğitim - öğretim (açıklayıcı bilgi), kurban ve hayır - dua (akdis)di. Ayinin giriş bölümü, ayinin inancı kadar mühimdi. Bunun için ayine iştirak edenlerin ahlakının temizlenmesi amaçlanmaktaydı. İştirak etmenin esas mevzusu papazın resmi

²²³ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Sakramentler, s. 163.

²²⁴ Şarkavi, Kilise ve Yedi Sakrament, s. 127.

²²⁵ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 241.

²²⁶ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 351.

elbise ile rahiplik işlevini üstlenmesiydi. İkinci ve üçüncü mevzu ise papaz ve inananın, ilahi yoldan “Tanrı’nın inayetine” varmak için “İlahi Af” dileğinden oluşmaktaydı. Dördüncü mevzu ise ekmek ve şarap gibi şeylerin hazırlanmasıydı. Ayinin eğitim öğretim bölümü, “Tanrı’nın Krallığının” kilise de ilanıydı. Bu, “Tanrı’nın Krallığını görmeye çağrılmış insanların haberdar olmasını içermekteydi. Ayinin üçüncü bölümü İsa Mesih’in Havarilerle beraber “Son Akşam Yemeği”nde oluşturduğu ve çarmıha gerildiği yerde icra edilen ayindi. Son bölüm ise “son af ve azletme” dir. Hayır - dua ile bitirme ve bir kutsamaydı.

Kutsal komünyona iştirak etmenin belli başlı kuralları vardı. Bunlardan ilki ekmek ve şarabın hazırlanmasıydı. Bu esna da okunan dualar ve dini metinler ise ikicisi oluşturmaktaydı. Üçüncüsü ise ekmek ve şarabın kutsanmasıydı.²²⁷ Zira Hristiyanlığı uygulayan bir kişi için en mühim dini vazife her pazar kiliseye giderek komünyona katılmasıydı. Senede birkaç kez kutsal komünyona iştirak etmeyen ve kiliseye hiç gitmeyen kimsenin kendisini Hristiyan olarak göstermeye hakkının olmadığı onaylanmaktaydı. Bunun için Ermeni Kilisesi, sürekli olarak amel eden azaları için senelik bir takvim düzenlemişlerdi. Bu takvime göre Gregoryen Ermenilerinin, şu günlerde Kutsal Komünyona iştirak etmesi mecburiydi. Pazar paskalyası (İlkbahar), Azize Meryem Yortusu (Yaz), Kutsal Haç Yortusu (Sonbahar) ve Noel (Kış)tı.²²⁸ Komünyon almayı arzulayan kilisenin herhangi bir azasının önceden hazırlık yapması gerekmektedir. Bu hazırlığın ilk etabı vicdanen imtihandı. Kitab-ı Mukaddes’i okumak, bazı zevklerden kaçınmak ve iman daşı ile uzlaşmaktı. Bundan sonra ki etap ise Kaloustian’a göre kiliseye giderek papaza günah çıkarttırması ve komünyon almadan önce kilisece günahların affedilmesinin onaylanmasıydı. Bu işlem, komünyondan birkaç gün önce veya bir hafta önce yapılmaktaydı. Komünyona iştirak edilecek günün sabahı oruç tutulmalıydı. Oruç gece yarısı 00:00’ dan komünyon vaktine değin ağza hiçbir şey almama biçimindeydi. Hasta olan veya sağlık sorunlarından dolayı oruç tutamayacak vaziyette olanlar “Günah İtirafı” esnasında, vaziyetlerini bildirerek kendilerine erkenden “komünyon” vermesini ve kutsamasını hem de ayin için ayrı bir yer göstermesini dileme hakkına sahipti. İlahi ayin, kurbanın kutsanması ve “yardımcının” papaza yardım etmesi ile hazırlık tamamlanmış olurdu. Ayine iştirak eden cemaat, erkekler önde kadınlar arkada kalmak üzere, “Mihrab”ın önünde toplanılırdı. Papaz ayakta durarak

²²⁷ **Gündüz**, Hristiyanlık, s. 145.

²²⁸ **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakrament, s. 145.

cemaate “Senin halkını kurtar Ey İsa! Varislerini kutsa ve onları besle. Bundan sonra onları sonsuzluk için yücelt” diyerek kutsardı. Hostie’yi (Mayasız Ekmek)²²⁹ papaz kendisi verirdi. Ekmek pay edilinceye kadar cemaat ayakta durmaktaydı. Cemaat bundan sonra arka arkaya giderek sıralara otururdu ve kişisel dualarını yaparlardı. Komünyon, şarap türünden bir şey içinde ıslatılmış mayasız ekmek ile yapılmaktaydı. Bu ekmeğe hostie adı verilmekteydi. Yuvarlak ve belirli büyüklükteki Ekmek (Hostie) Ekmek-Şarap ayini için hazırlanırdı ve ekseriyetle mayasız hamurdan yapılırdı. Bu ekmek papaz tarafından ayin günü hazırlanmaktaydı. Ayine iştirak edememiş ve “Kudas Ayini”nden geçmeyi arzulayanlar ile hastalar için kurutulmuş ekmek parçalarını kiliseler de bulundurma âdeti günümüzde de devam etmekteydi. Kurutulmuş ekmek parçaları hususi dolapta ve bölmeler de korunmalıydı.²³⁰

3.5.4. Günah Çıkarma

Tövbe vaftizden sonra günah işleyenlerin günahlarından pişman olmasıydı. Tövbe ve İtiraf Ermeni Kilisesinde sakrament olarak tercih edilmekteydi. Tövbe veya İtiraf sakramenti en mühim esas günahları izah etmekle yapılmaktaydı. Kimi zaman toplu biçimde kimi zaman da hususi biçimde uygulanmaktaydı.²³¹ Ayrıca Ermeni Kilisesinde hususi bir itiraf kısmı yoktu.²³² İtiraf eden tövbe ve itirafı izleyen durumda Komünyon’a uygun bir biçimde hazırlanması için itirafçıya biraz süre verilmekteydi. Ermeni Kilisesine göre Tövbe, Mesih - İsa’ya ve onun “Tövbe edin ve İncil’e iman edin tövbe etmezseniz hepiniz helak olacaksınız sözcüklerine dayandırılmaktaydı. Bu sözcüklere göre tövbeye gereksinim duymaktaydı. Tövbe, günahla kaybedilen lütfu tekrar kazandıran bir ayindi. Kişi ne derece günahkâr olursa olsun sahiden pişmanlık duyar ve iyi bir biçimde günah itirafında bulunursa günahların bağışlanacağını kabul edilmekteydi.²³³

Ermeni Kilisesine göre tövbe ayini pişmanlığın bir belirtisi, günaha özendirenlerin üstesinden gelmesinin ve iyi bir yaşam sürmenin güç kaynağıydı. Ayrıca çare gibi görülmekte olan bu ayinin yalnızca günahların bağışlanması ile kalmayıp aynı

²²⁹ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 292.

²³⁰ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 242.

²³¹ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 350.

²³² Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 239.

²³³ Şarkavi, Kilise ve Yedi Sakrament, s. 135.

zamanda günaha olan eğilim gücünü azalttığına ve ruha yeni bir güç verdiğiğine inanılmaktaydı. Tövbe itirafı ekseriyetle kilise de yapılmaktaydı²³⁴ Ermeni Kilisesi, tövbe ve itirafı sakrament olarak kabul etmekte kilisece günahların affedilmesini kabul etmemektedir. Büyük günahlarda da “itiraf” olarak kabul edilmekte ama hemen olması gerektiğine inanılmamaktaydı. Daha sonra şahıs kendi kendine itiraf edeceği kabul edilmekteydi. Ruhbanların “günah çıkarma” yetkisine sahip olmaları münakaşa edilen mevzulardandı. Bunun için Ermeni Kilisesinin hemen hepsinde “günah çıkarma” ve “günah itirafı” yoktu.²³⁵

3.5.5. Evlilik (Nikah)

Evlilik, Tanrı’nın insanlığa sevgisini niteleyen bir yaşayış biçimi ve gizemli bir sakramentti. Genelde Missa (Komünyon) ayini esnasında yapılmaktaydı.²³⁶ O, aile kurma anlaşmasıydı. Aile güçlü olunca o ailenin oluşturduğu topluluklar da güçlü olmaktadır. Kitab-ı Mukaddes’te yer verilen malumatlar ışığında Ermeni Kilisesi evlilik sakramentinin gayesini, İsa’nın soyunun korunması, kilise azalarının artması, karşılıklı yardımlaşmanın özendirilmesi ve çocukların Hristiyan olarak büyütülmesi için kadın ile erkeğin bağlılığının kutsanması olarak görmektedir. Günümüzde Ermeni Kilisesi, evlilik ayininin esnasına ait vaziyeti Pavlus’un Efeslilere Mektubuna dayandırılmakta ve evlenme merasiminde aynı mektuptan bölümler okunmaktaydı. Okunan bölümler kadının kocasına itaat etmesi, kocasının da karısını sevmesini içermektedir. Bir ayin olarak evlilik, iki bireyin anlaşması, kilise tarafından kutsanması ve bu iki bireyin kilise de kutsal bir ilişki ile bağlanmasıydı. Kilisede bu ayinin yetkili vazifelisi papazdı. Kilise de bir nevi nikâh dairesi görevini üstlenmekteydi.²³⁷ Papaz, evlenecek bireylerden özgür iradelerine göre verdikleri kararları izah etmelerini istemektedir. Bu istek ile belirtilen “mutabakat” ayinin bir bölümünü oluşturmaktadır²³⁸

Ermeni Kilisesinde evlilik ayininin gerektiği biçimde kabul edilmesi eşlerin kilise azalığını yerine getiriyor olmasına, evlilik yaşamının vazifelerini bilmelerine ve kilisenin evlilik kaidelerine uymalarına bağlıydı. Evlenecekler de munasip bir yaşta

²³⁴ **Gündüz**, Hristiyanlık, s. 147.

²³⁵ Abdurrahman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 243.

²³⁶ **Sarıkoğlu**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 349.

²³⁷ **Gündüz**, Hristiyanlık, s. 148.

²³⁸ **Seyfeli**, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 363.

bedeni açıdan evlenebilirdi vaziyette olma ve aralarında kan bağıının olmaması aranan ayrıcalıklardanandı.²³⁹ Evlilik ilişkisinin bozulmasının iki sebebi bulunmaktaydı. Onlar biri sadakatsizlikti. Sadakatsizliğin manası ise “zina”dı. Zina hariç boşanma söz konusu değildi. Kim zinadan ötürü boşanmış bir kadınla evlenirse zina etmiş olmaktadır. O halde Hristiyanlıkta boşanma uygun değildi. Yalnız iki durumda boşanma söz konusu olabiliyordu:

- 1) Eşlerden herhangi biri zina ederse öteki boşanmak isteyebilir ve zina yaptığı sabit görülürse boşanmasına hüküm verilmektedir.
- 2) Eşlerden birisi Hristiyan öteki de başka dinden ise o zaman da boşanmaları uygun görülmektedir.²⁴⁰

Kilise çoklu evliliği hoş görmemekteydi. Evliliğin yalnızca çocuk yapmaktan ziyade doğan çocukların Rabbin görgüsüne ve terbiyesine göre büyütmek eşlerin karşılıklı korunması gayesi taşıdığını tasdik edilmektedir. Ermeni Kilisesi, insanlar arasındaki sürekli münasebetlerin başlangıcını ve evlenen bireylerin tesirli bir biçimde topluma iştirak etmesinde görmektedir. Bunun yanı sıra bir ulusun karakteri de aile düzenine bağlıdır. Aile içinde çocukların eğitiminden mesul olan kadınların tesiri, hükümetin tesirinden daha fazla kabul edilmektedir.²⁴¹

3.5.6. Ruhbanlık (Kutsal Rütbeliler)

Kilise, belli sistemi olan bir topluluktur. Bu topluluk, aynı görüşü aynı düşünceleri benimseyen ve kilise çatısı altında toplanan insanlardan oluşmaktaydı. Bu toplulukta takdis olan kişi laiklikten çıkmış, ruhban sınıfına girmişti.²⁴² Vazifeler, vazifelilere seçim ve atama ile değil kutsal bir merasimle atanmaktadırlar. Bu merasim, kilisenin kutsal merasimlerinden bir tanesiydi. Buna “Ruhbanlık Gizemi” adı verilmektedir. Kiliseye kabul edilip kaydını yatıran bir kimse, kilise vazifelisi değil, sivil bir vazifeli olmaya hak kazanmıştı. Şükretmek, dua etmek, inançlı olmak ve hayır yapmak ile Tanrı’ya karşı vazifelerini yerine getirmektir. Kilisede vazife yapacaklara bu vazifeler, merasimle verilmektedir. Kutsama merasimi bir piskopos tarafından idare

²³⁹ Şarkavi, Kilise ve Yedi Sakrament, s. 176.

²⁴⁰ Muhammed Ebu Zehre, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, Fikir Yayınları, İstanbul, s. 219.

²⁴¹ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 244.

²⁴² Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 350.

edilmekteydi. Ermeni Kilisesine göre Ruhbanlıktaki “Kutsal Rütbeler” havariler ile ortaya çıkmıştı. Ortaya çıkışta Havariler, Kilisenin tek idarecisiydi ve her tür iş onlar tarafından oluşturulmaktaydı. Lakin inananların miktarı çoğalınca Havariler, kendilerine yardımcı atamışlardı. Yardımcı olarak atanan bu kişilere “diyakos” (papaz yardımcısı) adı verilmişti. Havariler, dini mevzularda kendilerine yardım etmesi için farklı kişiler seçmişti. Bu kişilere “elder” (kilise mütevelli heyet azası) adı verilmişti. Havariler, İsa Mesih’in talimatı doğrultusunda dünyanın yer yerine dağılmış ve gittikleri yerlerden ayrılmadan önce kendi vazifelerini yapacak kişiler atamışlardı. Atanan bu kişilere “piskopos” adı verilmekteydi. Diyakonlar ise Tanrı’ya hizmet için vardı ve Tanrı’nın ataması ile hizmetlerini yaparlardı. Diyakonlar, göksel meleklerle benzetilmişlerdi.²⁴³ Kilisede böylelikle mesuliyet aşamasına göre esas üç aşamadan oluşmaktaydı. Bunlar diyakosluk, papazlık ve piskoposluktu. Diyakos (Sarkavak), kilise de papazdan aşağı da bir mevkie sahipti. Papaz, kutsal vazifelerin verilmesi hariç kilisedeki tüm ayinleri idare eden kişiydi. Piskoposun kontrolü altındaydı ve yerel kiliselerin idarecisi pozisyonundaydı. Piskopos ise Havarilerin yetkisine sahipti, kendi topraklarındaki kiliselerin en üst seviyedeki idareciydi. Ermeni Kilisesinde bu üç vazife aşamasına ek olarak diğer aşamalar da vardı. Bu aşamaların bazıları şunlardı; diyakos yardımcılığı (Depir) gibi daha aşağı seviyedeydi, bazı ise daha üst seviyedeydi. Üst seviyede olanlar; Başpiskoposluk veya Metropolitlik, Patriklik ve Katoğikosluktu. Günümüzde başpiskoposluk yalnızca onursal bir unvan niteliğindedir ve üstün iş yaptığı kanıtlanan piskoposlara Katoğikos tarafından atfedilirdi. Patrik, Katoğikos’un altında bir unvan ve vazifeydi. Patrik Kilise de “başpiskopos” tur ve kendi mesuliyet alanı içindeki mevzular da kutsama yağı çıkarma ve piskopos mertebesi verme gibi mevzu da tam yetki sahibiydi. Katoğikos en etkili dini mevkiydi ve Katoğikos da Ermeni Kilisesinin yetkilisiydi. Katoğikosların hususi imtiyazları vardı. “Kutsal yağın takdisi” ve piskopos mertebelerinin verilmesi bu imtiyazlardandı. Kutsal yağ takdisi, üç veya beş sene de bir yapılmaktaydı.²⁴⁴

Günümüzde Gregoryen Ermeni Kilisesinde ki vazifeliler yukardan aşağı doğru 7 aşamadan oluşmaktaydı; 1.Diyakos yardımcısı (Depir), 2.Diyakos²⁴⁵(Sarkavak),

²⁴³ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 447.

²⁴⁴ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 181.

²⁴⁵ **Diyakos:** Hristiyanlıkta rahipler hiyerarşisinde bir alt mertebedir.

3.Papaz (Kahana), 4.Başpapaz (Avagueretz), 5.Piskopos, 6.Patrik, 7.Katoğikostur²⁴⁶. Ermeni Kilisesinde, başka kiliseler de pek karşılaşılmayan bir “Vartabet”lik mertebesi vardı. Vartabetler ayrı bir sınıf oluşturmaktaydı. Vartabetlik akademik bir kilise unvanıydı ve gerekli eğitimi almış olan bekâr papazlara verilmekteydi. “Abegha”, bir keşişhaneye sadık ve bekâr bir papazdı. “Archpriest” (Başrahip), bir gönüllü unvandı ve bu unvan, kiliseler de ayrıntılı iş yapmış papazlara verilmekteydi. Kutsal vazifelere namzet olan kimselerde bazı özellikler aranmaktaydı. Bunlar şöyleydi; bu vazifelere uygun olmalıydı. Doğru bir şahsiyete sahip olmalıydı, Kitab-ı Mukaddesi ve kilise yasalarını iyi bilmeliydi. Kilise merasimlerini iyi bilen bir şahsiyet olarak kendini yetiştirmiş olmalıydı. Tanrı’ya sadık, iman ve zekaya sahip olmalıydı.²⁴⁷

3.6. Ermeni Kilisesinde 7 Sakrament

3.6.1. Sakramentin Tarihi

Yunan kilisesinin ilk önderlerinin bildirilerine Yunanca konuşan Yahudi gruplar arasında rastlanılmıştı. O dönemde, vaftiz ve evharistiya olmak üzere yalnızca iki merasim mevcuttu.²⁴⁸ Onlar kendi ayinlerini Romalı Pagan papazların denetiminden uzak bir yerde gizlice ayin yaptıklarından bu iki merasim “imanın sırrı” anlamında “mysteries” sözcüğüyle anlatılıyordu. Yunanca olan bu “mysteries” sözcüğü felsefe, mistizm, gnostizm ve büyü alanlarında kullanılıyor hatta Pagan dininin gizeme dayanan bilinmeyen mevzularını münakaşa etmede kullanılıyorlardı. III. asrın ikinci yarısında Yunanca’nın yerini Latince almıştır. Latince’de “mysteries” sözcüğünü karşılayan felsefi bir terim yoktu. Bu durum karşısında Gerium gibi bazı çevirmenler kutsal metinleri Latinceye çevirirken bu sözcüğü “sacrament” sözcüğüyle karşılamışlardır. İşte bu “sacrament” sözcüğü birkaç asır sonra kilisenin yedi gizeminin unvanı olmuştu.²⁴⁹

Latince olan “sacrament” sözcüğü askerî bir sözcük olup belirli bir manası vardı. Yeni askerler Roma ordusuna katıldıklarında Roma Tanrısına ve imparatora sadakat yemini ediyorlardı. Bu askerî sadakate “sacramentum” deniyordu. Tercümanlar

²⁴⁶ **Katoğikos**: Ermeni Kilisesi gibi kimi doğu kiliselerinde en üst mertebe ki din adamına verilen unvandır.

²⁴⁷ Abdurraman **Küçük**, Ermeni Kilisesi ve Türkler, s. 295.

²⁴⁸ **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakramet, s. 98.

²⁴⁹ **Seyfeli**, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 51.

Latinedeki bu “sacramentum” sözcüğünü Yunancadaki “mystery” sözcüğüne benzeyen sözcük olarak görüyorlardı. “*Sacramentum*” sözcüğü, insanların bir durumdan öteki bir duruma geçmesini simgeleyen bir eylemden ibaretti. Hristiyanlar için başlıca gizemler vaftiz ve evharistiyadı.²⁵⁰ Protestanlığın kurucusu Martin Luther de sakramentlerin sayısının vaftiz, evharistiya ve günah çıkarma olmak üzere üç olduğunu öne sürmüştü. Genel itibari ile Hristiyan geleneğine göre sakramentler üç mühim öğeyi barındırmaktaydı. Bunlar sakramenti yöneten rahip, sakramentle ilgili şekil ve obje ve son olarak da her bir sakramente kutsal ruhun hazır olmasıydı.²⁵¹

3.6.2. Vaftiz

Hristiyanlığın ilk sakramenti vaftiz sakramentitdi. Vaftiz Grekçe suya daldırmak olan “bapto” sözcüğünden gelmekteydi.²⁵² Vaftiz ayrıca tüm Hristiyan yaşamının esası Kutsal Ruh’taki yaşamın gayesi ve öteki sakramentleri elde etmenin kapısıydı.²⁵³ Vaftiz, İsa Mesih’in kilisesine kabul edilme manasına da gelmekteydi.²⁵⁴ Vaftiz Yunanca bir sözcüktü.²⁵⁵ Vaftiz olmakla Hristiyan olunduğu gibi bir kiliseden bir ötekine geçmek vaftizle mümkün olmaktaydı.²⁵⁶ Vaftizle kişi İsa’nın kefaretiyle meydana gelen lütfuyla iştirak ederek bundan hisse alarak tam da böyle asli suçtan kurtulmaktaydı.²⁵⁷ Bu sakrament, kilise halkının çarmıha gerilmiş Yesu Mesih’e iman etmeleri ve ebedi kurtuluşu kazanmaları için kilisenin tasdik ve kendi cemaatine kabul ettirdiği ilk sakramentti. Pavlus onlara Mesih’te vaftiz olan onu giyinmiş demekti demiş, onlara Mesih’i giyinmelerini emretmişti: “Rab Yesu Mesih’i giyinin.” belli ki vaftizden beklenen gaye Mesih’i giyinmektir onun suretine bürünmektir. Vaftiz ekseriyetle Hristiyan Kiliselerinde, vaftiz olacak kişinin yaşamında bir defa vaftiz yapılmaktaydı. Zira vaftiz, dine girişin ifadesiydi²⁵⁸ Vaftiz, sadece kilise tarafından atanmış papaz vasıtasıyla yapılırdı. Kilise tarafından atanmış papaz olmadan, insanla Rabbi Yesu arasına girmeden insanlar Hristiyan olamazlardı. Onlara Mesih’i giydiren

²⁵⁰ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 348.

²⁵¹ Gündüz, Hristiyanlık, s. 140.

²⁵² Erbaş, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 86.

²⁵³ Muhammed Tarakçı, Protestanlıkta Sakramentler, Emin Yayınları, Bursa 2012, s. 60.

²⁵⁴ Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2008, s. 241.

²⁵⁵ Baki Adam, Dinler Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 159.

²⁵⁶ Tümer ve Küçük, s.159.

²⁵⁷ Katar, Dinlerde Keffaret Anlayışı, Dini Araştırmalar, S, 4, s. 54.

²⁵⁸ Gündüz, Hristiyanlık, s. 142.

onları Mesih'te öldürüp yine ölümden diriltten de bu papazdı. Belli olmaktadır ki, vaftiz Hristiyanlığa başlıca giriş sakramenti. Ayrıca bu sakrament, insanın hayatında tekrarlanmayan hissî ve ayinsel resmi dışsal alametti.²⁵⁹ Vaftiz adayı suya üç defa batırılırdı. Ayrıca kurban ve mesih yağı da arınma için de kullanılmıştı.²⁶⁰ Baba, Oğul, Kutsal Ruh namına takdis edilerek vaftiz işlemi sona erdirilirdi.²⁶¹ Vaftiz edilirken, rahip Matta İncilinden şu sözleri icra ederdi: “Seni Peder, Oğul ve Kutsal Ruhun namına Vaftiz ediyorum” derdi.²⁶² Bebek vaftizinde ise haç işareti yapıldıktan sonra vaftizi yöneten papaz elini bebeğin üstüne koyar, bebeğe tuz verilir ve Şeytan çıkarma işlemi yapılmaktaydı. Son olarak ise belli dualar okunarak merasime son verilmekteydi.²⁶³ Vaftiz, yeni hayat yaşamak için yeniden doğuş, günahlardan ölme ve nimet ve gerçeklik dolu yeniden hayata başlayıştı. Tıpkı tanrının doğması masalının ve Tanrının ölmesi, Tanrının dirilmesi ve Tanrıyı giyinmenin sembolik bir anlatımıydı. Onlara göre vaftiz kilise sakramentleri dolabının anahtarı, kilise halkının ötekilerden ayrılmak için içeriden ve dışarıdan mühürlendikleri mühürdü. Vaftiz sözcüğünün Yunanca manasına baktığımızda onun, “yıkama, suda batma” manasında Baptisma / Bannioua” şeklinde okunduğunu görmekteydi. Yıkama, insana ve kaplara ilişkin bir kelime olup temizlik maksadıyla suya dalış veya suyun serpilmesi anlamını barındırmaktaydı. Bu sözcükte vaftiz esnasında suda bekleme anlamı da mevcuttu. Ancak büyük ihtimalle bu anlam, Arap lisanlı Aramice’de “vaftiz” anlamlı “imâd “amûd”²⁶⁴ sözcüklerinden çıkarılmıştı. Kısacası “imâd” sözcüğünün Yunanca karşılığında kesinlikle suya daldırmak anlamı bulunmayıp, keyfiyetini belirlemeksizin genel olarak temizlik maksadıyla yıkamak manasına gelmekteydi.²⁶⁵

Markus İnciline göre Yahudiler “bardakları, kapları suda yıkarlardı.” Buradaki “yıkama” diye adlandırılan sözcük “vaftiz” sözcüğünün aynısıydı.²⁶⁶ Vaftiz için kilisenin kullandığı sözcük, Arap lisanlı Aramice’den gelmekteydi. Bu sözcük vaftiz

²⁵⁹ Murat **Kahraman**, Mukayeseli Dinler Tarihi, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1999, s. 237.

²⁶⁰ Mahmut **Aydın**, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi (Tarih, İnanç ve İbadet), Neşe Basım Yayın, Samsun 2013, s. 406.

²⁶¹ Mahmut **Aydın**, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi (Tarih, İnanç ve İbadet), Neşe Basım Yayın, Samsun 2013, s. 406.

²⁶² Mehmet **Aydın**, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 72.

²⁶³ **Tarakçı**, Protestanlıkta Sakramentler, s. 73.

²⁶⁴ **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakramet, s. 106.

²⁶⁵ **Gündüz**, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 98.

²⁶⁶ Mircea **Eliade**, Dinler Tarihi: İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, Serhat Kitabevi, Dini Araştırmalar Serisi 1, Konya, s. 236.

biçiminde tamamen suya dalma veya temizlenme tövbenin doğruluğuna işaret etmek için vücudun tamamen yıkanması manasını barındırmaktaydı.²⁶⁷ Genelde de vaftiz prosedürü Paskalya kutlamaları esnasında yapılmaktaydı.²⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde ise Ermenilerin kiliselerde yaptıkları ibadetlere ve sosyal hayata adepte olma bakımından Osmanlı Devleti içerisinde bir yabancılık çekmedikleri görülmektedir.²⁶⁹

3.6.3. Konfirmasyon

Konfirmasyon doğrulama, tasdik etme manalarına gelmekteydi.²⁷⁰ Konfirmasyon ayini Tanrı'nın İsa vasıtasıyla insan soyu için yaptıklarına şahitlik etmenin pozitifliğini ve bu vazifeyi yerine getirmek için Kutsal Ruh'un affedilmesi olayını amaçlamaktaydı.²⁷¹ Bu sakramente yetişkin bir Hristiyan olarak yüklendiği tüm mesuliyetleri yerine getirmeliydi. Konfirmasyon ayini ekseriyetle ergenlik çağında yapılmaktaydı.²⁷² Eğer küçük çocuksa, ergenliğe girdiği 13 - 16 yaşlarında yapılmaktaydı.²⁷³ Doğu Ortodoksları doğumdan hemen sonra vaftiz işlemini yerine getirirdi. Roma Katoliklerinde ise vaftiz yaşı 7 - 14 yaşları arasında değişmekteydi.²⁷⁴ Vaftiz vasıtasıyla kişinin kilisede boyanmasından sonra vaftiz olunanların kilise dininde sabit kalma inancını devam ettirmeyecekleri korkusundan konfirmasyon adlı bir sakrament oluşturmuşlardı. Bu sakramente, kutsal yağlama sakramenti de denilmiştir.²⁷⁵ Yunanca orijinalde bu sözcük, kokulu yağ manasına gelmekteydi. Eski Ahitte kullanımı İsrailoğulları kâhinleri, kralları ve peygamberleriyle sınırlıydı.²⁷⁶ Bu koku, saf zeytinyağında eritilmiş çeşitli kokuların pişirilmesiyle yapılmıyordu. Kilise de konfirmasyon ayinini patrik ve papaz yerine getirilmeliydi.²⁷⁷ Ayin esnasında rahip dua

²⁶⁷ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 86.

²⁶⁸ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 349.

²⁶⁹ M. Macit Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, Klasik Yayınevi, İstanbul 2017, s. 345.

²⁷⁰ Erbaş, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 174.

²⁷¹ Mehmet Aydın, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 73.

²⁷² Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, s. 241.

²⁷³ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 349.

²⁷⁴ Mehmet Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi, s. 407.

²⁷⁵ Tümer ve Küçük, s. 160.

²⁷⁶ Eski Ahit: Hristiyan kutsal kitabı Kutab-ı Mukaddes'in Tevrat, Nebiler ve Yazılar'dan meydana gelen ilk kısımdır

²⁷⁷ Adam, Dinler Tarihi El Kitabı, s. 162.

okurken elini kişinin başına koymaktaydı.²⁷⁸ Kilisenin iddiasına göre bu yağa, içerisinde kokulu eski yağ katılmış kutsal macun karıştırılırdı. Konfirmasyon yağıyla haç işareti çizmeyi kilise en mühimli sakramentlerden saymakta, onu konfirmasyon sakramenti, güçlendirme sakramenti veya Kutsal Ruh'la yağlama sakramenti diye adlandırmaktaydı. Kişi vaftiz olduktan sonra vücudundaki her azaya, her ekleme bu yağla haç işareti çizilirdi. Havariler vaftiz olanların üstüne elini koyarak Kutsal Ruh'un bu kişilerin üstüne gelerek vaftiz nurunu bitirmesini arzu ederlerdi.²⁷⁹ Bu yağı sadece kâhinler taşıyabilirdi. Onlar, bu büyük sakramente saygınlık alameti olarak oruçlu olmalıydı. Bu yağın Allah'a adanmış olmaları için kişileri, mezbahaları, kutsal kapları, kiliseleri ve ikonları kutsamak için Kutsal Ruh'un etkisini taşıdığı iddia edilirdi.²⁸⁰

Kilisenin boyasıyla boyandıktan sonra insanda kalıcı iz bırakan bu sakrament hayat boyunca sadece bir kez yapılırdı. Kilise tarafından görevlendirilmiş papaz vaftiz olunanın alnına kutsal yağla üç kez haç şeklinde çizgi çekerek her defasında şöyle derdi; “Tanrı Mesih’in yağı, hak imanın tatlı kokusu, Kutsal Ruh nimetinin mührüyle falan erkek veya kadın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına mühürlensin. Âmin. Papaz haç çizgisini çizdiği esnada ayrıca şöyle derdi: “Ya Rab, bu kulunu nefis ve vücut kutsallığında güçlü kıl. Ona Kutsal Ruh’un bütün yeteneklerini verdi. Oğulluk lezzetinden zevk almaya ve göklerin melekûtunun mirasından nasiplenmeye ehil olması için senin buyruklarının yolunda onu güçlü kıl. Ey Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, bütün alkışlar sonsuza dek sizlerindir. Âmin.” daha sonra bitirme duası okunurdu. Bu esnada papaz şöyle derdi.²⁸¹ Ey azametli ve korkulan Tanrı Rab ey vaftiz suyu ve ruhuyla doğanların günahlarına mağfiret eden ey günahla boğulanlara yeniden doğuşu veren düşenleri kaldıran sana doğru gelenleri koruyan nimetinin oğlu olmaya ehil kıldığın gibi vaftiz olan bu kulunun kalbini aydınlat onu güçlü oğulların azığındaki şefkatinin tadıyla koru senin ahdinin suyunda temizlendikten sonra mülkün efendileri olan dindarlardan kutsal kabile, kurban halk, mübarek cemaatten olması için rızanı ondan esirgeme bedenine giydiği bu görünen elbisesini çıkarıp çıplak kaldığında görünmeyen elbisesi olan sen Mesih’ten de çıplak kalmasına izin verme bizzat kendin ey Tanrı Rab, onun görünmeyen ve bozulmayan elbisesi ol dalalet şehvetleri ona yol bulmasın şefkatine

²⁷⁸ **Gündüz**, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 146.

²⁷⁹ **Tarakçı**, Protestanlıkta Sakramentler, s. 184.

²⁸⁰ **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakramet, s. 130.

²⁸¹ **Gündüz**, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 99.

sığınanları kurtaran, kendisine yönelenlere kurtuluş veren sensin ya Rab. Ey Rabbimiz ve Tanrımız, sonsuza dek alkışlar sana'dır. Âmin.deyip ayin tamamlanmaktaydı.”²⁸²

Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ibadetlerini serbestçe icra etmelerine elverişli bir nitelik taşımaktaydı. Osmanlı Devleti'nde hiçbir şekilde İslamlaştırma politikası güdülmemiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri Müslüman olmaya teşvik etmemiştir.²⁸³

3.6.4 Günah Çıkarma

Günah Çıkarma, Latince'de Paenitentia sözcüğü sorun içinde olmak manasına gelmekteydi.²⁸⁴ Tövbe sırrı, barınma sırrı gibi adlarla da anılmaktaydı ve Tanrı namına rahibin, kişinin işlediği günahları affetmesini ve bu kiliseyle uzlaşmasını anlatmaktaydı.²⁸⁵ Günah çıkarma işlenen suçlardan pişmanlık hissederek bir daha benzeri davranışlarda bulunmama haliydi. Günahtan pişmanlık hissetme, Tanrı'ya yönelme ve günah işlememe kararlılığı gibi hususlar ön plana çıkmaktaydı. Günah işleyen herkese tövbe kapısı her zaman açıktı. Onları bu kapıdan hiç kimse geri döndüremezdi.²⁸⁶ Günah çıkarmada üç mertebe mevcuttu. Bu mertebeler kişinin işlediği kötülüğün farkına varması, kötülüklerden ötürü kendini ayıplaması ve günahlarını vazgeçerek Tanrı'nın isteğine uygun bir biçimde yaşamasıydı.²⁸⁷ Hristiyanlar günahlarından ötürü pişmanlık hissettiklerinde Tanrı'nın kendilerini affedeceğine inanmaktaydı.²⁸⁸ Vaftiz suyuyla ilk günahtan temizlendikten sonra insanoğlu yeniden günah işlemeyeceği garantisine sahip değildi.

Her Hristiyan senede en az bir kereliğine günahlarından tövbe ederek kurtulmalı ve gereken meblağı ödemeliydi. Papazın nezdinde günah çıkarmanın üç aşaması vardı.²⁸⁹ Günah çıkaranın tövbe etmesi, günahını itiraf etmesi ve papazın duası zikredilmekteydi. Günah itirafında bulunacak olan kimse papazın önünde diz çöker, haç çıkarır, daha sonra ise “Pederim beni takdis et, zira çok günah işledim” der. Papaza

²⁸² Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 163.

²⁸³ Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, Klasik Yayınevi, İstanbul 2017, s. 347.

²⁸⁴ Mehmet Aydın, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 75.

²⁸⁵ Tarakçı, Protestanlıkta Sakramentler, s. 197.

²⁸⁶ Cihad Tunç, Tövbe Hakkında Bazı Meseleler, s. 392.

²⁸⁷ Katar, Yahudilikte, Hristiyanlık ve İslam'da Tövbe, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2017, s. 76-77.

²⁸⁸ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 350.

²⁸⁹ Gündüz, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 99.

saygı göstererek onun söylediklerini dinlemekteydi.²⁹⁰ Bu ayin esnasında bulunanların önündeki şemmas, bağışlanma sebebiyle kurtuluşun artık gelmesi için papaza ve halka tanık olarak “gerçekten de senin ruhunla birlikte ben de kurtuldum” diye bağıyordu. Bunun üzerine orada bulunanlar sevinçle alkışlar ve Âmin. Kirialison. Kirialison. Kirialison” diye terennüm ederlerdi.²⁹¹

Osmanlı Devleti’nde bilhassa Ermenileri rencide edici hareketlere icazet verilmemiştir. Rencide edici harekette bulunanlara ise gerekli cezalar verilmiştir.²⁹²

3.6.4.1. Günah Çıkarmanın Sebepleri

Hristiyanlıkta günah çıkarma aracılığıyla günden temizlenmeye inanılmakta ve bu gayeyle günah çıkarma da bulunulmaktaydı. Yalnız Hristiyanlığı öteki dinlerden ayıran faklı bir hususiyet mevcuttu. Bu da şahısların işlediği günahın haricinde insanlığın ilk atası Hz. Âdem’ den tüm insanlığa dağıldığına inanılan “asli günah”tı. Hristiyan inancında Hz. İsa’nın insanlığın bu asli günahına kefarete olmak ve günah çıkaranları kurtarmak için kendisini gözden çıkardığına inanılmaktaydı.

3.6.4.2. Günah Çıkarmanın Belirli Zamanları

Hristiyanlıkta günah işleyenler rastgele bir vakitte günah çıkarabilirlerdi. Hristiyanlıkta senenin belirli bir süresi günah çıkarmaya ayrılmış buna da “Lent dönemi” adı verilmişti.²⁹³ Lent eski İngilizce de bahar manasına gelmekteydi. Terim manasıyla bu sözcük, kilisenin insanları günden kurtulmaları için hususi bir etkinlik ve çaba harcama dönemi olarak ifade edilmekteydi. Lent döneminin üç temel gayesi vardı. Bunlardan ilki ve en mühimi insana günahkârlığını anımsatarak günah çıkarmayı yineletmek ikincisi Hristiyanlığa girmeden evvel ilmihal eğitimi alan Hristiyan adaylarıyla kilise doktrinin de kısaca yinelemek üçüncüsü paskalya bayramına hazırlık yapmaktır. Lent dönemi kırk günlük süreyi kapsamakta ve Ash Wednesday” ile başlayıp

²⁹⁰ Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, s. 242.

²⁹¹ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 205.

²⁹² Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, Klasik Yayınevi, İstanbul 2017, s. 347.

²⁹³ **Lent Dönemi:** Lent döneminin başlama tarihi genellikle Şubat ve mart ayının ilk haftasındaki herhangi bir süreye denk gelmektedir.

Paskalya'dan evvel bitmekteydi.²⁹⁴

3.6.5. Evharistiya (Ekmek-Şarap Ayini)

Grekçe “eucharistia” sözcüğünden türemiştir.²⁹⁵ Evharistiya diye adlanan bu sakrament şükran, şükür manasına gelmekteydi.²⁹⁶ Ayrıca Yesu’un eti ve kanının ekmek ve şarap şeklini almasını sembolize etmekteydi. Evharistiya, Yunanca bir kelimeydi.²⁹⁷ Benzer şekil de Evharistiya, ilk devirlerden beri İsa ile beraberliğin Tanrı tarafından kurulması vasıtası ve bir kurban olarak onaylanmıştı.²⁹⁸ Malzeme olarak ekmek ve şarabın kullanıldığı bu sakrament, Rabbin son akşam yemeğinin anısına gerçekleştirilirdi. Evharistiya sözcüğü Yunanca da teşekkür, şükran duası ikinci asrın başından itibaren başlıca Hristiyan ibadet fiilini ifade etmede de kullanılmıştı.²⁹⁹ Bu ayin İsa’nın Son Akşam Yemeği’nden gelmekteydi.³⁰⁰ İsa yemek esnasında havarilerden birinin hainlik yaparak kendisini ihbar edeceğini söyledi. Daha sonra da kendileriyle Tanrı’nın ülkesinde tekrardan buluşacağını açıkladı. Havarilere ekmek ve şarap ikram ederken İsa: “bu benim vücudumdur” ve “bu da benim kanımdır” demişti. Hristiyanlardaki “Communin” (Aşai Rabbani veya Aşai Rabbani Sofrası) nin kaynağı İsa’nın havarilerle yediği son akşam yemeğiydi.³⁰¹ Bu şarabı içen ve ekmeği yiyen bir taraftan da sonsuz yaşama kavuşur, bir taraftan da İsa’nın kişiliğinde tüm günahlardan temizlenmekteydi.³⁰² Evharistiya sakramentini yerine getirildiği dini ayinin iki bölümü mevcuttu. Bunlardan biri kutsal kitaptan bölümlerin okunduğu “söz litiürjisi”³⁰³ ötekisi ise “evharist litürjisi” di.³⁰⁴ Evharistiya ilk zamanlar da sene de bir defa yapılırken günümüzde ise her hafta yapılmaktaydı.³⁰⁵ Hristiyan kiliseleri arasındaki ihtilaflara örnek olarak Katolikler bu ayini her gün, Ortodokslar pazar ve bayram günlerinde

²⁹⁴ **Katar**, Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslam’da Tövbe, s. 77-78-109-110.

²⁹⁵ **Erbaş**, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 160.

²⁹⁶ **Tarakçı**, Protestanlıkta Sakramentler, s. 114.

²⁹⁷ Ahmet Hikmet **Eroğlu**, Ekmek Şarap Ayini(Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları, s. 440.

²⁹⁸ Ahmet **Güç**, Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban, Düşünce Yayınevi, İstanbul, s. 284.

²⁹⁹ **Adam**, Dinler Tarihi El Kitabı, s. 161.

³⁰⁰ **Kahraman**, Mukayeseli Dinler Tarihi, s. 237.

³⁰¹ Adli **Moran**, Dinler Tarihi, Yedigün Matbaası, İstanbul, s. 94.

³⁰² Zeynep **Akbay**, Yaşar **Anday**, İpek **Erkeller**, vd., Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler, Gelişim Yayınları, İstanbul, Cilt II, s. 296.

³⁰³ Mehmet **Aydın**, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 77.

³⁰⁴ Mahmut **Aydın**, Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, s. 408.

³⁰⁵ **Tümer** ve **Küçük**, s. 159.

uygulamaktaydı.³⁰⁶ Ortodoksların evharistiya ayininde İsa'nın et ve kanının şarap ve ekmeğe dönüştüğünü kabul etmişlerdi.³⁰⁷ Protestanlar da ayda bir ve sene de dört defa kutlamaktaydı.³⁰⁸ Ancak batı Hristiyanlarının buna uymadıkları görülür onlara göre bu önemsiz bir şeydi. Çocuklar 8 yaşına geldiğinde Evharistiya ayini yapmak için Katolik papalar hazır bulunurlardı. Oysa Ortodokslar çocuğa süttten kesilirdi kesilmez Yesu'u³⁰⁹ yemeyi öğretirlerdi. Hristiyan batının aksine Ortodoks Kiptiler Hristiyan olmayanın bu ayine katılıp Rablerinin etini yiyip kanını içmelerini engellerlerdi. Protestanlara gelince onlar, Evharistiya'ya bir sakrament olarak inansalar da ekmek ve şarabın Mesih'in Yesu'un etine ve kanına dönüştüğüne iman etmiyorlardı. Onlara göre dönüşüm bir sembol, bir anlamdan ibaretti.³¹⁰

3.6.6. Evlilik

3.6.6.1. Evlilik ve Evlilik Ritüelinin Anlamı

Evlilik insan yaşamının her yönünü ilişkilendiren bir kurum olduğundan Hristiyan yaşamındaki manası da çok yönlüdü.³¹¹ Evlilik sakramenti bireysel yönüyle bile toplum olmayı iki iken bir olmayı içeren toplumsal yönü daha açık olan sakramentti. Evlenme ayinleri ekseriyetle kadının bağlı olduğu kilise gerçekleştirilmekteydi.³¹² Aynı zamanda neslin devamında mühim bir araçtı. Öteki bir yönü ise sevgiyle alakalıydı. Hristiyanlıkta kan bağı olanların evlenmesi yasaktı.³¹³ Farklı iki cins huzur, mutluluk ve yalnızlığı giderme birbirlerine sığınılacak ümit limanı olma olanağına sahipti. Eşler hayatta olduğu müddetçe boşanma ve yeniden evlenme bilhassa Katolikler de kabul edilmemekteydi.³¹⁴ Ortodokslar geleneğinde ise üç defa evlenmeye icazet verilmişti.³¹⁵ Bununla beraber Katolik Kilisesine göre evlilik kendini tam manasıyla Tanrı'ya vakfetmeye engel teşkil ettiği için evlenen kişi ruhbanlığa kabul

³⁰⁶ **Gündüz**, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 99.

³⁰⁷ Kürşat **Demirci**, Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi, Ayışığı Kitapları Kitapevi, İstanbul 2005, s. 292.

³⁰⁸ **Sarıkcıoğlu**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 351.

³⁰⁹ **Şarkavi**, Kilise ve Yedi Sakramet, s. 146.

³¹⁰ **Seyfeli**, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakramet, s. 257.

³¹¹ **Gündüz**, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 99.

³¹² **Tümer ve Küçük**, s. 160.

³¹³ **Akbay- Anday- Erkeller- Güzelşen- Kür**, Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler, s. 304.

³¹⁴ **Sarıkcıoğlu**, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 349.

³¹⁵ **Gündüz**, Hristiyanlık, s. 148.

edilmemektedi.³¹⁶

Evlilik, bireyin yaşamını derinden etkileyen bir geçiş dönemi idi. Zira iki kişinin aile olma isteği, arzusu ve girişimi idi.³¹⁷ Öyle olunca toplum içerisinde kendiliğinden ilerleyen bir hazırlık süreci toplumun iştiraki ile yeni yaşama geçişi barındırmaktaydı.³¹⁸ Bu, toplumun kendi hareketliliğini muhafaza etmesi ve güçlendirmesi manasına gelmekteydi. Mesih'te bir olmanın, topluluk olmanın bir numunesi ve simgesi olan evlilik, dini bir ritüel olarak toplumda yerini almıştı. Hristiyanlıkta dini yönleriyle Kutsal Kitap'a dayalı geleneğe ve yöreye göre farklılık gösteren uygulamalara sahipti.³¹⁹

Ermeniler, aile hukuku açısından kendi dini kurallarına tabi idiler. Evlenme, çeyiz, mehir ve nafaka gibi bugün özel hukuka giren meseleler Osmanlı Devleti'nde dini işlerden sayılmaktaydı. Din adamları kendilerine verilen beratlarla, kendi dini kurallarını uygulamakta serbest ve yetkili kılınmışlardı. Ermenilerin, aile hukuklarıyla ilgili meselelerden meydana gelen davaları, patrikhanelerde kurulan heyetlerce görülür ve gereği Osmanlı Devleti'nin icra memurları tarafından yerine getiriliyordu.³²⁰

3.6.6.2. Evliliğe Hazırlık ve Evliliğin Şartları

Evliliğe hazırlık aslında Hristiyan din yaşamının tüm süreçlerini alakadar eden bir mevzu idi. Zira çocuklar ve çocukların Hristiyan olarak yetişmesi evliliği doğrudan ilişkiliydi.³²¹ Hristiyanlıkta düşük yapmak ve çocuk aldırma yasaktı.³²² Bu sebeple Ermeni Kilisesi'nde evliliğin gayelerinin başında Hristiyan inancını taşıyanların büyümesi gelmekteydi. Bu kilisenin muhafaza edilmesi, Tanrı'nın çocuklarının yeryüzündeki yaşamı sürdürmeleri de manasına da gelmekteydi. Dolayısıyla bu mevzu evliliğin koşullarının oluşmasında mühim bir etkendi. Evlilik merasimine hazırlığın iki

³¹⁶ Adam, Dinler Tarihi El Kitabı, s. 163.

³¹⁷ Kahraman, Mukayeseli Dinler Tarihi, s. 238.

³¹⁸ Mahmut Aydın, Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, s. 408.

³¹⁹ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 339.

³²⁰ Ali Aktan, Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri'deki Garimüslim Tebaanın Durumu, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan) Kayseri 2000, s. 19-20.

³²¹ Seyfeli, Hristiyanlık II (İnanç ve İbadetler), s. 17.

³²² Mehmet Aydın, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 74.

yönü mevcuttu. Birincisi evlenenlerin hazırlıydı.³²³

Evlilik merasimi kilisenin yakınında yapıldı ve evli çift rakip takdisini almak üzere kiliseye girerlerdi. Daha sonra ise nikâh merasimi kapıda yapılmaya başlandı. Nikâhtan sonra kiliseye girilirdi ve düğüne has evharistiya yapıldı ve evlilik takdis edilirdi.³²⁴ Günümüzde ise evlilik merasimi ekseriyetle kilisede yapılmaktaydı. Evlenme merasimi ekseriyetle ayinle icra edilirdi. Başka bir kilise de ayin yapmak için piskoposun icazeti gerekliydi.³²⁵ Lakin bu merasim, ulusların ve memleketlerin adetlerine göre değişikliğe uğrayabilmekteydi.³²⁶ Bunun için İstanbul'da patrikliğe evlenmenin uygun olduğu bir gün belirlemek gerekmektedir. İcazet alınıp uygun bir zaman tayin edildiğinde evlilik merasimi bir papaz tarafından kilisede gerçekleştirilirdi. Evliliğin koşulları Kutsal Kitap'a bağlı olarak tarihsel zaman içerisinde belirlenmişti. Modern çağ kaynaklarında belirtilen koşulları şu şekilde belirtebilirdi.

1. Evliliğin ilk koşulu karışık evlilikle alakalıydı. Evlenecek çiftin dinsel bağlılığı gerekmektedir. Dolayısıyla vaftiz ve mühürleme sakramentlerini almış olmaları gerekirdi. Dinsel birlik mevzusunda Ermeni Kilisesi, evlenecek kişilerin Ermeni olmasına özen gösterirdi. Ancak bu mevzu, Kutsal Kitap'a dayalı olmadığından ayrıca koşul olarak ileri sürülmezdi. Kilise'de karışık evlilikler koşullar uygun olduğunda gerçekleştirilirdi. Örneğin Müslüman birisi önce vaftiz olmalıydı. Protestan birisi de önce mühürleme sakramentini almalıydı.
2. Evliliğin koşullarından bir öteki ise olgunluktu. Olgunluk mevzusu iki yönlüydü. Birincisi cinsel olgunluktu. Bu mevzu daha çok evlenecek kişilerin yaşı ile alakalıydı. Ermeni Kilisesi, damadın yaşının en az 18, gelinin ise en az 16 olması gerektiğini şart koşmuştu. İkincisi ise dini olgunluktu. Dini olgunluk, evlenecek kişilerin akrabalık durumuyla alakalıydı. Tarihsel süreç içerisinde evlenecek kişilerin akrabalığın yedi göbek uzak olması gerekmektedir.
3. Nikâh merasimi halka açık biçimde kilisede yapılmalıydı. Bu koşul gizli

³²³ Asife Ünal, Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 94.

³²⁴ Tarakçı, Protestanlıkta Sakramentler, s. 257.

³²⁵ Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, s. 242.

³²⁶ Mehmet Aydın, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Selçuk Üniversitesi Yayınları No:93, Konya 1991, s. 72.

nikâhla alakalıydı. Gizli nikâh yasaktı ve din görevlisi de gizli nikâh kutsaması yaparsa cezalı duruma düşerdi. Nikâhta, Tanrı'nın inayetiyle evlenen çiftlere din görevlisi tarafından aktarıldığı için din görevlisinin mutlaka takdis etmesi gerekirdi. Kilisede evlilik olmazsa olmaz şart değildi.³²⁷

3.6.6.3. Evlilik Töreni

Evlilik merasimi iki bölümden meydana gelmekteydi. Bunların birincisi nişan ritüeliydi, ikincisi ise nikâh ritüeliydi. Nişan ritüeli geçmişte nikâh ritüelinden daha önce bir zamanda yapılırdı. Yani aslında nikâha hazırlık niteliğindeydi. Ancak şimdilerde çoğunlukla bir arada önce nişan ardından evlilik olmak üzere aynı merasimde kilisede icra edilirdi. Bu ritüelleri görünürde birbirinden ayırmak zordu. Okunan dualar birleştirilmişti.³²⁸

Evlilik merasimini ilgilendiren başka bir husus da 'tacın kaldırılması' ayiniydi. Bu ayin, nikâhta başlara yerleştirilen taçların zifafa izin anlamında kaldırılması için eskiden evlerde yapılırdı. Bu ritüel, şimdi aynı merasimde kilisede icra edildiğinden merasimin bir bölümü haline gelmişti.³²⁹

3.6.6.4. Nişan Ritüeli

Ermenicede nişan ritüeli için nişanlamak, işaretlemek manasında ki *nşanel* fiilinden türetilmiş olan '*nşanadrut'ivn*' sözcüğü kullanılmaktaydı. Bu terimin manasında olduğu gibi işaretlenerek belirlenen ve görselleştirerek ilan edilen bir durum söz konusuydu. Nişanlanma, evlilik öncesinde yapılan bir sözleşmeydi. Çift evleneceğini taahhüt ederdi. Çevresine duyurarak kendi işaretini koyduğunu işaretlenenin artık kendisine ait olduğunu, sahiplendiğini, koruması altına aldığını ortaya koymuştu. Niyetini ve gayesini belirtmişti.³³⁰

Ermeni Kilisesi ayin kitapları maştotlarda nişanın nikâhın başlangıcı olduğu belirtilmişti. Nişan ürünün ekimine, evlilik ise meyveye durmasına benzetilmişti. Ayrıca

³²⁷ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 370.

³²⁸ Asife Ünal, Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik, s. 88.

³²⁹ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 383.

³³⁰ Seyfeli, Hristiyanlık II (İnanç ve İbadetler), s. 17.

evliliğin koşullarına dönük sözler içermekteydi. Din görevlisinin gelin ve güvey arasında akrabalık bağının bulunmaması gelinin bakire ve damadın çocuk yaşta olmaması gibi durumları araştırması gerektiği hatırlatılırdı. Nişan ritüelinde çiftlerin birbirlerini görebilecek biçimde karşı karşıya oturmaları gerektiği belirtilirdi. Bir tepsi içerisinde yüzük, bilezik, küpe, tül ve başörtüsünün hazır bulundurulduğu ifade edilmişti. Din görevlisi evliliğe ilişkin bu hususları hatırlatırdı. Bunların ardından ‘Herşeyi yenen haçının nişanıyla...’ sözleriyle başlayan bir ilahiyi okurdu. Ayrıca İnciller den bazı bölümler ve dualar okurdu. Akabinde yüzükler takdis edilip çiftlerin sağ ellerinin parmaklarına takılırdı. Bilezik ve küpeler takdis edilerek takılırdı. Bazı yerlerde gelin güveye bir kemer verir ve bunu din görevlisi takdis ederek güveyin beline bağlardı. Din görevlisi ‘Tanrımız sen ki sana inananların bekçisisin...’ sözleriyle başlayan duayı okurdu. Böylece nişan ritüeli bitmiş olurdu.³³¹

Osmanlı Devleti’nde ise bazen nişan bozulmasına neden olan anlaşmazlıklar çıkmış ve taraflar, sorunu kendi aralarında çözseler bile bunu mahkemede tescil ettrime gereği duymuşlardır. Örneğin Develi kazasına bağlı Everek köyünden Markos aynı köyden Sefer’in kızı Esma’nın on iki senelik nişanlısı olup, elinde nişanlı olduklarına dair bir hüccet bulundurmaktaydı. Sefer, kızını ona vermekten vazgeçince Markos elindeki hüccete güvenerek Esma’nın kendi nikâhlısı olduğunu iddia etmiştir. Mahkemede Sefer’den durum sorulduğunda Markos’un elindeki nişan hücceti ile nikah iddiasında bulunmasının çelişkili olduğunu söylemiş ve davanın mahkemece dinlenmemesi gerektiğine dair bir fetva getirmiştir. Fetva gereğince Markos’un men’ine karar verilmiştir.³³²

3.6.6.5. Giysilerin Kutsanması

Giysilerin kutsanması ritüeli, *halavorhnek*’ terimiyle adlandırılmıştı. Bu terim *halav* adı ve *orhnel* fiilinden türetilmişti. Bu ritüele sadece *halav* adı da verilir ve evlilik ayininde güveyin elbisesini takdis etme işi manasındaydı. *Orhnel* fiili ise hamdetmek, şükretmek, kutsamak anlamlarına gelirdi. Eskiden giysileri kutsama ritüeli evde yapılırdı. Din görevlisi önce damadın sonra gelinin evine gidip elbiseleri, merasimde

³³¹ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 383.

³³² Aktan, XVII. Yüzyıl Başlarında, Kadı Sicillerine Göre Kayseri’de Evlenme ve Boşanmaya İlişkin Uygulamalar, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan) Kayseri 2003, s. 23.

giyilecek eşyaları ve takıları kutsardı. Günümüzde bu kilisede nişan ayininden sonra gelinin eldivenlerini çıkarıp tepsinin üzerine bırakması ve din görevlisinin onu kutsamasıyla temsilen icra edilirdi.³³³

3.6.6.6. Evlilik Ritüeli

Günümüzde nişan ritüeli evlilik merasiminde yapıldığı için önce nişanlama ritüeli gerçekleştirilirdi. Ermeni Kilisesi'nde merasim kilisede yapılırken belirlenen saatte davetliler önceden gelip yerlerini alırlardı. Düğün sahipleri hazırlıklarını yapmışlar ve ritüel de kullanılacak objeler bir tepsi içerisinde *das* adı verilen bölümün yakınına yerleştirmişlerdi.

Damat sağdıçla beraber kilisede *das* bölümünün kapısının önünde yani cemaatin bulunduğu *atyan* adı verilen bölümde dururdu. Gelin ise dışarda kilisenin kapısında avlu anlamındaki *gavit* ' bölümüne girmek üzere babasıyla beraber dururdu. Başka akrabalar da sırasıyla gelip ön tarafta yerlerini alacaklardı. Ancak merasimin dikkat çeken tarafı babanın veya vekilin gelini damada teslim etmesidi. Merasimin başlamasıyla ailenin yakınları yerini alırdı. Gelinin vekili dışarıdan kilisenin içine yürüyerek *atyanda dasın* önünde bekleyen damada gelini teslim ederdi. Nikah esnasında kilisede damat yüzü mihraba dönük kuzey tarafta dururken gelin sağ tarafında güneyde dururdu. Damat, gelini bu duruşa göre babasından teslim alır ve ikisi kol kola *das* bölümünün kapısında bekleyen kâhinin önüne gelirlerdi.

Ayini idare eden kâhin “Rabbimiz Hisus Kristos Kutludur. Amen.” diye merasime başlardı ve ardından “Göklerdeki Babamız...” duasını okurdu. Diyakon “Esenlik için Rab’be yalvaralım. Kabul et, yaşat ve merhamet et.” diye hem cemaati yalvarmaya davet eder hem de kendisi yalvarırdı.

Bu arada koro bir ilahi (*şarakan*) okur. Bu ilahi, Mesih’in güveyliğini vurgulayan sözlerle, övgülerle, dualarla ve Meryem’e övgülerle doluydu.³³⁴

³³³ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 385.

³³⁴ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 386.

3.6.6.7. Yüzüklerin Kutsanması ve El Verme

Yüzüklerin kutsanması anında gelin ve damadın sağ ellerinin dördüncü parmaklarına yüzükler takılırdı. Sonra yüzyüze dönerek alınlarını birleştirirlerdi. Kâhin, kutsamalarda elinde tutup haç çıkardığı metal haç ile yüzüklerin kutsamasını icra ederken şu duayı okurdu: “Ey Mesih Allah’ımız ruhani lütuflarla bu evlilik yüzüklerini kutsadı. Bunları taşıyanlar her çeşit kötülükten ve kötü ruhların saldırılarından korunsunlardı. Senin Kutsal Haç’ının kudretiyle güçlenerek Şeytan’ın bütün tuzaklarından kurtulsunlardı. Kâhin, gelinin sağ elini damadın sağ eline vererek Eski ve Yeni Ahit metinlerinden alıntılar ihtiva eden şu sözleri söylerdi: Havva’nın sağ elini Âdem’e verdiğinde Âdem şöyle dedi: Bu kemiklerimden kemik ve bedenimden bedeniydi. Buna kadın denilecek zira erkekten alınmıştı. Bu sebeble erkek anasını ve babasını bırakacak ve kadının arkasından gidecek ve ikisi tek beden olacaklardı. Öyleyse Allah’ın birleştirdiğini insan ayırmasın.³³⁵

3.6.6.8. Söz’ün Kutlanması

Sözü kutlama merasimi diye de ifade edilen bu ayin öteki ritüellerde de gerçekleştirilen bir ayindi. Mesih’in, Tanrı’nın övülmesiyle dolu bir bölümdü. Şu sözleri ihtiva eden ‘giriş ezgisi’yle başladı: “Kutsal Kilise’ne esenlik bahşetti. Düşmanların her çeşit saldırılarına karşı sarsılmazlık ve huzur ver ve Evrensel Kilise’ni bir imanda pekiştirdin. Seni Rab ve Allah olarak ilan ederiz. Bizlere yaşam ver. Diyakon; “Esenlik için Rab’be yalvaralım. Kabul et, yaşat ve merhamet et.” diye hem cemaati yalvarmaya davet eder hem de kendisi yalvarırdın. Kâhin; “Baba’ya, Oğul’a ve Kutsal Ruh’a övgü ve yücelik olsun. Şimdi her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” der. Bu arada koro “Rab Kraldır; Görkemi giyinmiştir.” sözleriyle başlayan bir ilahi okunurdu. Kâhin, kısa bir dua eder ve “Pr’osh’ume diyerek dikkate davet ederdi. Ardından “Kutsal Allah İlahisi” adlı ilahi okunurdu. İlahi okunurken çiftler mihrabın önüne yürürlerdi. Kâhin ise mihraba çıkardı. Sonra kâhin Kutsal Kitap’ı aslında Müjde’yi kutsal sunağın arkasından dolaştırıp huzurda duran çifte öptürürdü. Ayinin İman Bildirisi’ne kadar ki bölümü uygulanırken önce erkeğin sonra kızın başı *narotla* düğümlenirdi. Her birinin ekseriyetle kendi tanıdıkları bir papaz ayinin bu kısmında

³³⁵ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 388.

narofları/taçları yerleştirmek üzere yer alırlardı. Yüzler birbirine dönük halde alınları bitiştirilir ve sağ eller birbirlerine verilirdi. Nikâh şahidi yani haç kardeşi ise çiftin ortasında durarak elindeki haç başları üzerinde tutardı. İlahinin devamında Tanrı'dan merhamet dileklerine davet eden diyakon ve okuyucular arasında karşılıklı konuşma niteliğinde dualar yer alırdı. Diyakon, kimin için olduğunu belirtirken önce bütün dünyanın kurtuluşu ve kilisenin sarsılmazlığı için yalvaralım der, okuyucular ise merhamet et diye dilekte bulunurlardı. Akabinde sırasıyla kutsal ve aziz episkoposlar için; Ermeni Kilisesi'nin Kat'ogikosu için Türkiye'de yapılan ayinlerde Patrik için; vardapetler, papazlar, diyakonlar, okuyucular ve kilisenin evlatları için; dindar krallar, prensler, komutanlar ve orduları için; Mesih'te uyuyanlar için ve orada bulunanların imanları için merhamet dilenirdi. Sonunda kâhin "Çünkü sen merhametli ve insansever Allah'sın ve görkem, egemenlik ve onur sana yaraşır; şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen." Der. Ardından Pavlus'un Efeslilere Mektubu'ndan evlilikle ilgili bir bölüm okunurdu.³³⁶

3.6.6.9. Evliliğin Kutsanması

Yüzüklerin kutsanması ve el verme ayininden sonra çiftler mihrabın önüne gelmişlerdi. Kâhin ise mihraba (*h'oran*) çıkmıştı. Sözün kutlanması bölümü devam ederken çiftler beklerlerdi. Yanlarında şahitleri ve taçları başlarına yerleştirip *narotları* takacak papazlar dururlardı. Yüzleri mihraba dönüktü. Bu arada önceden hazırlanmış taçlar ve narotlar mihrabın üzerinde ayak değmeyecek yerde durmaktaydı. Sözün kutlanması bölümü bittikten sonra hazır bekleyen çift şahitler üzerine kutsama duası yani Kutsal Ruh'un inip kutsallaştırması duası okunurdu. Kâhin, şu duayı okuyarak evlilik kutsama ayinini icra ederdi: "Ey Rab Allah'ımız tüm varlıkların yaradanı; sen kutlusun. Yalnız sen iyiliksever ve yetkinsin. Sen her şeyi yeri göğü ve onların içinde bulunan her şeyi emrinin sözüyle yarattın. Yerden toprak aldın ve tanrısal ellerinle insanı kendi benzeyişinde yarattın. Onu tüm yaratılışın üzerine efendi ve hükümdar olarak atadın. Onları erkek ve kadın olarak yarattın, kutsadın ve dedin: Verimli olun ve çoğalın. Yeryüzünü kontrolündeydi. Sen ey Rab Celile'nin Kana köyündeki düğünü kutsadın ve tanrısal mucizenle suyu şaraba çevirdin; talebelerine tanrısal görkemini gösterdin ve insan soyunun Allah'ı ve Kurtarıcısı olarak ilan edildin. Evliliği

³³⁶ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 391.

küçümsemedin hatta başkahin olarak onu kutsadın ve değışmez sözün ile onu pekiştirdin, zira şöyle dedin: “Allah’ın birleştirdiğini, insan ayırmasın” ruhsal sevgi birliğinde lekesiz tuttun. Böylece bundan böyle artık iki kişi değil alçak gönüllülük ruhuyla birleşmiş olarak bir olsunlardı. Onurlu bir yaşamla ve temiz bir ruhla birbirlerini sevsinler ve her çeşit iyi işlere hazır olsunlardı. Zira sen onlara tatlı bereketlerini gönderdin ve onların başlarına değerli taşlarla süslü taçlar koydun. Ey Rab bunların doğurganlığını da kutsadın. Böylece Kutsal Üçlünün yüceliği için faziletli bir yaşamı miras alsınlardı. Rab Allah’ımız kullarını koru. Onlara bütün yaşamları boyunca sığınacakları bir konut ol. Onları her çeşit yabancı düşünceden kurtar ve onları gündüz ve gece merhametinle çevrele. Onları Allah’ın evinde bol ürün veren zeytin ağacı olarak dik. Böylece senin iyiliksever iradeni hoşnut ederek adaletli, kutsal ve dindar bir yaşam sürerek evlatlarının evlatlarını görsünler ve sana halk olup, senin kutsal adını yüceltsin ve durmaksızın En Kutsal Üçlü’yü Baba’yı, Oğul’u ve Kutsal Ruh’u övsünler; sonsuzlara dek. Amen. Akabinde “Ey herkesin ne mutlu dediği Büyük Kral Dırtad; sen Mesih’ten övgü tacını aldın. Bizler için Göksel Kral’a dua et.” sözlerini içeren bir ilahi okunurdu.³³⁷

3.6.6.10. Tacın Kaldırılması

Taç kaldırma ayini evlilik merasiminden sonraki günlerde evde icra edilirdi. Merasimden sonra gelin at üstünde şarkılar eşliğinde damadın evine götürülürdü. Din görevlisi bir gün ile bir hafta arasında evi ziyaret eder yörenin geleneğine göre tacı çiftin yatak odasından kaldırırdı. Bu zaman zarfında çiftin ilişkiye girmesi mümkün değildi. Günümüzde ise kilisede yapılan taçlandırma yani evliliği kutsama ayininden sonra tacı kaldırma ve akabinde şarabı kutsama ayini icra edilirdi. Kutsanan şarap önce damada sonra geline bir yudum tatması için uzatılırdı. Çiftlerin ailesine, sağdıçlara da takdim edilirdi. Diyakonun merhamet dilekleriyle duasından sonra kâhin: “*Rab merhamet et, Rab merhamet et, Rab merhamet et.*” der ve akabinde şu duayı okurdu: “Rab Allah’ımız her zaman bizimlesin ve gerçekte senin kutsal adını ilan edenleri asla elden bırakmazsın. Sana yalvarırız ve senden dileriz insan sever Rab, senin emrin uyarınca kullarının evliliğini senin kutsal sofranın önünde bu kutsal mekân da kutsadık. Ve şimdi ey iyiliksever Rab bunların başından evlilik tacını alıyor ve onları kutsal ve lekesiz bir

³³⁷ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 393.

yürek ve düşüncede tutması için esenlik meleğini gönderdi. Onların yaşamını bol merhametin ve iyilikseverliğiyle tatlı kıldı. Böylece bu dünyada lekesiz ve tertemiz bir yaşam sürerek ihtiyarlığa ulaşsınlar göksel Krallığına ve solmaz taşlara layık olsunlar ve sen en kudretli olan Allah’a görkem, egemenlik ve onur yaraşırdı, şimdi her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” “Rab Allah’ımız her şeyi bilgelikle yarattın, evreni kurdun ve Celile’deki Kana köyündeki düğünü süsledin. Bu kadehi de kutsa ey Rab ve bizler her zaman senin armağanlarına ham dedenler olalım. Ve Sana Baba’ya, Oğul’a ve Kutsal Ruh a övgü ve yücelik sunalım, şimdi her zaman ve sonsuzlara dek. Amen “Baba’ya, Oğul’a ve Kutsal Ruh’a övgü, hamd ve görkem, şimdi her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.”³³⁸

3.6.6.11. Boşanma

Hristiyanlıkta evliliğin en mühim hususiyeti onun bozulmazlıydı. Katoliklere göre kutsanmış bir evliliğin bozulması imkânsızdı. Hz. İsa ayrılmayı münasip bulmamaktaydı. Hristiyanlarda evliliğin bozulmazlığı üç sebep mevcuttu. İlki Allah’ın bir araya getirdiğini insanın bozamayacaydı. İkincisi evliliğin İsa ve Kilisenin bağlılığını simgelemekteydi. Sonuncusu ise evlenme merasimi esnasında rahibin, ellerini gelinin ve damadın üzerinde tutmaktaydı. ³³⁹Dönemimiz Hristiyanlığında yasaların ve din alanında da geçerli olduğu yerler de nikâh muameleleri kilise haricinde vazifeli kurumlarca yapıldığı için boşanmalara yargıç karar verebilmekteydi.³⁴⁰

Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar arasındaki boşanma işlemlerinin yürütülmesi aralarında çıkan anlaşmazlıkların giderilmesi gibi hususların kendi din adamlarınca giderilmesi, kadınların veya imamların bu konuda herhangi bir müdahalede bulunmadıkları görülmüştü.³⁴¹

³³⁸ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 393.

³³⁹ Asife Ünal, Yahudilik’te, Hristiyanlık’ta ve İslam’da Evlilik, s. 123-125.

³⁴⁰ Akbay- Anday- Erkeller- Güzelşen- Kür, Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler, s. 305.

³⁴¹ Aktan, Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri’deki Garimüslim Tebaanın Durumu, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan) Kayseri 2000, s. 20.

3.6.6.12. Zina

Hristiyanlık zinayı yasaklamaktaydı. Zina, insanı lekeleyen kötü şeyler arasında addedilmekteydi, evlilik harici aşk günahların en büyüğü sayılmaktaydı. Hristiyanların zina karşısındaki davranışı zamana göre başkalık göstermekteydi. Kostantin devrinde zina yapan kadın ceza verilip canına kıyılırdı, Jüstinyen cezayı hafifletirken manastırlarda hapis cezasını çıkartmıştı. Yeni Ahitte kocasından ayrılmış kadınla evlenmekte zina sayılmaktaydı. Zina için verilen bir ceza yoktu. Hristiyanlıkta fuhuş yapmanın üzerinde de durulmaktaydı. Yeni Ahitte zin ve fuhuş aynı merteye de sayılmaktaydı. Zina neticesinde dünyaya gelen çocuklar yakın zamana kadar yasal olan evliliklerden doğan çocuklardan çok farklı muamele görmüşlerdi ve miras dahi hiçbir haktan yararlanamamışlardı.³⁴²

3.6.6.13. İkinci Evlilik ve Ritüeli

Ermeni Kilisesi'nde ikinci evliliğe icazet verilmişti. Üçüncü evliliğe ise iyi bakılmasa da icazet verilmişti. Dördüncü evliliğe icazet verilmez dolayısıyla kutsama merasimi yapılmazdı. İkinci evlilik ritüeli birincisi gibi uzun olmayıp daha basitti. 444 senesindeki Şahapivan Sinodu'nda alınan kararla ikinci evliliği yapanların biri bakire olduğunda dul olanın, başına taç yerine asma dalı konurdu. Kilise dışında yapılan ikinci evliliğin VII. asrın ortalarında alınan bir kararla kilisede icrasına icazet verildi. Ancak çok müstesna ve mecburi durumlarda kilise üçüncü nikâha icazet verirken evde olmasını şart koşmuştu. Ölüm sebebiyle ikinci ve üçüncü evliliğe izin verilmişti. Ancak boşanma sonucunda gelenlere de son dönemlerde icazet vermeye başlandığı ifade edilmişti. Ermeni Kilisesi ayin kitapları maştotslarda ikinci evlilik ritüeline de yer verilmişti. Birincisine göre bu ritüel çok kısaydı. Ancak evlilik sakramentinin gereklerini yerine getirebilecek şekilde yapılmalıydı.

İkinci evlilik ritüelinde kâhin, gelinin sağ elini damadın sağ eline verir sualleri sorardı ve cevapları alırdı. Akabinde uzun bir kutsama duası okunurdu. Ritüel “Gökteki Babamız” duasıyla biterdi. Üçüncü evlilik kilise dışında yapılırdı ayini çok daha kısaydı. Daha çok ölüm sebebiyle ikinci ve üçüncü evliliğe icazet verilirdi üçüncüsü çok

³⁴² Asife Ünal, Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik, s. 132-135-137.

nadir olmaktaydı.³⁴³

3.6.7. Ruhban Takdisi

Ruhban takdisi sakramenti kilisenin idaresiyle alakalı bir sakramentti. Ruhban takdisinin maddi ögesi episkoposun, kişinin üzerine elini koyması ve duasıydı. Maddi ögesi ise kişiye evharistiya da kullanılacak şarap dolu bardağın ve içinde ekmek olan tabağın verilmesiydi.³⁴⁴ Diyakos, papaz ve piskopos takdis ayiniydi.

Diyakos: Tanrı kelamını okuyan, onu dağıtan, fakirlere, yaşlılara, hastalara ve can vermek üzere olanlara yardım eden din görevlisiydi.

Piskopos: Bölgesinde din hakkında bilgi sahibi olmasını istediği cemaate dini öğreten, ayinleri idare eden yüksek mertebeli din adamıydı. İsa'yı simgelemekteydi.

Papaz: Daha küçük cemaate din öğreten, ayinleri yapan ve dini görevleri yerine getiren piskopos yardımcıydı.³⁴⁵

Bu vazifeler yalnızca atama ile değil takdis ayini ile de yapılabilmekteydi.³⁴⁶ Bu idareleri rahip, piskopos ve diyakos yönetmekteydi.³⁴⁷ Piskoposların yetkisi münakaşa edilemezdi.³⁴⁸ İdari manada Mesih ile başlayan yeni bir oluşum söz konusuydu. Bu sakramentler arasında şartları, biçimi ve manasına ilişkin en zengin metinlerin ruhbanlık hakkında olmasını da sağlamıştı.³⁴⁹ Ancak bu metinler, ruhbanlık mevzusunun kapsamlı ve çok yönlü olduğunu da gösterirdi.³⁵⁰ Dolayısıyla ruhban takdisi sakramentini ilgilendiren hususlar tarihsel süreçte de gelişmeye devam etmişti. Ruhban takdisi sakramenti iki mevzuyla daha alakalıydı. İlki kilise hiyerarşisiydi, ikincisi ise rahiplik hayatıydı.³⁵¹ Ancak sakrament olan ruhban takdisini kilise hiyerarşisinden üç esas hiyerarşi doğrudan ilgilendirmekteydi. Rahiplik hayatı ise üç esas hiyerarşinin sakramental manasını etkilememekteydi. Ruhban takdisi tamamlaması ise sakramente

³⁴³ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 395.

³⁴⁴ Tarakçı, Protestanlıkta Sakramentler, s. 230.

³⁴⁵ Mehmet Aydın, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 74-75.

³⁴⁶ Tümer ve Küçük, s. 160.

³⁴⁷ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 350.

³⁴⁸ Adam, Dinler Tarihi El Kitabı, s. 162.

³⁴⁹ Kahraman, Mukayeseli Dinler Tarihi, s. 238.

³⁵⁰ Gündüz, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 99.

³⁵¹ Aydın, Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, s. 408.

mevzu olan Mesih'ten kurulmuş kâhinlik düzenini ifade etme için kullanılmıştı.³⁵²

3.6.8. Hasta Yağı

3.6.8.1. Ermeni Kilisesinde Hasta Yağı

Ermeni Kilisesi'nde hasta yağı, sakrament olarak kabul görmekteydi.³⁵³ Ancak uygulamasıyla alakalı söylemler sakrament olarak kabul görüp görmediği hususunda farklı kanaatler oluşmuştu. Hasta yağı sakramentinin Hıristiyanlık tarihinde son yağla meshetme biçimine dönüşürken Ermeni Kilisesi bilhassa Katolik Kilisesi'nin eleştirilerinin tesirinde kalarak geleneksel uygulamanın sakramental manasını içerip içermediği hususunda tereddütte kalmıştı. Tereddütte kalmanın esas sebebi Kutsal Kitap'ta hasta yağına dair net malumatların olmasıydı. İkinci olarak da Sakramentler Teolojisi'nde hasta yağının dönüşüm geçirerek son yağla meshetme adını almasıydı.³⁵⁴

Son yağla meshetme sakrament olarak kabul edilmez ve bu sebeple altı sakrament vardır bu ifadenin esas kaynağı olan Ormanyan'ın eserinde son yağla meshetmenin sakramentlerin koşullarını sağlamadığı belirtilmiş ve altı sakramente yer verilmişti.³⁵⁵ Bu sebeple Ermeni Kilisesi'nde altı sakramentin olduğu ifade edilmişti. Ancak burada sakramentlerin koşullarını taşımayan son yağla meshetmesiydi. Hasta yağı, sakrament olarak kabul edilmekteydi ancak uygulaması çok enderdi. Ayrıca Ermeni Kilisesi'nde yaygın olarak uygulanan ölüme yakın olan hastalara komünyon verilmesi olduğu belirtilmişti. Ayrıca ölümü yakın olan hastalara yağ sürme işlemi toplu halde ve hususi biçimde de yapılmaktadı.³⁵⁶ Papaz bu yağı beş duyu organına haç biçiminde sürmektedir³⁵⁷ Pazar ayininden kalma hususi kutusunda saklanan komünyonun hastaya verilmekteydi. Bunun gayesi hem hastanın devası için hem de günahlarını itiraf edip komünyon alarak ölüme hazırlanmasıydı. Hastalık ayin düzeni (*karg hivandats*) sakramenti ancak Ermeni Kilisesi'nde son yağla meshetme mevcut değildi. Ermeni Kilisesi'nin mironla son kutsamayı kaldırdığını söyleyenler de

³⁵² Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 408.

³⁵³ Tümer ve Küçük, s. 160.

³⁵⁴ Adam, Dinler Tarihi El Kitabı, s. 165.

³⁵⁵ Gündüz, Yaşayan Dünya Dilleri, s. 100.

³⁵⁶ Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 350.

³⁵⁷ Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, s. 242.

mevcuttu.³⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan itibaren Ermenilerin ibadet özgürlüğüne karşı herhangi bir peşin hükümlü bakış veya davranış meydana gelmemiştir. Osmanlı Devleti'nde Ermenileri Müslümanlardan ayırmadıkları görülmektedir.³⁵⁹

3.6.8.2. Uygulama Olarak Hasta Yağ

Hristiyanlıktaki son yağlama, hasta sakramenti olarak adlandırılmıştır. Hristiyanlar hasta olduklarında ve can verecekleri esnada “Onction” adı verilen kilise sakramentine başvurlardı.³⁶⁰ Bu sakrament Hristiyan'ın fiziksel zayıflama, yaşlanma neticesinde ve ölüm tehlikesi de uygulanmaktaydı.³⁶¹ Yağlama sakrament kişiler de edici inayet artırılırdı, küçük günahlar ve büyük günahlar bağışlanır bağışlanmış günahların geçici cezaları fes edilirdi, acılara tahammül etmek ve bilhassa acıları hafifletmek ve hasta devaya tesirli olduğuna inanılmaktaydı.³⁶²

Hasta Yağı ile alakalandırılan uygulamaları üç ayin biçiminde söylemek mümkündü. Birincisi hasta üzerine Yeni Ahit kitabı konarak dua okuma (*ağot'k' bjşkut'ean*) ritüeliydi.³⁶³ Bu ritüeli hasta yağı sakramenti olarak söylemek mümkündü. İkincisi ölümü yakın olan hastaya itiraf ve son komünyonu verme ritüeliydi.³⁶⁴ Üçüncüsü ise son yağla meshetme ritüelinden olup teklif edildiğinde kabul edenlere de olsa yapılan uygulamaydı. Sakramental manası ihtiva edebilecek uygulama bu üçüncüsüdür.³⁶⁵

³⁵⁸ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 521.

³⁵⁹ Kenanoğlu, Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, Klasik Yayınevi, İstanbul 2017, s. 344.

³⁶⁰ Aydın, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 76.

³⁶¹ Mehmet Aydın, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 93, Konya 1991, s. 7.

³⁶² Tarakçı, Protestanlıkta Sakramentler, s. 218.

³⁶³ Kahraman, Mukayeseli Dinler Tarihi, s. 237.

³⁶⁴ Mehmet Aydın, Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi, s. 409.

³⁶⁵ Seyfeli, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, s. 531.

3.6.8.3. Ev İçin Dua

Rahatsız olan kişinin odasına giren papaz şu sözleri söylemekteydi;

- Esenlik bu evde ve bu evde oturanların üzerinde olsun,

Beyaz cübbe ve mor bir boyun atkısı takan papaz masanın üstüne kutsal yağı koyardı ve Haç figürünü öpmesini için rahatsız olan kişiye uzatırdı. Daha sonra ilahi okuyarak haç çıkarırdı. Şayet rahatsız olan kişi günah çıkarmak isterse papaz onu dinleyip günahını çıkarırdı ve akabinde şunları söylerdi;

İmdadımız, yeri ve göğü var eden Rabb'in adındandır.

Rab seninle ve senin ruhunla beraberdir.

Rabb'e dua edelim.

Ey Rabb'ımız İsa Mesih! Ben kuşkusuz bir insanım sen benimle beraber bu eve ebedi iyiliğin, ilahi duaların ve iyiliğin bu eve girmesini sağladı. Bu evden şeytanları uzak tut ve bu evi meleklerle doldur. Âmin Rahatsız olan kişi "Confiteor" sözcüğüyle başlayan günah çıkarma duasını okumaktaydı.³⁶⁶

3.7. Ermeni Kilisesinde Sivil Cenaze Merasimleri

Sivil Cenaze Ritüeli

Ermeni Kilisesi'nde uğurlama ritüelinde üç evre vardı. Bunlar evde, kilisede ve mezarlıkta yapılan ayindi. Hepsinden önce bu merasimlerde kilise için mühim olan daha çok din adamlarının yaptıklarıydı. Din adamları kilise için olmazsa olmazları yerine getirirlerdi. Cenaze merasimi kişinin can vermesiyle başlardı. Hasta yağı veya son yağlama olarak bilinen cenaze ritüeli ile doğrudan alakası yoktu. Ermeni Kilisesi'nde kişinin yaşamının son anlarında kutsal komünyonu son bir kez daha alması dolayısıyla günahlarının bağışlanarak imanlı can vermesi amaçlanırdı. Komünyon ve dualar aracılığıyla can vermesi beklenen hasta Tanrı'nın arzusuyla iyileşebilirdi. Ermeni Kilisesi'nde sakramental manadaki hasta yağı çok ender uygulanırdı. Meftanın yakınları "hasta yağı" ritüelinin gerçekleştirilmesini arzu ederse bağlı bulunduğu kiliseden bir papazı davet edebilirdi. Böylelikle evde bu ritüel gerçekleştirilebilirdi. Papaz, en yakın evharistiya ayininden kalan itina ile koruduğu komünyonu hastaya verirdi. Hasta

³⁶⁶ Erbaş, Hristiyanlıkta İbadetler, s. 184.

iyileşirse yine hastalandığında bu ritüel tekrar edilebilirdi. Şayet hasta can verirse onun için uğurlama merasimi başlamış olurdu. Evde yapılan merasim bir hazırlık niteliğindeydi. Meftanın yıkanması ve süslenerek tabuta yerleştirilmesi hazırlıkların başında yer alırdı. Mefta, eskiden yakınları tarafından yıkanırđı. Morgda bile böyleydi. Mefta temizlendikten sonra giydirilirdi ve süslenirdi. Beyaz kefen giydirilirdi sonra tabuta yüzü göğē bakar biçimde yerleştirilirdi ve yanına künlük konurdu. Yıkama esnasında Mezmurlar, dualar ve Kutsal Kitap'tan bölümler okunurdu. Morgdan veya evden alınan cenaze bir alayla önce kiliseye, kilisedeki merasimden sonra tekrar balayla defin ritüeli için mezarlığa götürülürdü.³⁶⁷ Kilisede yapılan merasim için belli bir saat ilan edilirdi ve din adamları hazır bulunurdu. Tabut İstanbul'da ekseriyetle dört kişi tarafından ayak kısmı ön tarafa gelecek biçimde taşınırdı. Kilisenin içinde dışarıdan içeriye doğru kilisenin dört tarafından cemaatin bulunduğu ikincisinde (*adyan*) ayak kısmı doğuya gelecek biçimde ortaya yerleştirilirdi. Kilisenin dışında merasim sürerken mezarlığa kadar devam ederdi.³⁶⁸ Mezarlıkta tabut musalla taşına konmuş halde ayin yapılırdı. Defin esnasında hazır olan mezarlığın kenarında tabut bekletilirdi. Papaz merasim esnasında iki kez peş peşe eline aldığı toprağı kutsardı. Toprağın biri tabutun üstüne diğeri ise mezarın içine atılırdı. Bu ritüel üç kez yinelenir ve sonra tabut ayakları doğuya ve yüzü göğē gelecek biçimde mezara konurdu. Toprak atıldıktan sonra papaz mezarın dört tarafını kutsayarak mühürlerdi. Çiçekler dikilir ve sulanır ve defin merasimi böylece bitmiş olurdu.³⁶⁹

Defin merasiminden sonra kortej kiliseye dönerdi. Yakınları cumartesi günü yapılacak olan *giramutk* (pazara giriş) merasiminin zamanını duyurarak cemaati davet ederdi. *Giramutk* merasiminde yedisinde yapılan ayin de icra edilirdi. Bu merasim halk arasında "helva" diye de bilinirdi. Bunun sebebi *giramutkda* davetlilere helva ikram edilmesiydi. Ermeni Kilisesi'nde cenaze merasimleri çocuk ve yetişkin kişilere bazı farklılıklarla icra edilirdi. Yetişkin birine uygulanan sivil cenaze ritüeli ekseriyetle şöyleydi:

³⁶⁷ **Seyfeli**, Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2011, S 30, s. 155.

³⁶⁸ **Seyfeli**, Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Paganizmde Tapınak ve Tapınım, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2009, C IX, S 2, s. 20.

³⁶⁹ **Seyfeli**, Ermeni Kilisesi'nin Bir Ritüeli Olarak Sivil Cenaze Merasimleri, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:30, Yıl:2014, s.102

Ev düzeni (karg):	Kilise Düzeni	Mezarlık Düzeni	Eve Dönüşte Dua
Giriş	Giriş	Giriş	Giriş
Rabbin Duası (Mat.6:9-13)	Rabbin Duası	İlahi (<i>şarakan</i>)	Mez.44:17-26.
Mez.35:1-7 Mez.36:5-10.	İlahi (<i>şarakan</i>)	Kabire ulaşınca Mez.116:7,1-6.	Teşvik ve dua
İlahi (<i>şarakan</i>)	Mez.84:4, 1-2.	1Ko.15:12-23.	Yakariş Duası
Mez.39:5-6.	1Se.4:13-17.	Yu.5:24-30.	Teşvik ve dua
2Ko.1:3-11	Mez.102:1-2.	Teşvik ve dua	Rabbin Duası
Mez.142:1	Yu.12:24-26.	Kabirde toprağı kutsama duası.	
Yu.5:19-23	Teşvik (<i>k'aroz</i>) ve dua (<i>ağot 'k'</i>)	Mez.23:1-6.	
Teşvik ve dua	Dini Şarkı (erg)	Yakariş Duası	
Dini Şarkı (erg)	Yakariş Duası	Teşvik ve dua (mezarı kutsama)	
Yakariş Duası (<i>mağt'ank' =keyif</i>)	Teşvik ve dua	Dini Şarkı	
Teşvik ve dua	Rabbin Duası	Yakariş Duası	
Rabbin Duası	Kilise çıkışında döneme uygun bir ilahi	Teşvik ve dua (mezarı ve ölüyü mühürleme)	
	Yakariş Duası Teşvik ve dua	Rabbin Duası	

Ayinlerin söylenen bölüm ve etaplarında papazın söylediği geçiş bölümleri vardı. Bu geçişlerde diyakon çağrıda bulunan papaz ise çağrıya ayak uydurarak seslendiren durumundaydı.³⁷⁰

³⁷⁰ Seyfeli, Ermeni Kilisesi'nin Bir Ritteli Olarak Sivil Cenaze Merasimleri, s,106

3.7.1. Cenaze Ayinlerinde Önemli Anlar

Cenaze ayinleri belli başlı formaliteleri kapsamaktadı. İlk merasim süresince ölünün hasta olduğu söylenir ölü yıkanır, giydirilir, süslenir ve cesede bir sene kadar bakılırdı. Daha sonra 5 ile 7 gün arasında devam eden kurbanlı, şarkılı ve danslı kutlama yapılırdı. Bu ayin ölüme giden yolculuktaki zor kısma işaretir ve ölü evinde defnetme provasıyla son bulmaktaydı. Bunu izleyen süreçte şenlikler artarak sürmekteydi. Neticesinde ölüyü anmak için inşa edilen anıtların yapılması ve kefenin hazırlanmasıyla son bulurdu.³⁷¹

3.7.2. Ölünün Teşhiri

Cezalandırıcı sergileme (cesedin lanetlenmesi) ya da günahkâr bir insanın cenaze merasiminden yoksun bırakılması haricindeki diğer durumlarda cesedin sergilenmesi en soylu maksatları temsil etmekteydi. Hristiyan toplumlar da ölünün sergilenmesi genel bir kuraldı. Ceset tabutun içine yatırılır, açık havaya konur ya da darağacına asılırdı. Ölünün sergilenmesi bölgeye ve inanışlara göre farklılık gösterebilirdi. Ancak çoğunlukla ölünün sosyal durumuyla alakalı bir durumdu.

Bilhassa kadın ağıtçıların olduğu ortamlar da ölünün sergilenmesi ölünün övülmesi gereğinin farkına varılmaktadı. Son olarakda ölü defnedilmeden önce yaşadığı köye, tarlalara ve son bir kez görsün diye kurban sunduğu sunağa götürülürdü.

3.7.3. Cesetlerin Korunması

Ayin yapılmadan ölümden sonraki hayata geçiş mümkün değildi. Nitekim mumyalamanın neticesinde rahip “Yaşamın ve gençliğin bitmeyecek; her zaman ve sonsuza dek” diye bağırdı. Sonra son seremoni yapılırdı. Saflaştırma çadırı veya mezar girişinde ayini idare eden rahibin hareketlerine sunu ve kurbanlarla, tütsülerle eşlik

³⁷¹ **Seyfeli**, Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S 30, s. 155.

edilirdi. Ayinin sonun da ise rahip, yaşam enerjisini yeniden tanıtmak için ölünün yüzüne dokunurdu.³⁷²

3.8. Ermeni Kilisesi İçindeki Anma ve Kutlamalar

3.8.1. Hristiyan Dini Senesinin Teşekkülünde Pazar'ın Rolü

Hristiyan Kilisesinde pazar gününün çok mühim bir yerinin olması sebebiyle İsa'yla alakalı yapılan kutlamaların tamamı bakımından bugüne dayanmaktadı. Zira Hristiyan inancına göre İsa, insanlığın günahını yüklenerek çarmıhta can vererek üç gün sonra bugün yeniden dirilmişti. Bu dirilişin akabinde İsa, aynı gün bazı havarilerine görünmüş ve tam bir hafta sonra bir pazar günü havarilerini tekrar ziyaret etmişti. İsa'nın havarileriyle birlikte kırk gün yaşadktan sonra göğe yükselmesini izleyen ve Pentekost bayramına denk gelen pazar günü de Kutsal Ruh havarilerin üstüne inmişti. Hristiyan Kilisesinin kuruluş anı olarak kabul edilen bu hadise de pazar günü gerçekleşmişti.³⁷³

Zaman içerisinde Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılmaya başlamasıyla beraber Yahudilikte bulunan ve Sept (cumartesi) gününe atfedilen kutsal gün inancın mensupları tarafından pazar gününe adapte edilmişti.³⁷⁴

3.8.2. Kilise Takvimi İçerisinde Yer Alan İsa'yla İlgili Kutlamalar

Hristiyan Kilisesi, İsa'yla alakalı mühim günleri kutlamak amacıyla onun yaşamındaki mühim olaylarla şekillenen bilhassa takvim oluşturmuştu. Kilise görevlilerinin oluşturduğu bu takvimle bütün bir senenin günleri İsa'yla ilişkisinin olup olmayışına göre sınıflandırılmış ve bu sınıflandırmaya göre İsa'nın yaşamında hususi bir yeri bulunan dolayısıyla kilisenin İsa için yaptığı merasimlere denk gelen tarihler Hristiyanlar için kutsal zamanlar olarak kabul edilmişti. İsa'ya tahsis edilmiş olan zaman Rab İsa'ya tahsis edilmiş zaman olarak adlandırılmıştı. Bu takvim, Hristiyanların bütün bir sene boyunca İsa'yla alakalı olarak ne zaman nasıl bir kutlama

³⁷² Nermin **Öztürk**, Cenaze Ayinleri, Necmettin Erbakan Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C 15, S 15, Ocak 2003, s. 238-244-251.

³⁷³ Mehmet **Aydın**, Hristiyanlık Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, s. 71.

³⁷⁴ **Seyfeli**, Ermeni Kilisesi'nin Bir Ritteli Olarak Sivil Cenaze Merasimleri, s. 120.

yapacağını göstermekteydi. İsa'yla alakalı olan bu kutlamalar, Temporal (dünyevî) veya Dominical (Rabb'e ait, İsa'ya ait) devre adlandırılmaktadı. İsa'yla alakalı olduğu için kutsal kabul edilen ve kilisenin kutlama takvimi içerisinde yer alan bu kutlama günleri esas itibarıyla İsa'nın yaşamındaki iki temel hadise üzerine kurulmuştu. Bu olaylardan birincisi onun doğumu, ikincisi ise çarmıhtan sonra dirilişi hadisesiydi.³⁷⁵

İsa'nın dirilişinin kutlandığı Paskalyadan sonraki dönem ise “Paskalya Devresi” olarak adlandırılmaktadı. Bu dönem Paskalya pazarından başlayarak Kutsal Ruhun Havarilerin üstüne indiği Pentekost'tan iki gün sonraki Cumartesi'ne kadar sürmekteydi. Böylelikle bu dönemdeki kutlamaların müddeti yedi pazarlık bir dönemi kapsamaktadı. Bunlardan ilk altısı “Paskalyadan sonraki Pazarlar” veya “Paskalya oktavı ile bu oktavdan sonra gelen beş Pazar” olarak adlandırılmaktadı. Paskalyadan sonraki yedinci pazar günü Pentekost bayramı olarak kutlanmaktadı. Pentekost'un oktav günü ile beraber senenin İsa'yla alakalı ikinci kutsal dönemi olan Paskalya sona ermekteydi. Kilisenin, İsa'yla alakalı bu bayramların yanı sıra başta Meryem olmak üzere çeşitli Hristiyan azizleriyle alakalı olan bazı kutlamaları da bulunmaktadı. Kilise görevlileri Hristiyanlığa hizmet etmiş önemli kimseleri anmak için bu tür kutlamaları teşkil etmekteydi. Aziz kabul edilen insanların sayısı normalde fazla olmadığı için ilk zamanlar bu tür kutlamalar da İsa'yla alakalı olarak teşkil edilmiş kutsal dönem içerisinde anılmıştı. Ancak zamanla Hristiyan Kilisesindeki aziz veya azizelerin sayısı fazlalaşınca bu kutlamaların İsa'yla alakalı olarak teşkil edilmiş kutsal dönemi içerisinde yapılması güçleşmeye başlamıştı. Bilhassa VII. asırdan sonra bu kutlamaların İsa'yla alakalı kutlamaları kapsayan Kilise Yılı'nın düzenini bozulmaması için azizlerle alakalı anma ve kutlamaları kapsayacak ayrı bir kutlama dönemi oluşturulmuştu. Bu amaçla önceden beri bulunan ve İsa ile alakalı kutlamaları kapsayan Dominical veya Temporal olarak adlandırılan dönemin yanında azizlere ayrılan Sanctoral adlı kutlama dönemi oluşturulmuştu. Bu oluşturulan dönem içinde yer alan kutlamaların tarihleri normal takvime dayandırılmıştı. Tarihleri sabit olan bu aziz kutlamaları her sene aynı dönemde yapılmaktadı.³⁷⁶

³⁷⁵ Seyfeli, Ermeni Kilisesi'nin Bir Ritteli Olarak Sivil Cenaze Merasimleri, s. 131.

³⁷⁶ Katar, Hristiyanlıkta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Anma ve Kutlama Devrelerinin) Oluşması, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 2000, s. 25-31.

SONUÇ

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin nüfusu, aile yapısı, Kayseri'de yaşayan Ermenilerin sosyo-ekonomik durumları, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin göçü, Kayseri'de yaşayan Ermenilerin nüfusu olarak incelediğimiz bu çalışmada Ermeni halkının tabii oldukları Osmanlı Devleti'nde durumları ele alınmıştır. Özellikle Ermenilerle ilgili olarak yapılan bu çalışma, tetkik eserlere, makalelere ve tezlere dayandılarak yazılmıştır. Kadir Has Kütüphanesi, İlahiyat Kütüphanesi, 75.yy Kütüphanesi, Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Müze ve Melikgazi Belediyesinde bizzat konuyla alakalı araştırmalar yapılmıştır.

Bu yeni çalışmada XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri genel çizgileri dâhilinde ele alınmaya çalışılmıştır. Özellikle Kayseri'de yaşayan Ermenilerin nüfusunun değişiklik gösterdiği sonucuna varılmıştır.

Kayseri'nin bugüne taşıdığı kültürel mirasın ve kent kimliğinin oluşmasında barındırdığı gayr-i müslim nüfusun oldukça önemli bir etkisi vardır. Ermeni ve Rumlardan oluşan bu nüfus kent merkezinde ve merkezin güneybatısı arasında kalan alanda genellikle Türklerle birlikte yaşamışlardır. Tavlusun, Darsiyak, Efkere, Ağırnas, Gesi Kayseri'de Hristiyanların yaşadığı yerlerdir. Kayserili gayr-i müslimler Türkçe konuşup yazmış, ticaretin yanı sıra demircilik, dokumacılık, yapı ustalığı ve bağcılıkla meşgul olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin, Tanzimat Fermanı ilan edilinceye kadar uyguladığı “millet sistemi” himayesindeki gayr-i müslimlerin statü, toplum içindeki davranış ve mimari faaliyetlerini kısıtlamaktaydı. Kilise yapımı olarak yeni kilise inşa edilmemesi, çan çalma yasağının sonucu olarak çan kulesi yapılmaması gibi kurallar belirlenmiştir. Yangın, deprem gibi doğal afetler sonucunda gerçekleşen yeniden yapım ve onarımlar, kiliselerin aynen eski şekliyle yapılması koşuluyla padişahın iznine bağlıydı.

İkinci bölümde “Ermeni Kilisesi” incelenmiştir. Bu bölümde ilk defa Ermeni Kilisesinin kuruluşu ve Hristiyanlık içindeki yerlerinden bahsedilmiştir. Ermeni

Kilisesinin doğuşu, Kilise ve Hiyerarşisi, Ermeni Kilisesinin yapısı, Ermeniler için Kiliseinin önemi, Ermeni milli kimliğinin inşasında, oluşumunda ve korunmasında kilisenin rolü, Ermeni Kilisesini diğer kiliselerden ayıran özellikler maddeler halinde gösterilmiştir. Ayrıca tetkik eserleri araştırmada Milli kütüphaneden, Türk Tarih Kurumunun kütüphanesinden, Ankara Üniversitesi Kütüphanesinden bizzat araştırma yapılmıştır.

Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgilere göre Hristiyan topluluğun mevcudiyetini öğrendiğimiz IV. asır başlarında Ermeni Kilise geleneğinde çok mühim bir yeri olan Krikor Lusavoriç odaklı olaylardan bahsedilmekteydi. Ermeni Kilisesi'ne göre Kral Tridat, ailesi ve Ermeni halkı Aziz Krikor'un gayretleriyle toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Üçüncü bölümde ise Surp Krikor Lusavoriç'in hayatı, faaliyetleri, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi, Sarkis Gümüşyan Okulu hakkında detaylı bilgiler ele alınmıştır. Ermeniler, Ermeni Kilisesi sayesinde rahatça ibadet etmişler, Osmanlı İmparatorluğu da Ermenilere ibadet hakkı tanımışlardır. Bu ibadet özgürlüğü ile şüphesiz kültürel ve sosyal hayatlarında rahat etmişlerdir. Ayrıca Surp Krikor'un yapmış olduğu eğitim- öğretim faaliyetlerine de değinilmiştir. Okul ve öğrenci sayısı detaylı bir şekilde verilmiş olup Surp Krikor Kilisesi hakkında çıkan gazete haberleri de burada ele alınmıştır. Ermeni Kilisesinde yer alan günlük, haftalık ve yıllık ibadetlere geniş yer verilmiştir. Ayrıca İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni kilisesinin başpapazı Tatul Anuşyan ve Başrahip Krikor Damatyan, Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi Vakfı başkanı Zadik Toker, Hrank Dink Vakfında Vahakn Keşişyan, Agos gazetesi yazarı Zakarya Mıldanoğlu, Ermeni Öğretmenler Vakfından Jirayr Kılıçdağı, bu kişilerden başka ilgisi ve merakı olan Halit Erkiletlioğlu, Mehmet Çağırdağ, kilisenin şu an ki restorasyonunu yapan Hakan Bey, kilise de ayini yöneten Rahip Harutyun Damadyan ile görüşülüp Ermenice kaynak temin edilmiştir. İstanbul Galatasaray Üniversitesinde halen görev yapan Arsen Aşık ile görüşülüp kilise hakkında geniş bilgi edinilmiştir. Geçmiş yıllarda kilise korosunda ilahi söylemiş olan Ohannes Arpacı'ndan randevu alınarak hale ikamet etmekte olduğu kınalıadaki evinde kilise hakkında bilgi alış verişinde bulunulmuştur. Ayrıca başta İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Beyazıt Kütüphanesi, Hrant Dink Vakfı, Patrikhane Kütüphanesi, Ermeni Öğretmenler Vakfı

Kütüphanesi, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı Kütüphanesi, Atatürk Kütüphanesinden de araştırma yapılmıştır.

Surp Kirkor Kilisesi 1091 senesinde Kayseri’de Dışaşar Mahallesinde inşa edilmiştir. Kilise 1700 sene önce Kayseri’de yaşayan Aziz Krikor Lusavoriç’in adına yaptırılmıştır. Surp Krikor Kilisesi Anadolu’da faaliyet gösteren nadir kiliselerden bir tanesidir

Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Orta Anadolu’nun tek Ermeni kilisesidir. Dolayısıyla bu kilise çevredeki Ermeni vatandaşların ruhani merkezi olmuştur. Kilisenin avlusunda yer alan ve semt mektebi niteliğindeki Sarkis Gümüşyan Okulu fakir talebelerin mektebe nalinlarıyla gitmesinden ötürü, halk arasında Nalınlı Mektep olarak anılmıştır.

KAYNAKÇA

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

BOA, 8 Nolu, Ermenilerin Ahkam Defteri (1277-1322)

BOA, 9 Nolu, Ermeni Berat Defteri (1839-1910)

BOA, 10 Nolu Ermenilerin Atik Ahkam Defteri (1820-1875)

BOA, A.E.T, 5878

BOA, C.ADL, 49

BOA, C. ADL, 2097

BOA, C.ADL, 3271

BOA, H.H., 1439

BOA, H.H., 50265

BOA, H.H, 39065-A

KİTAPLAR

Açıkgöz, Şeyda Güngör, Kayseri'nin Yirminci Yüzyılı, Abdullah Gül Üniversitesi, Kayseri 2012

Adam, Baki, Dinler Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015

Akbay, Zeynep-Anday, Yaşar-Erkeller, İpek- Güzelşen, Sema-Gür, Pınar, Dinler Tarihi Ansiklopedisi İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler, Gelişim Yayınları, İstanbul, Cilt II

Aktan, Ali, Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri'deki Garimüslim Tebaanın Durumu, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan) Kayseri 2000

-----, XVII. Yüzyıl Başlarında, Kadı Sicillerine Göre Kayseri'de Evlenme ve Boşanmaya İlişkin Uygulamalar, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan) Kayseri 2003

Alan, Gülbadi, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Göstermiş Olduğu Dini İmtiyazlar Çerçevesinde Kilise Tamirleri, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 2

Alboyacıyan, Arşak, Կաթողիկոս (Gayseria) Գահիրե (Kahire) 1937

Aslan, Ali, Kadim Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar, İdil Yayınları, İstanbul 2013

Aydın, Mahmut, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi (Tarih, İnanç ve İbadet), Neşe Basım Yayın, Samsun 2013

Aydın, Mehmet, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 93, Konya 1991

-----, Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995

-----, Hristiyanlık'ta Din ve Dini Anlayış, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Dinler Tarihi Araştırmaları II Sempozyum 20-21 Kasım Konya 1998, Ankara 2000

-----, Dinler Tarihine Giriş, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2008

Bağış, Ali İhsan, Osmanlı Ticaretinde Ermeniler, Ankara 1983

Bakar, Bülent, Ermeni Tehciri, Atatürk Kültür, Din ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti, Ankara 2013

Basmacyan, Garabet, Ermeni Modern Tarihi ve Sürgünleri (1375-1916), Peri Yayınları, İstanbul 2011

Bournoutian, George A., Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011

Cömert, Hüseyin, 19. Yüzyılda Kayseri, Mazaka Yayıncılık, Kayseri 2007

Cilacı, Osman, Günümüz Dünya Dinleri, Ajans- Türk Matbaacılık, Ankara 1995

Çiçek, Kemal, Ermenilerin Tarihi Geçmişi, Osmanlı İmparatorluğundaki Hukuki Statüsü ve Ermeni Milliyetçiliği, Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011

Dabağyan, Levon Panos, Türkiye Ermenileri Tarihi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003

Dalyan, Murat Gökhan, XIX. Yüzyıl'da Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı, Öncü Kitap, İstanbul 2011

Dedeyan, Gerard, Ermeni Halkının Tarihi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015

Demirci, Kürşat, Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi, Ayışığı Kitapları Kitapevi, İstanbul 2005

Demirci, Süleyman, Hoşgörü Toplumunda Birlikte Yaşamak: Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimlerin Ermeni Vatandaşları ve Hukuk: Kayseri Örneği, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar

Sempozyumu, Kayseri 2007, C 4

Doğrul, Ömer Rıza, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, Ege Matbaası, İstanbul 1958

Döğüş, Selahattin, Kayseri'nin 25 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Şehrin Sosyo-Ekonomik Hayatı ve Abaza Mehmed Paşa İsyanının Şehre Tesirleri, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998

Erbaş, Ali, Hristiyanlıkta İbadetler, Ayışığı Kitapevi, İstanbul 2003

Ebu Zehre, Muhammed, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, İstanbul 2015

Erkiletlioğlu, Halit, Geniş Kayseri Tarihi, Bel-Sin Eğitim, Hizmet, Güzelleştirme ve Yardım Vakfı Kültür Yayını-5, TŞOF Plaka Matbaacılık A.Ş, Nisan 2006

Eliade, Mircea, Dinler Tarihi: İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, Serhat Kitabevi, Dini Araştırmalar Serisi 1, Konya

Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Basımevi, İstanbul 1996

Էկեղեծապաւն Օրաժոճճ', (Yegeğetzagan Oratzotztz) իւսանքլ (İstanbul) 2012

Կէսարիա Ս.գրիգոր Լւսաւորիչ Էկեղծիւն, (Geysaria S. Grigor Lusavoriç) իւսանքլ (İstanbul) 1986

Güler, Ali, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar, Çetin Veb- Ofset A.Ş. Ankara 2007

Günay Ünver- Güngör Harun, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayıncılık, İstanbul 2007

Gündüz, Şinasi, Hristiyanlık, İsam Yayınları, İstanbul 2006

-----, Yaşayan Dünya Dilleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No: 680, Şubat 2007

Güç, Ahmet, Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban, Düşünce Yayınevi, İstanbul 2014

Göyünç, Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul 2015

Grousset, Rene, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005

Halaçoğlu, Yusuf, Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayıncılığı, Mart 2004

Հունամատեան, Հին Էի Նոր Կէսարիա, (Hunamadaean Hin Ei Nor Gesaria) Փարիզ (Pariz) 1989

Հատոր, Ս. Պատմութիին Հայ Կէսարիոյ, (Hador S. Padmukiin Hay Gesaria) Գահիրէ (Kahire) 1937

Kahraman, Murat, Mukayeseli Dinler Tarihi, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1999

-----, Yahudilikte, Hristiyanlık ve İslam'da Tövbe, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2017.

Karagöz, Mehmed, XVI- XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Şehrinin Fiziki Görünümü ve Mahallelerin Durumu, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998

Kenanoğlu, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, Klasik Yayınevi, İstanbul 2017

Keskin, Mustafa, Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları

Keskin, Mustafa ve Hülagü, Mehmet Metin, Geçmişteki İzleriyle Kayseri, Mgrup Matbaacılık, Kayseri 2006

Keskin, Mustafa ve Cömert, Hüseyin, XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Türk- Ermeni İlişkileri: Kayseri Örneği, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C3

Kılıç, Davut, Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti, Ankara 2012

-----, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Burgaz Matbaası Ltd. Şti, Ankara 2008

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980

Kuzgun, Şaban, Dinler Tarihi Dersleri, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1993, Cilt 1

Küçük, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara 2015

Küçük, Cevdet, XIX. Asır'da Anadolu'da Ermeni Nüfusu, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayın no:2, Şafak Basım ve Yayın Evi, İzmir 1983

Köker, Osman, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2005

Քհայ, Սրդաս, Կիվաշէան Ըսսանիքը, (Khay Srdas, Givaşean Lnsanikı) Մտանքով (Sdanbul) 2014

Lewy, Guenter, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan- Değiştirilen Tarih, Timaş Yayınları, İstanbul 2011

Lietzmann, M. Hans, Eski Kilise Tarihi, Literatürk Yayınları, Yıl 2006, C 3, s. 25.

Լուսափորից, Ս. գրիգոր, Էօմրի վէ Ա. իռփսիմէ անյ կոյսլարուն նահարակութիին, (Lusahoriç S. Grihor Eomri ve S. Hupsime any Golslarun naharagutiin) Բէյրութ (Beyrut) 1927

Moran, Adli, Dinler Tarihi, Yedigün Matbaası, İstanbul 2014

Նաչարյան, Դուրիհա, Մայրենին Բոլորի համար, (Dzaggakag, Kriadomeagan Varfdabeskhean ei yegeğetzagan giselikneh) Էրեվան (Yrevan) 2011

Özbek, Yıldıray- Arslan, Celil, Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, Aydoğdu Ofset Matbaacılık, Kayseri 2008, Cilt II

Özdemir, Hikmet, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004

Parmaksız, Esma İğüs, Ermeni Tarihçi Arşak Alboyacıyan Kayseri Ermenileri Tarihi Adlı Eserine Göre Kayseri’de XIX. Yüzyıl İle XX. Yüzyıl Başlarında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Cilt II

Saray, Mehmet, Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Korza Basım, Ankara 2010

Sarıkcıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Yayınevi, Eylül 2002

Saydam, Abdullah, Osmanlı Dini Düzeninin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi Ermeni Millet Örneği, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi- Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs, 2008, C 1

Sevinç, Necdet, Ajan Okulları, Dede Korkut Yayınları Yayın No: 16, İstanbul 1975,

Satoğlu, Abdullah, Kayseri Ansiklopedisi, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002

Seçkin, Mahmut Niyazi, Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet, Ermeni Sorunun Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış, Platin Yayınları, İstanbul 2005

Selçuk, Hava, XVII. Yüzyılda Kayseri’de Yaşayan Ermenilerin Sosyal Yaşantıları Üzerine Bazı Değerlendirmeler, , Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 2

Seyfeli, Canan, Ermeni Kilise Merkezi Ecmiatzin, Çizgi Kitapevi, Nisan 2015, İstanbul

-----, Ermeni Kilisesinde Yedi Sakrament, Çizgi Yayınevi, Mart 2015

Süslü, Azmi, Kırzioğlu Fahrettin, Yinanç Refet, Hallaçoğlu Yusuf, Türk Tarihinde Ermeniler Temel Kitap, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın No:2, Ankara 1995

Süslü, Azmi, Yıldırım Hüsamettin, Gündüz Birgül, Efsane ve Gerçekler: Türk- Ermeni İlişkileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001

Süslü, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 5, Ankara 1990

Sonal, Ebru- Aksoy, Ömer-Erciş, Ruşen- Topaş, Yasemin, Kayseri Kültür ve Turizm Envanteri, Kayseri Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Kayseri

Şarkavi, Cemalettin, Kilise ve Yedi Sakrament, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2012

Şimşir, Bilal. N, Ermeni Meselesi 1774-2005, Bilgi Yayınevi, Eylül 2005

Tarakçı, Muhammed, Protestanlıkta Sakramentler, Emin Yayınları, Bursa 2012

Taplamacıoğlu, Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Güneş Matbaacılık, Ankara 1966

Tuğlacı Pars, իսրաւապոնիկ Հայոց Էկեղեցիների, (İstanppolili Hayots Ygeğetsneri) Իսրաւապոն (İstanbul) 1991

Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara- Eylül 1998

Tosun, Ramazan, Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri’de Ermeni Olayları, Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları No:2, Kayseri 1997

Ծաղկաբաղ, Քրիստոնէական վարժապետութեան էի էկեղեծական, (Dzaggatay Krisdomeagan Varfdabeshtean ei Egeğetsagan) կիսելիքնէլս (Gaseria) 2000

Ulu, Cafer, Türkiye Cumhuriyet’inde Ermeniler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012

Ural, Gültekin, Ermeni Dosyası, Kamer Yayınları, İstanbul 1998

Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, Ankara 1950

Üçal, Rev. Turgay- Malcolm, Derek, Kilise Başlangıç Tarihine Giriş, Haberci Yayınları, 2005

Ünal, Asife, Yahudilik'te, Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998

Ünal, Şerif, Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011

Yıldız, Gökhan-Oktay, Hamdi-Topçu, Sümeyye-Aydoğdu, İ. Ergün- Yıldırım, F.Mehmet - Keçe, Dilek, Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, Orka Matbaacılık, Cilt1, Kayseri,

Yıldız, Özgür-Akbulut, Gökçe, 1915'ten Günümüze Tehcir, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Nisan 2012

Yılmaz, Asaf Atalay, Dinler Tarihi, Alter Yayıncılık, Ankara 2009

MAKALELER

Andreasyan, Hrand D, “Aktamar Kilisesi” Tarih Dergisi, Yıl 1966, C,16, S, 21, s. 77-82.

Anık, Mehmet, “Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti”, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2002, S 27, s. 118-130.

Akbulut, İlhan, “Türk Tarihinde Ermeniler”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, C 50, S 1, Ocak 1995, s. 29-41.

Ataöv, Türkkaya, “ Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl 2015, S 41, s. 19-50.

Aydın, Mehmet, “Din Fenomeni” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1987, C 28, S 21, s. 79-125.

Birol, Nurettin, “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa”, Yeni Türkiye Dergisi, S 60, Yıl 2014, s. 1-43.

Bozkurt, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl 1987, C 3, S 1, s. 116-155.

Erdem, Mustafa, “Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1995, C 34, S 11, s. 133-154.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Ekmek Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları,” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1999, C 39, S 1, s. 439-453.

-----, “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri”, Dini Araştırmalar, Yıl 1999, C 2, S 5, s. 387-413.

Güler, Ali, “Osmanlı Devlet’inde Gayrimüslimlerin Din ve İbadet, Eğitim Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanlar)” Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, Yıl 1998, C 9, S 09, s. 155-175.

Güner, Osman, “İslam’da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1993, C 7, S 7, s. 181-199.

Güneş, Gülcan Avşın, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Yıl 2015, C 1, S 2, s. 1-30.

Güneş, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”, Tarih ve Gelecek Dergisi, Yıl 2007, C 3, S 3, s. 12-26.

Gümüş, Nebi, “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği”, Milet ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmalar Dergisi, Yıl 2009, C 6, S 2, s. 165-198.

Katar, Mehmet, “Hristiyanlıkta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Anma ve Kutlama Devrelerinin) Oluşması”, Dini Araştırmalar, Yıl 2000, C 3, S 8, s. 23-46.

-----, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları,” Dini Araştırmalar, Yıl 1998 C 1, S 1, s. 59-75

-----, “Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”, Dini Araştırmalar, Yıl 2001, C 3, S 9, s. 7-27.

-----, “Hristiyanlıkta İsa’nın Doğumu İle İlgili Kutlamaların Ortaya Çıkışı”, İslamiyet Dergisi, Yıl 2000, C 3, S 4, s. 1-45.

-----, “Dinlerde Keffaret Anlayışı”, Dini Araştırmalar, Yıl 1998, C 1, S 1, s. 44-58.

Karataş, Ali İhsan, “Osmanlı Devlet’inde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2006, C 15, S 1, s. 267-284.

Keskin, Mustafa, “Anadolu’da Türkler ve Ermeniler Kayseri Örneği”, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 2014, S 60, s. 1-22.

Kılıç, Davut, “Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2008, S 1, s. 1845-1856.

Kılınç, Zeynel Abidin, “Çokkültürlülük ve Millet Sistemi”, Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 2017, C 3, S 2, s. 44-55.

Küçük, Abdurrahman, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1996, C 35, S 1, s. 117-154.

-----, “Hristiyanlığın Kısa Tarihi” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1982, C 25, S 1, s. 437-455.

-----, “Ermeni Meselesi ve Ermeni Kilisesi Üzerine Düşünceler”, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 2014, S 60, s. 1-33.

Ökçün, Ahmet Gündüz, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, Ankara 1969, s. 803-895.

Özçoşar, İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl 2003, S 7, s. 124-139.

Öztürk, Nermin, “Cenaze Ayinleri”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2003, C 15, S 15, s. 237-253.

Sağır, Güner, “Kayseri’de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi I”, Türk Arkeolojisi ve Etnografya Dergisi, Yıl 2004, S 4, s. 53-66.

Seyfeli, Canan, “Ermeni Kilisesinin Kuruluşu”, Türk Yurdu Dergisi, Mayıs 2006, Cilt 26, Sayı 225, s. 42-52.

-----, “Ermeni Milli Kimliğinin Oluşumunda ve Korunmasında Kilise’nin Rolü”, Çok Kültürlülük Konferansı, Yıl 2005, s. 25-32.

-----, “Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcı”, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Bildirileri, Yıl 2001, s. 771-786.

-----, “Ermeni Kilisesi’nin Bir Ritüeli Olarak Sivil Cenaze Merasimleri”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:2014, S 30, s. 101-134.

-----, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu” On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2011, S 30, s. 139-183.

-----, “Hristiyanlık II (İnanç ve İbadetler),” Dinler Tarihi, Hafta 14, s. 1-22.

-----, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2009, C XI, S 2, s. 1-28.

-----, “Ermeni Kilisesi’nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894)”, I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004, s. 617-634.

-----, “Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S 30, s. 151-166.

-----, “İstanbul Ermeni Patrikliğinin Kuruluşu”, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Yıl 2003, C 1, No: 3, s. 361-377.

Tümer, Günay, “Çeşitli Yönleriyle Din” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1987, C 28, S 1, s. 213-267.

Topakkaya, Arslan, “Tarihsel Süreçte Kilise-Siyaset İlişkisi ve Günümüze Yansımaları” Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, Yıl 2017, S 6, s. 11-31.

Tosun, Ramazan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti” Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl 2003, S 14, s. 143-163.

Tunç, Cihad, “Tövbe Hakkında Bazı Meseleler” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1981, C 24, S 1, s. 389-412.

Yuvalı, Abdulkadir, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı’nın Tarihi Temelleri, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, C 1

Zengin, Zeki Salih, “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, Değerler Eğitimi Dergisi, Yıl 2008, C 6, No:15, s. 139-171.

TEZLER

Açıkgöz, Seyda Güngör, “Kayseri ve Çevresindeki 19.yy Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler” İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 25 Nisan 2007

Alemdar, Süheyl, “Osmanlı Devlet’inde Kiliselerin Tamir ve İnşası”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Isparta 2012

Memiş, Nevin, “19 Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008

Sağır, Güner,” Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Asvadzadin Ermeni Kiliseleri”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi

Seyfeli, Canan, “Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesinde’ki Yeri”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Bölümü Doktora Tezi, Ankara 2007

GAZETELER

Kayseri Anadolu Ajansı

Kayseri Gündem Haber

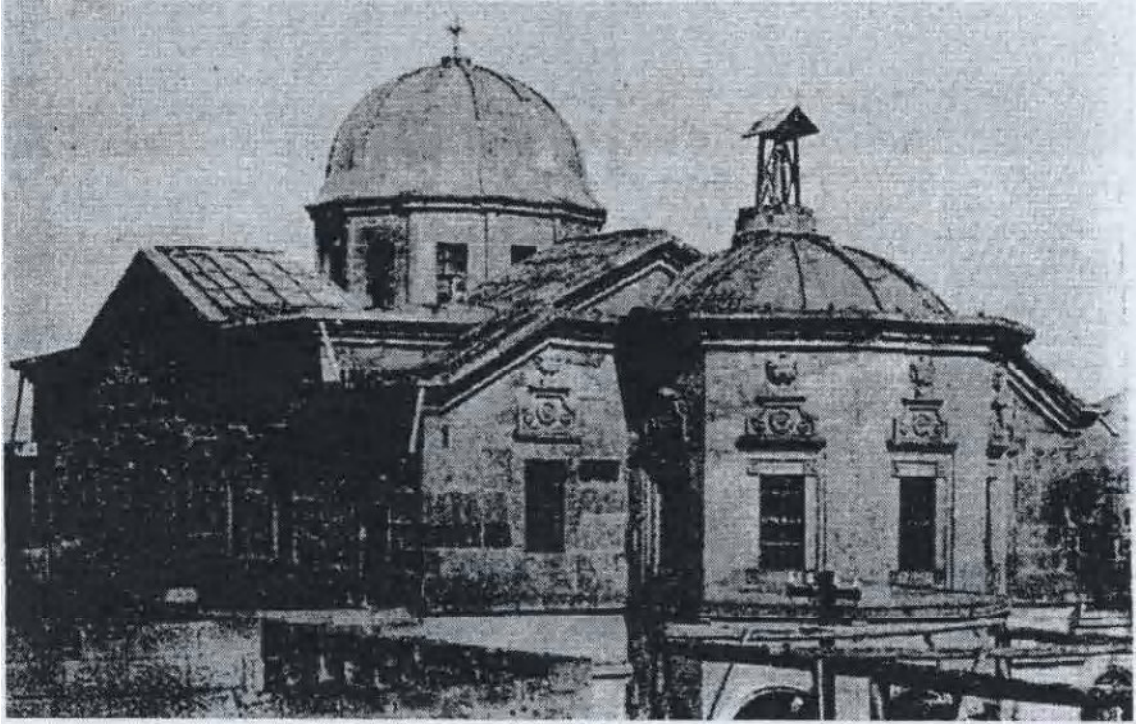
Kayseri Haber

Kayseri Star Haber

EKLER

Surp Krikor Lusavoriç'in Temsili Resmi

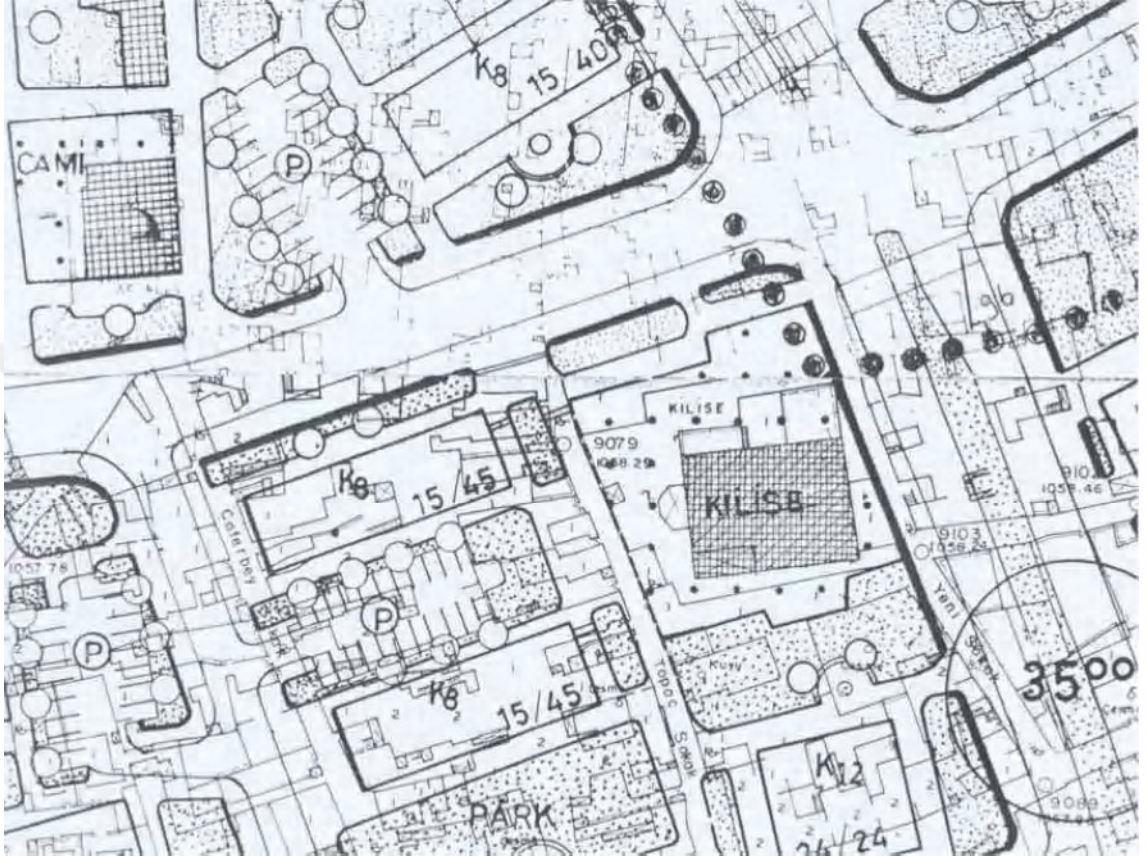
ŞEKİL.A.1. Surp Krikor Lusavoriç'in Temsili Resmi/
<http://www.kayserikilisesi.org/yanan-mumlar.asp/E.T.05.01.2019>

ŞEKİL.A.2. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Dışardan Görünüşü/

<http://www.kayserikilisesi.org/gallery/genel/index.html?detectflash=false/> E.T.

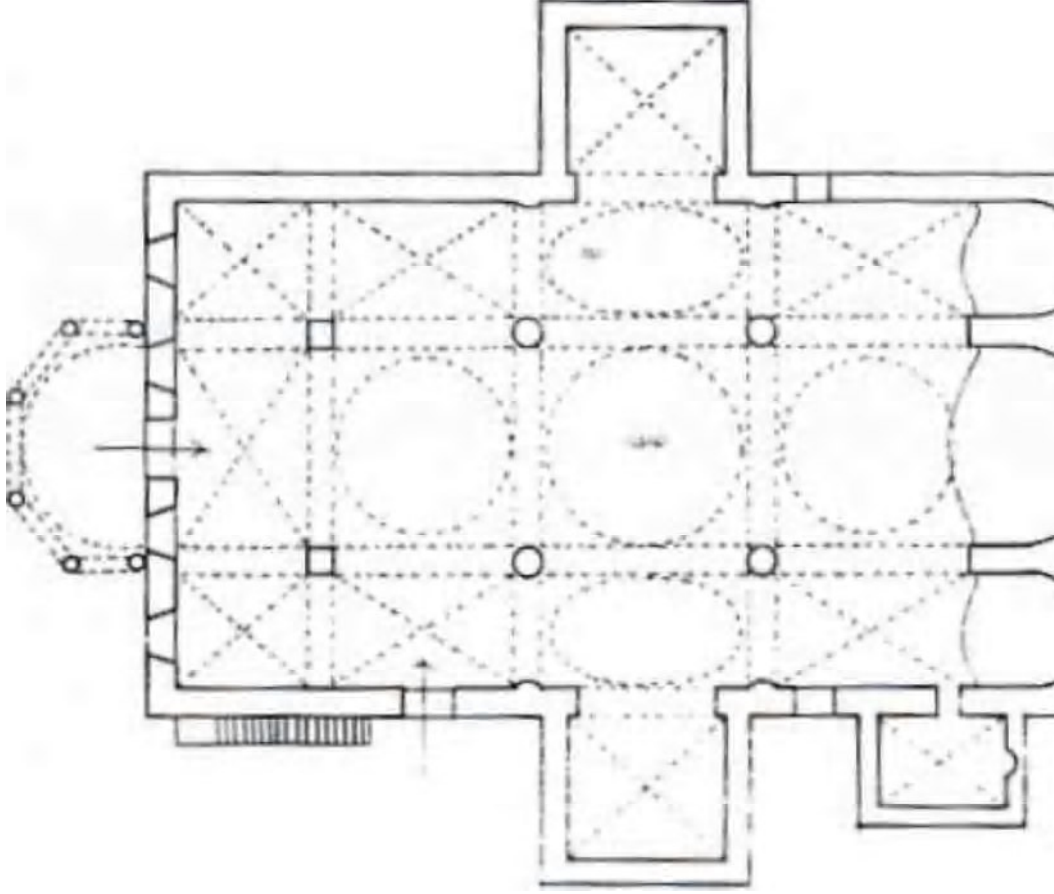
05.01.2019

ŞEKİL.A.3.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin konumu /

<http://www.kayserikilisesi.org/gallery/genel/index.html?detectflash=false/>

E.T. 05.01.2019

ŞEKİL.A.4.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin planı/

<http://www.kayserikilisesi.org/gallery/genel/index.html?detectflash=false/>

E.T. 05.01.2019

PLAN ŞEMASI																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
İçerikler													İçerikler		İçerikler																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																				
Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
																	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış	Çıkış

ŞEKİL.A.6. Ermenistan Haritası 1952-1991/ http://www.armenian-history.com/Maps_of_Armenia.htm/ E.T. 05.01.2019

Kayseri Surp Krikor Lusavoric Kilisesi

ŞEKİL.A.7.Surp Kikor Lusavoriç'in Kilisesiin bahçesinde toplanan öğrenciler ve öğretmenler / <http://www.kayserikilisesi.org/gallery/genel/index.html?detectflash=false/>
E.T. 05.01.2019

ŞEKİL.A.8.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Bulunan Ermenice Tablet / 09.03.2018

ŞEKİL.A.9.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Kapı Üzerinde Bulunan Ermenice Tablet/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.10.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Bulunan Sarkis Gümüşyan Okulunun Bir Odası/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.11. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçersinde Bulunan Sarkis Gümüşyan Okulunun Bir Odası/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.12. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi nin Arkasından Görünüşü/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.13.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Avlusunda Bulunan Kuyu/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.14. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Arkasından Koro Yapılan Alana Çıkmak İçin Kullanılan Merdiven/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.15. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde Koro Yapılan Alan / 09.03.2018

ŞEKİL.A.16. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Avlusunda Bulunan Çeşme / 09.03.2018

ŞEKİL.A.17. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçerisinden Görüntü/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.18. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi İçerisinde ki İşlemeli Kapı/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.19. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Pencerele ve Tavanın Görüntüsü/
09.03.2018

ŞEKİL.A.20. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinden Görüntü/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.21. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinden Yandan Görünüşü / 09.03.2018

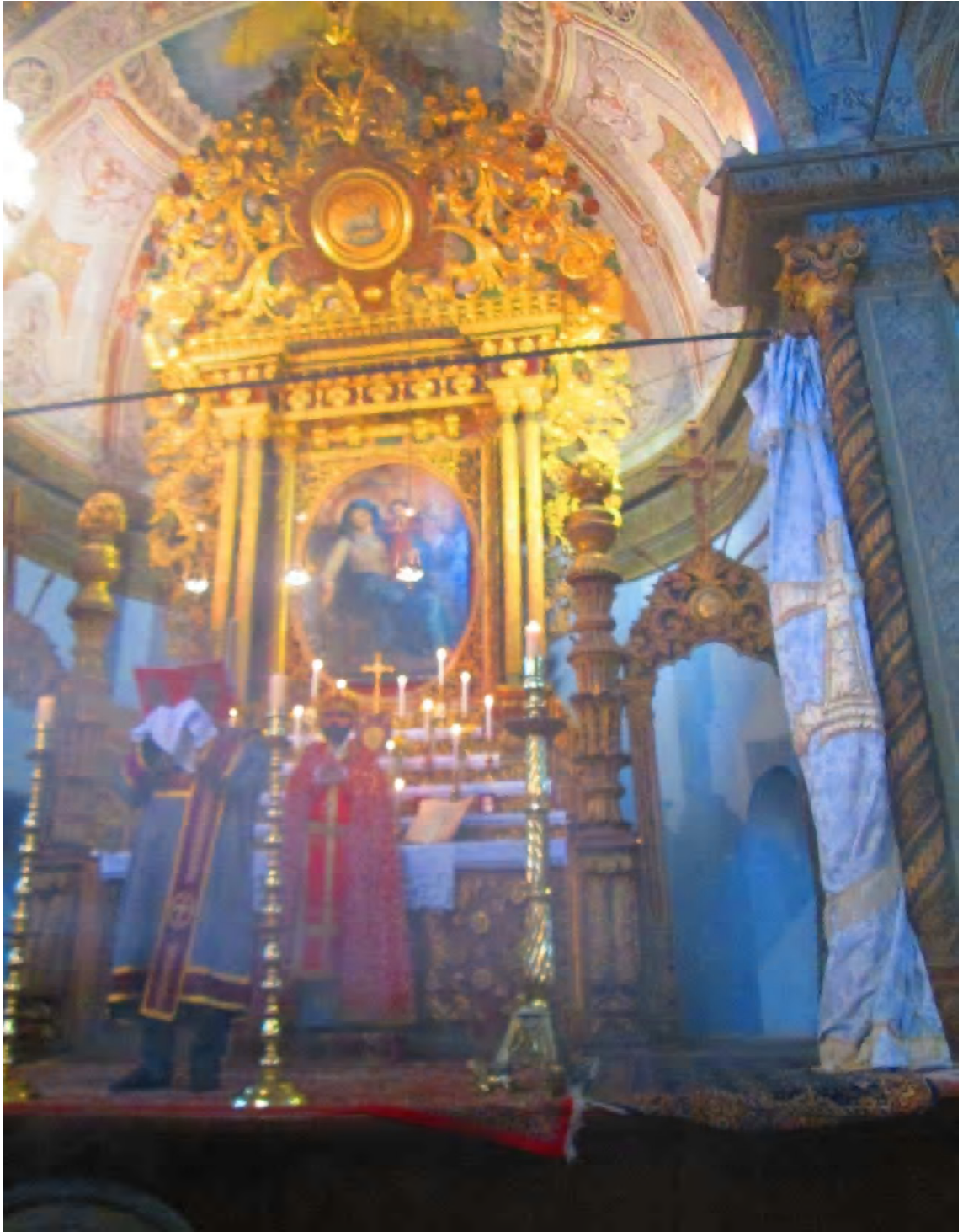
ŞEKİL.A.22. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinde Bulunan Vaftiz Havuzu/
09.03.2018

ŞEKİL.A.23. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin İçinde Bulunan Vaftiz Havuzunun Görünüşü / 09.03.2018

ŞEKİL.A.24. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde ayin yöneten papaz/ / 09.03.2018

ŞEKİL.A.25. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde 09 Mart 2018 Tarihinde Yapılan Ayinden Bir Kare/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.26 Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinde 09 Mart 2018 Tarihinde Yapılan Ayinden Bir Kare/ 09.03.2018

ŞEKİL.A.27. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesin’de papazın elinden şaraplı ekmek alan kadın / 09.03.2018

ŞEKİL.A.28. Surp Krikor Lusavoriç Kilisesinin Bahçesinde Bulunan Mezarlık /
09.03.2018

Osmanlı'nın Dini Hořgörsüne Güzel Bir Örnek: Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi

ORIJINALLIK RAPORU

% **16**

BENZERLİK ENDEKSİ

% **14**

İNTERNET
KAYNAKLARI

% **5**

YAYINLAR

%

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

SEYFELİ, Canan. "ERMENİ KİLİSESİ NİN BİR RİTÜELİ OLARAK SİVİL CENAZE MERASİMLERİ", Kardeşler Grup Matbaacılık, 2014.

Yayın

% **2**

vdocuments.site

İnternet Kaynağı

% **2**

www.eraren.org

İnternet Kaynağı

% **2**

issuu.com

İnternet Kaynağı

% **1**

www.agos.com.tr

İnternet Kaynağı

% **1**

metinhulagu.com

İnternet Kaynağı

% **1**

turk-alemi.blogspot.com

İnternet Kaynağı

<% **1**

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Çise BALTACI
Uyruğu: Türkiye (T.C)
Doğum Tarihi ve Yeri: 12 Temmuz 1989, Nevşehir
Medeni Durumu: Bekar
Tel: +90 5543307114
Email: cisebaltaci@hotmail.com.tr
Yazışma Adresi: Gültepe Mahallesi, Köşk Caddesi, Destek Sokak, Çiğdem Sitesi, Kat2, Daire5, Melikgazi / KAYSERİ

EĞİTİM

Derece, Mezuniyet, Kurum

Yüksek Lisans: 2018 - Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü -
Avrasya Araştırmaları/ Karadeniz Kafkasya Araştırmaları
Lisans: 2014 - Erciyes Üniversitesi, Ermeni Dili ve Edebiyatı
Lise: 2006 - Özel Altın Yıldız Lisesi, Nevşehir

YABANCI DİL

Ermenice, Rusça